स्थित विकार

संपादकः-देवंन्द्रभुनि शास्त्री 'साहित्यरत्न'

ધમ^ર અને સંસ્કૃતિ * સંપાદકઃ દેવેન્દ્ર મુનિ

ગુજરાતી સાહિત્યનાં શ્રેષ્ઠ પ્રકાશના

જિંદગીના આનંદ શ્રદ્ધેય-શ્રી પુષ્કર મુનિજી	૩–૨૫
જીવનના ઝંકાર ,, ,,	४-५०
શ્રી જૈન શુદ્ધાહાર વિચાર-૫'. મુનિશ્રી ગળ્યૂલાલજ) ૪–૫૦
આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ–સંતખાલ	૫-૫૦
જગદંખાના પત્રા ,,	૧ ૦
વિશ્વદશ°ન–છેાટાલાલ માનસિંગ કામદાર	98-00
માનવતાની સાધના–પ રી ક્ષિત લાલ મજ મુદાર	ર-૫૦
પ્રાચીન કાવ્યમ'જ રી–જે ઠાલાલ ત્રિવેદી	१ ४-००
ભારતીય પ્રા ચીન સ'સ્ કૃતિ−અ'બાલાલ વ. પટેલ	૫-૦૦
મહાકવિએાની પ્રસાદી ૧–૨–વિવિધ લેખકાે	१८-००
જીવન જીવવાની કલા–વિઠ્ઠલદાસ માેદી	ર–૨પ
ઝાંસીની રા ણી ૧–૨ –ડૉ. વૃ [ં] દાવનલાલ વર્મા	१४-००
જય યૌધેય–રાહુલ સાંકૃત્યાયન	૫–૫૦
ખાેવાયેલી દુનિયા ,,	8-00
વીરની વાતાે ભા. ૧–૪–તારાચંદ પાે. અડાલજા	૨૫–૦૦
વીસંગનાની વાતાે ૧–૨ ,, ,,	૧૫-૦૦
આપણી આસપાસ–વિષ્ણુકુમાર પંડ્યા	४-२५
મહારાજ ચક્રપાલિત–શ્રી નૌતમકાન્ત	
' સાહિત્યવિલાસી	, 6-00
નમિતા-યાદવેન્દ્ર શર્મા	% -0
સંત ચરિત્રમાળા (પુ. ૬) જેઠાલાલ ત્રિવેદી	૧ ૧–૩ ૫
શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર, ગાંધીમાર્ગ-અમદ	ાવાદ–૧

ધર્મ અને સંસ્કૃતિ

સંપાદક : **દેવેન્દ્ર મુનિ**છ

શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર

- ಬಾಕ್ಟರು ಸಂಜ-

ગાંધી માર્ગ: અમદાવાદ-૧

પ્રકાશક :

ધનરાજ ઘાસીરામ કાેઠારી લક્ષ્મી પુસ્તક ભ'ડાર ગાંધીમાર્ગ: અમદાવાદ-૧

(c) લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર

अथम आवृत्ति : १६६७

મૂલ્ય ઃ ચાર રૂપિયા

મુદ્રક: જીવણુલાલ પુરુષાત્તમ**દાસ પટેલ** ઉત્કૃષ્ટ મુદ્રણાલય રીચીરાેડ પુલ નીચે, અમદાવાદ

કિંચિત્....

ં અજમેર મુકામે સ^ર. ૨૦૨૦માં મુનિ સ^રમેલન યોજાયું હતું. સદ્ભાગ્યે તેમાં જવાનું થતાં અનેક મહાન આત્માએાનાં-મુનિ-મહારાજોનાં દર્શનના અને તેમનાં પ્રવચના સાંભળવાના પવિત્ર લાભ મળ્યો હતા. આવાં સુરુચિપૂર્ણ અને પ્રભાવશાળા પ્રવયના સાંભળાને મને એક વિચાર આવ્યા કે મારા પાતાના વ્યવસાય પુસ્તક પ્રકાશનના છે તા આવાં અલભ્ય પ્રવચના પુસ્તક આકારે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરે તા જૈનધર્મા તેમજ અન્ય ધાર્મિક જનતા પણ આના લાભ લઈ શકે. અને તરત જ મે' પરમશ્રદ્ધેય મુનિશ્રી પુષ્કરમુનિજીના સુશિષ્ય શ્રી દેવેન્દ્રમુનિજીને મારા આ વિચાર જણાવ્યાે. તેઓશ્રીએ પણ તેના સ્વીકાર કરી વિહારની અનેક તકલીકા તેમજ સાધુ જીવનની કઠિન સમસ્યાઓમાં પણ ટૂંક સમયમાં લબ્ય એટલાં પ્રવચનાનું સંપાદન કરી આપ્યું છે; જેને પુસ્તકરૂપે જનતાના હાથમાં મૂકવા હું શક્તિમાન થયાે છું. તેમજ મારા પ્રેમભર્યા આગ્રહથી **આ સં**ગ્રહ **સંપાદિત કરી આપ**વા બદલ શ્રી દેવેન્દ્રમુનિજીના તથા જે જે પૂજ્ય મુનિઓએ અને પૂજ્ય સાધ્વીજીઓએ પાતાના વ્યસ્ત જીવનમાંથી સમય મેળવી, જનતાને ધર્મ પ્રત્યે પ્રેરણા મળે એવાં પ્રવચના લખા આપ્યાં છે તે બદલ એ સૌના હું હૃદ્દયપૂર્વ અત્ય ત આભાર માનું છું.

આમાં ભારતના પ્રતિભાશીલ પચીસેક મુનિઓનાં હૃદયમાંથી નીકળેલા ચિંતનશીલ ઉદ્દગારા રજાૂ કરવામાં આવ્યા છે.

આ પ્રવચના માધુર્ય પૂર્ણ અને લાહચું ખકની જેમ આકર્ષક હાઇ તેને સાંભળનાર મંત્રમુગ્ધ ખને છે. જેમને આ પ્રવચના સાંભળવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું નથી તેને આ ગ્રંથ વાંચતાં જ આ પવિત્રાત્માઓની બહુશ્રુતતા, અગાધ પાંડિત્ય અને ઓજસપૂર્ણ વકતૃત્વનાં જરૂર **દર્શન થ**શે. સાથેસાથે ભાષાની સજીવતા, ભાવાની ગંભીરતા અને રજૂઆત શૈલી આપને સ્પર્શી જશે, આપના હૃદય– તંત્રીના તાર ઝ્રાઝણી ઊઠશે.

આ પ્રવચનામાં ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રત્યક્ષ આત્મા બાલી રહ્યો છે. તે નવી દિશા, નવી સંસ્કૃતિ અને નવી જ પ્રેરહ્યા આપે છે. આજનું લાેકજીવન અનેકવિધ સમસ્યાએામાં અટવાયેલું છે ત્યારે આવાં પ્રવચનાનું વાંચન જીવનમાં ઉપયાગી થઈ પડશે.

આ પુસ્તકપ્રસિદ્ધિની પ્રેરણા થવામાં મારા વડીલળધુ પ્રત્રાચક્ષુ શ્રી મેહનલાલજ કાંઠારી તથા મારી પ્રત્રાચક્ષુ પુત્રી સુંદરના જવને ળહુ મહત્ત્વના ભાગ ભજવ્યા છે. તેમજ મારા સમાજજવનમાં મારા નાનાભાઈ શ્રી રાજમલના પણ સમય સમય પર સાથ મળ્યા છે તે માટે આ સૌના હું ઘણા જ આભારી છું. મૂળ હિંદીમાં લખાયેલાં આ પ્રવચનાને સરળ ગુજરાતી ભાષામાં મુરબ્બી શ્રી કાંતિભાઇ શાહ એ અનુવાદિત કર્યાં છે તે માટે તેમના તથા પૂર્ વાંચવામાં પૂરા સાથ આપનાર શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઇ શાસ્ત્રીના પણ હું આભાર માનું છું.

૨૬, જાન્યુઆરી **૧૯૬**૭ અમદ્યવાદ

—ધનરાજ કાેઠારી

સંપાદકની કલમથી–

'ધમ શું છે ?'

'ધર્મ શું છે?' આ એક ગંભીર પ્રશ્ન છે. એને સમજવા જેટલા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા છે તેટલા જ તે વધુ ને વધુ ગુંચવાબામાં ખનતા રહ્યો છે. કારણ કે ધર્મ એ આત્મગત હાય છે. તેને વ્યવહારુ ખનાવવા માટે શબ્દોના વાઘા સજાવવા પડે છે. પરંતુ તેને મૂળ શબ્દાથી વ્યક્ત કરી શકાતા નથી. એનું એ કારણ છે કે ધર્મના એક નહિ બલકે હજારા પરિભાષાએ થઈ ચૂકા છે. એટલું જ નહિ પણ લાંડે માલેલા મત પ્રમાણે ધર્મની દસહજાર પરિ-ભાષાઓ થઈ ચૂકી છે, છતાં પણ એમાં જૈન અને ળૌદ જેવા ભારતના પ્રસિદ્ધ ધર્મીના સમાવેશ થતા નથી; તેઓ તા આ વ્યાખ્યા-માંથી અલગ જ રહી જાય છે. જે પરિભાષાએા કરવામાં આવી છે તે ધર્મ ની નહિ પણ સંપ્રદાય અને ચોક્કસ પંચની કરવામાં આવી છે. વર્તમાન રાષ્ટ્રીય ચિંતનમાં પણ ધર્મ અને સંપ્રદાયને એક માની **લે**વાની આવી જ ગંભીર ભૂલ થયેલી છે. ખરી રીતે તા ધર્મ અને સંપ્રદાય બન્તે જીદા છે. ધર્મ શબ્દના એક અર્થ સંપ્રદાય અને પંચ પણ કરી શકાય છે. પરંતુ સંપ્રદાય અને પંચનું વર્તુલ અત્યંત સીમિત છે; ભારતના વિદ્વાના જેને સ્વીકારે છે તે ધમ'ના વિરાટ મહિમાને અને અર્થ ગરિમાને તે વ્યક્ત કરી શકતા નથી.

ધર્મ એ આપણા સંસ્કૃતિ, સબ્યતા, કલા, સાહિત્યજીવન અને દર્શનો આત્મા છે. આપણા મનતા મેરુદંડ છે. ધર્મ એ આપણી સંસ્કૃતિ અને વિચારધારાનું મજબૂત કવચ છે. એને કયારેય છાડી દેવું ઉચિત નૃથી. ધર્મ ત્યજવા એટલે જીવનના સમસ્ત સદ્યુણોને, ભલમનસાઇઓને ત્યજી દેવી. રાષ્ટ્રને ધર્મ નિરપેક્ષ કહેવા કરતાં ધર્મ મૂલક અને ધર્મ સાપેક્ષ કહેવું યાગ્ય લાગે છે. એમાં જ આપણી છાહિમત્તા છે. કાઈ પણ ડાહ્યો પુરુષ સંપ્રદાયમૂલક રાષ્ટ્રના આપ્રહ રાખી શકે નહિ.

ધર્મ આત્મામાંથી સ્કુરેલ પવિત્ર તત્ત્વ છે, વિચારાની વિશુદ્ધતા છે, મનની નિર્મળતા છે, જીવનની ઉજ્જવળતા છે અને અધ્યાત્મના પ્રકાશ છે. જીવનના ઉત્થાન માટે ધર્મની અત્યંત આવશ્યકતા છે. ધર્મ વિના માનવ માનવ રહી શકતા નથી; માનવતા સુરક્ષિત રહી શકતા નથી. ધર્મ એટલે જ માનવતા. જ્યારે મનુષ્ય એના દુરપયાંગ કરે છે, એના નામે પાતાના અહંકાર, સ્વાર્થ અથવા અન્ય આસુરી વૃત્તિઓને પાષે છે ત્યારે પ્રત્યેક મનુષ્યના મનમાં અનાસ્થાનાં બીજ અંકુરિત થાય છે. કવીન્દ્ર રવીન્દ્રનાથ ટાગારે કહ્યું છે: "ધર્મ એક પ્રજવલિત દીપક છે જેની પ્રભા સર્વત્ર પ્રકાશે છે. જ્યારે એ દીપક પર અસ્મિતા અને સંપ્રદાયવાદની ચાદર એારાઢવામાં આવે છે ત્યારે તે બુઝાઈ જાય છે."

ધર્મ મનુષ્યને આંતરદર્શનની પ્રેરણા આપે છે. આજના યુગ ભૌતિકવાદના છે. આજે માનવ ભૌતિકવાદ તરફ દાેડી રહ્યો છે. ત્યાગ તરફથી ભાગ તરફ દાેટ કાઢી રહ્યાે છે. અહિંસાથી હિંસા તરફ દાેડી રહ્યાે છે. અપરિગ્રહથા પરિગ્રહ તરફ વધા રહ્યાે છે. આ યાત્રા આરાેહણુ નહિ પણુ અવરાેહણના છે, ઉત્થાનના નહિ પણ પતનના છે. એ પતનમાંથા ધર્મ આપણને ઉગારે છે. તે અંતર્હદય-માંથા વિકાર અને વાસનાના ગહન અધકારને હટાવા અહિંસા, અપરિગ્રહ અને અનેકાન્તની ચમક–દમક પેદા કરે છે, દુર્ગું છ્રાના નાશ કરી સફ્રગુણાને જાગૃત કરે છે.

સંસ્કૃતિ એ શું છે ?

ધર્મની જેમ સંસ્કૃતિની પણ અનેક પરિભાષાએ કરવામાં આવી છે. ડૉ. પી. કે. મજમૂદારના મતમાં સંસ્કૃતિની ૧૧૬ પરિભાષાએ આજ સુધી થઇ ચૂકા છે અને હમેશાં નવીન નવીન પરિભાષાએ રચાય છે. એથી સંસ્કૃતિને એક જ વાકયમાં સમજવી એ અસંભવ નહિ તો કઠણ તો જરૂર છે.

ભારતના પ્રાચીનતમ સાહિત્યમાં 'સંસ્કૃતિ' શબ્દ નજરે પડતા નથી પણ તેમાં ધર્મ', દર્શ'ન અને કલા વગેરેના પ્રયોગ થયેલા છે અને એ શબ્દા પર વિસ્તૃત ચિંતન પણ થયેલું છે. 'સંસ્કૃતિ' શબ્દ અદ્યતન યુગની દેણગી છે. એની મતલબ એ નથી કે અહીં 'સંસ્કૃતિ' હતી જ નહિ. સંસ્કૃતિ હતી, પરંતુ 'સંસ્કૃતિ' શબ્દ નહોતો. સંસ્કૃતિના વ્યવહાર ધર્મ, દર્શન, કલાના રૂપમાં થતા હતા. મારી દષ્ટિએ સંસ્કૃતિ છે તાં ધર્મ છે, દર્શન છે અને કલા પણ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તા ત્રાણેના મધુર સમન્વય જ સંસ્કૃતિ છે. સંસ્કૃતિમાં ધર્મની મધુરતા, દર્શનની દિવ્યતા અને કલાની કમનીયતા છે.

સંસ્કૃતિ માનવજીવનનું અનિવાર્ય અને અપરિહાર્ય તત્ત્વ છે; માનવનું ભૂત, વર્તમાન અને ભાવી જીવનનું સર્વાંગી હુ વિશ્લેષ છું, જીવનવૃક્ષને ઉછેરનારા રસ છે. માનવની વિવિધ સાધનાઓની સર્વ-શ્રેષ્ઠ અને સર્વજયેષ્ઠ પરિષ્ણૃતિ છે. જો કે સંસ્કૃતિની એક નિશ્ચયાત્મક સાર્વભૌમ પરિભાષા સ્થિર નથી થઈ તાપણ કહી શકાય કે અસત્થી સત્ તરફ વધવું, અધકારમાંથી પ્રકાશ તરફ જવું, મૃત્યુથી અમૃત પ્રતિ આગેકદમ ભરવા એ સંસ્કૃતિ છે. ડૉ. મજમૂદાર કહે છે કે સંસ્કૃતિ સામાજિક સીંદર્ય તેમજ બીલિક કોકતા છે. હેગલ અને કાંત સંસ્કૃતિમાં સામાજિક સીંદર્ય અને બીલિકતાની સાથે નૈતિકતાને પણ ઉમેરે છે. મેથ્યુ આનેલ્ડિએમાં માધુર્ય અને શિષ્ટતાને વધુ ઉમેરે છે.

મહાન દાશ નિક કૈસર તથા સમાજશાસ્ત્રી સારાકિન, અને મૈકાઇવર સ સ્કૃતિ શબ્દના પ્રયાગ મનુષ્યની નૈતિક, આત્મિક અને ખોહિક પક્ષની સમુન્નતિ માટે કર્યો છે.

સંસ્કૃતિના મહાન વ્યાખ્યાકાર ટેલર લખે છે કે, સંસ્કૃતિ શબ્દ વિશ્વાસ, વિચાર, પ્રથા, કાનૃત, નૈતિકતા, કલા તથા યાગ્યતા તેમજ ચતુરાઈ માટે યાજવામાં આવે છે કે જેને માનવ સમાજ સદસ્યના રૂપે મેળવે છે.

રેડિફિલ્ડે સંસ્કૃતિની પરિભાષા આ રીતે આપી છે: 'સંસ્કૃતિ કલા અને ઉપકરણામાં વ્યસ્ત પરંપરાત્મક જ્ઞાનનું તે સંગઠિત રૂપ છે, જે પરંપરાથી સંસ્કૃતિ બની માનવસમૂહની વિશેષતા બને છે.'

એડવર્ડ શાપિરની દર્ષિએ સંસ્કૃતિ માનવના પ્રાકૃતિક અને આધ્યાત્મિક જીવનમાં સમાયેલ એક સામાજિક તત્ત્વ છે.

મારા મતે ધર્મ અને સંસ્કૃતિના અભિન્ન સંબ'ધ છે. ધર્મના અભાવમાં સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃતિના અભાવમાં ધર્મનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી.

પ્રસ્તુત ઉપક્રમ

ધર્મ અને સંસ્કૃતિ એક એવા વિષય છે કે જે અસ'ત મધુર, સરસ અને ગંભીર છે. વર્તમાનયુગના પ્રકૃષ્ટ પ્રતિભાસંપન્ન ચિંતકાનું ચિંતન આ દિશામાં શીઘ્ર ગતિએ વડી રહ્યું છે. આ વિષયમાં સ્થાનકવાસી સમાજના મુખ્ય મુખ્ય મુનિએા તથા વિદુષી મહા-સાધ્વીએાનું ચિંતન શું છે એ એક સહજ જિજ્ઞાસા ચિંતકાના મગજમાં હમેશાં ઝણુઝણુતી રહી છે. એ જિજ્ઞાસુએાના સમાધાન માટે જ શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડારના સ'ચાલક સુશ્રાવક શ્રી ધનરાજભાઈ કાઠારીની પ્રયળ પ્રેરણાથી પ્રસ્તુત પુસ્તકનું સંપાદન અને સંકલન કરી પાઠકાના કરકમલમાં મૂકી રહ્યો છું. આમાં ધર્મ અને સંસ્કૃતિ સંભંધી નિબંધા અને પ્રવચના છે. એક જ વિષય પર વિવિધ લેખકા દ્વારા આ લખાયેલ હોવાથી કાઈ કાઈ સ્થળે પાઠકાને પુનરુક્તિના આભાસ થશે; પરંતુ સ્વતંત્ર લેખકાના સ્વતંત્ર ચિંતનને અણુખેડાયેલ રાખવા માટે જ આમ કરવામાં આવ્યું છે. પુનરુક્તિ એ દૂષણ નહિ પણ ભૂષણ જ ગણાશે. સંસ્કૃતિ અને ધર્મનાં બધાં મૂળતત્ત્ર આ પુસ્તકમાં આવી જાય છે એવા દાવા કરી શકાય નહીં. પરંતુ એ સ્પષ્ટ છે કે ધર્મ અને સંસ્કૃતિને સમજવા માટે આ પુસ્તક મહદ અંશે મદદરૂપ થઈ શકશે.

નિખ ધોના સંદર્ભમાં એક વાત એ કહેવાની છે કે આ પુસ્તકમાં સ્થાનકવાસી સમાજના ઘણાખરા સર્વ વિશિષ્ટ મુનિવરા તથા સાધ્વીઓના લેખ આપવાની મારી ઇચ્છા હતી અને એ માટે પૂરતા પ્રયત્ન કરવા છતાં હું એમાં નિષ્ફળ ગયા છું. લાંબા સમય સુધી પ્રતીક્ષા કરવા છતાં પણ એમના તરફથી લેખા નહીં મળવાથી મારી ઘણી જ ઇચ્છા છતાં તેને અમલમાં મૂળ શક્યો નથી, અસ્તુ. મારા પ્રેમભર્યા આગ્રહથી જે જે લેખક મુનિઓએ તથા સાધ્વીઓએ પાતાના વ્યસ્ત જીવનમાંથી સમય કાઢીને લેખા માકલી આપ્યા છે તે સર્વ પ્રત્યે હું હાર્દિક કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરું છું, એમના સહયાગના આદર કરું છું.

પક્રાડા (મેવાડ) પંચાયતી નાહરા ગુરુતારક પુણ્યતિથિ ૨૬–૧૧–'૬૬

દેવેન્દ્રમુનિ શાસ્ત્રી સાહિત્યરત્ન

અનુક્રમ

٩	ધર્મ મ ં ગલ *	
	આચાર્ય શ્રી આનંદૠષિછ મહારાજ	٩
ર	ધમ [્] ંઅને વિજ્ઞાન *	
	જૈનાચાર્ય શ્રી જવાહરલાલજી મહારાજ	પ
3	સ સ્કૃતિનું મૂળ *	
	ઉપાધ્યાય શ્રી અમ્મર મુનિજી	૧૧
४	સ્વા ^દ યાયાન્મા પ્રમકઃ *	
	ઉપાધ્યાય શ્રી હસ્તીમલ જી મહારાજ	96
પ	ભારતીય સ'સ્કૃતિમાં નારીનું નારીત્વ *	
	વ્યા. વા. શ્રી મદનલાલજી મહારાજ	33
ţ	ધમેના મમે *	
પંજા	બકેસરી પં. પ્ર. શ્રી પ્રેમચંદજ મહારાજ	४३
હ	જૈનસ'સ્કૃતિનુ [.] પાવન પર્વ *	
	પ્રવર્તક શ્રી પન્નાલાલજી મહારાજ	४६
4	ધર્મ અને સંસ્કૃતિના મૂળ આધાર : અહિંસા	*
	પં. પ્ર. શ્રી પુષ્કરમુનિજી મહારાજ	પુ૦
૯	શ્રમણ સ'સ્કૃતિની પર'પરા *	
	પં. મુનિ શ્રી સુશીલકુમારજી	६५
૧ ૦	ભારતીય સ'સ્કૃતિમાં અહિંસા *	
	પ'. પ્ર. મુનિ શ્રી મક્ષજ મહારાજ	८९
૧૧	ધર્મની સાથે સંસ્કૃતિના બાલતા સ્વર *	`
	પ્રવર્ત ક શ્રી અંબાલાલજી મહારાજ	८६
૧૨	ધમ [િ] અને સ [.] સ્કૃતિ *	
	પં. વિજયમુનિ શાસ્ત્રી 'સાહિત્યરત્ન'	૯૨

૧ ૩	and the first of the second of	
	શ્રી સુરેશસુનિજી શાસ્ત્રી, 'સાહિત્યરતન'	૧૧૨
٩¥		
	સાધ્વી શ્રી કુસુમવતીજી જૈનસિદ્ધાંતાચાર્યા	૧૩૭
૧૫		
	મહાસતી શ્રી પુષ્પવતી 'સાહિત્યરત્ન '	૧૫૧
٩ \$	સ સ્કૃતિ _ુ અને યથાથ°વાદ *	
	્પઃ મુનિશ્રી મધુકરજી	१६२
૧૭		
	વિદુષી મહાસતી ઉજ્જવલકુમારીજી	१७०
٩ ८	ધર્મ અને સ'સ્કૃતિના સ્વર *	
	પં. ૫. ફૂલચંદજી (શ્રમણ)	૧७૯
٩૯	ુ ભારતીય સ'સ્કૃતિમાં ધર્મ તું સ્વરૂપ *	
	શ્રી ગણેશસુનિ શાસ્ત્રી 'સાહિત્યરતન '	१८६
२०	સભ્યતા, સ'સ્કૃતિ અને ધર્મ *	
	શ્રી મનાહરસુનિજી શાસ્ત્રી 'સાહિત્યરત્ન'	१६८
29	ખાલવું એક કળા *	
ાવ 	ખાલવું એક કળા ∗ દુષી મહાસતી શ્રી સાહનકુ વરજી મહારાજ જૈન સ'સ્કૃતિ ∗	२०३
२२	જૈન સ'સ્કૃતિ ∗ આચાર્ય શ્રી ગણેશલાલજી મહારાજ	२०६
ર ૩	ધર્મ અને યુવક વર્ગ *	406
~ •	પ્રવકતા શ્રી વિનયસુનિજી મહારાજ	२१३
२४	ભારતીય સ'સ્કૃતિના દિવ્ય સ'દેશ *	~ (0
~ 0	મહાસતી ચંદ્રાવતી 'સિદ્ધાંતાચાર્યા'	ર૨૪
રપ	માનવ સંસ્કૃતિના આ દ્ય નિર્માતા *	
	દેવેન્દ્રમૃતિ શાસ્ત્રી. 'સાહિત્યરત્ન '	२३३
	C	

ધમ[°] અને સંસ્કૃતિ * સંપાદકઃ દેવેન્દ્ર મુનિ

ધમ'મ'ગલ

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ધર્મને મંગલ માન્યાે છે. ધર્મ માત્ર મંગલ જ નહીં પણ તે ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે.' જીવનને તે તેજસ્વી, મનને નિર્મળ અનાવનાર તથા આત્મા-ને વિશુદ્ધિ અપનાર મંગલ છે. એનું માંગલ્ય સ્વરૂપ કદી અમંગળ નથી નીવડતું. જે પરપરિણૃતિ છે, તે અમંગળ અને તે જ વિભાવ દશા છે.

જૈનાચાર્યોએ ધર્મની પરિભાષા યાે છે તેમાં વસ્તુ માત્રના સ્વભાવ ધર્મ છે તેમ નિરૂપ્યું છે. 'વત્યુ સહાવા ધર્મમાં,' શીતલ, નિર્મળ અને તરલ રહેવું એ જળના સ્વભાવ છે. ગરમ થવું, જામી જવું કે મલિન, ખનવું તે તેના સ્વભાવ નથી. આ સ્વભાવ તાે અગ્રિ, માટી અને હવાના છે.

સાકરના સ્વભાવ જેમ મધુરતા છે, મરચાના જેમ

१. धम्मो मंगकमुक्टिंडं. — दश बै. गा. १. अ. १.

२. आचार्य कुन्दकुन्द. ५ १

તીખાપણાના છે, તેમ આત્માના સ્વભાવ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે. ^૧

માહ, માયા, રાગ અને દ્વેષ આત્માના સ્વભાવમાં નથી પરંતુ તે તેા કર્મ'ના સ્વભાવ છે.

કર્મના આ સ્વભાવને કારણે જ ધર્મને વિસ્મૃત કરી આત્મા પર પદાર્થીમાં આસકત અને છે. જ્યારે આત્મા આ વિભવ પરિણતિથી વિમુક્ત થઈ સ્વસ્વભાવને ધારણ કરે છે ત્યારે તે નિશ્ચિત દબ્ટિ વડે શુદ્ધ ધર્મને ધારણ કરે છે. ટ્રંકમાં આત્મભાવમાં રમમાણ કરતું એ આત્માને! ધર્મ છે. એની આ રમમાણની દબ્ટિથી તેના અનેકાનેક લેદ પ્રવર્તે છે.

અપેક્ષા દબ્ટિએ તેના બે, ત્રણ, ચાર અને દસ લેદ કહ્યા છે. પરંતુ જ્ઞાન અને ચારિત્રની દબ્ટિએ ધર્મનાં બે રૂપ છે—જ્ઞાનમય અને ચારિત્રમય.ર

એના જ્ઞાનમય સ્વરૂપનાં પણ બે પાસાં છે—એક શ્રહા અને બીજું સત્યવિષયક પરિજ્ઞાન.

સત્ય વિષેની નિષ્ઠા દઢ થતાં આત્માનું સાચું જ્ઞાન પ્રકટે છે. અને જયારે સાચું જ્ઞાન એટલે કે આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજાય છે ત્યારે જ આચરણ પ્રકટે છે.

<sup>१. नाणं च दंसणं चेव, चिरतं च तवो तहा,
वीरियं उवओगोय, एवं जीवस्स लक्खणं. -उतरा. ११-२८
२. स्थानांक्क सूत्र २-१-७२</sup>

આ દિલ્ટિએ ધર્મનાં ત્રણ સ્વરૂપ છે: શ્રદ્ધા કે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર.

ચારિત્રના પણ બે ભેદ છે: એક સંવર અને બીજું નિર્જરા. સંવરમાં આત્માને અશુભ એટલે કે કર્મ બંધનમાંથી રેાકવાની પ્રવૃત્તિને સ્થાન છે. અને નિર્જરામાં કર્મને નિર્જરણ એટલે કે ખંખેરી નાંખવાનું તપ સ્થાન પામે છે. આ દિવ્ટેએ ધર્મનાં ચાર સ્વરૂપ ગણાય છે: જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ. ર

અપેક્ષા ^{દિ}િટએ ચારિત્ર ધર્મ ના દસ ભેદ છે: (૧) ક્ષમા, (૨) મુલિ, (૩) આજ^૧વ, (૪) (૫) લાઘવ, (૬) સત્ય, (૭) સંચમ, (૮) ત્યાગ, (૯) અકિંચન્ય, (૧૦) ખુદ્દાયચ^૧.^૩

સાધારણ ખુદ્ધિજીવીએા માટે આ વર્ણન વિસ્તાર-પૂર્વંક નિરૂપ્યું છે. વસ્તુતઃ સમ્યક્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર જ માેક્ષમાર્ગ છે.^૪

 तिविहे सम्मे पण्णन्ते-तंजहा-णाणन सम्मे, दंसण सम्मे, चरित्र सम्मे.

—स्थानांङ्क सूत्र ३-४-१**१४**

नाणं च दंसणं चेव, चिरतं च तवो तहा ।
 एस मग्गुति पन्नत्तो, जिणेहिं वरदंसिहिं ॥

---- उत्तराध्ययन २-२८

३. उत्तमः क्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागार्किचन्य – ब्रह्मचर्याणि धर्मः ! तत्त्वार्थसूत्र सू.

तत्त्वार्थसूत्र सू. ६. अ. ९

४. सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः

—तत्त्वार्थसूत्र १-१

સાધનાની દિષ્ટિએ સમ્યગ્ દર્શનને પ્રથમ, સમ્યગ્ જ્ઞાનને બીજાં અને સમ્યક્ ચારિત્રને ત્રીજાં સ્થાન અપાય છે. દર્શન વિના જ્ઞાન નહીં, અને જ્ઞાન વિના ચારિત્ર નહીં અને ચારિત્ર વિના કર્માક્ષય એટલે માેક્ષ નહીં. ^ર

આત્માના ઉત્કર્ષ અર્થે ઉપરાક્ત રતનત્રયની સાધના આરાધના કરવી જોઈએ. આત્માના શુદ્ધભાવની આ ઉપા-સના છે. આ જ સાચો આત્મધર્મ છે, આ જ સાચું ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે.

नादंसणिस्स नाणं, नाणेण विना न हुंति चरण गुणा ।
 अगुणिस्स निव्याणं ॥

⁻⁻⁻⁻ उत्तराध्ययन २८-३०

ર ધર્મ અને વિજ્ઞાન

સામાન્યતઃ એવું કહેવાય છે કે જે અધિક સુખ આપે તેને અમે ધર્મ માનીએ છીએ. સુખ પ્રતિ અરુચિ ઉત્પન્ન કરનારને અમે ધર્મ માનતા નથી પણ અધર્મ સમજીએ છીએ. અરુચિ ઉત્પન્ન કરનારને જીવનમાં કેવી રીતે સ્થાન આપી શકાય? તમે જે ધર્મની વાત કરાે છાં તેથી કંઈ સુખ મળતુ નથી. તેનાથી ઊલડુ વિજ્ઞાન દ્વારા સર્વ પ્રકારનાં સુખ સુલભ ખને છે. વિજ્ઞાને માનવ સમાજને કેટલા સુખી કર્યો છે? ને જ્યાં પહેાંચતાં મહિનાના મહિના વીતી જતા ત્યાં આજ તા વિજ્ઞાન દ્વારા થાડા જ કલાકામાં પહેાંચી જવાય છે. અમેરિકામાં થતાં ગાનવાદન વિજ્ઞાનની મદદ વડે ઘેર બેઠાં સંભળાય છે. જે સખસગવડની કલ્પના પણ ન હતી તે આજે विज्ञानने કારણે સહજ બન્યું છે. ગ્રામાકાન, રેડિયા, ટેલિગ્રાક, ટેલિફાન વગેરે વૈજ્ઞાનિક આવિષ્કારા દ્વારા મનુષ્યને કેટલી સુવિધા પ્રાપ્ત થઈ છે? એ રીતે વિજ્ઞાને માનવ સમુદાયનાં કેટલાં દુ:ખા દ્વર કરી દ્વીધાં છે ? જે વિજ્ઞાને આટલાં ખધાં સુખસગવડ બહ્યાં તેને તેા માનવું જ રહ્યું ને ? કાેઈપણુ પ્રકારનું સુખ ન આપનાર, ઊલટું પ્રાપ્ત સુખા પરત્વે અટુચિ ઉત્પન્ન કરનાર ધર્મ કરતાં સર્વ પ્રકારનાં સુખસગવડ આપનાર વિજ્ઞાનને જ કેમ ઉપાસ્ય ન માનવું ?

આ પ્રકારની વિચારધારા ધરાવતા ક્ષેકો ધર્મની જગ્યાએ વિજ્ઞાનને વિશેષ મહત્ત્વ આપે છે. ધર્મ વસ્તુના સ્વભાવ છે. વસ્તુનાે સ્વભાવ ઉચિત કારણ મળતાં અવશ્ય પ્રગટે છે. આ દષ્ટિએ વિજ્ઞાનને કેાણ ઠાેકરાવી શકે ? પરંતુ વિજ્ઞાન જે ધર્મ કરતાં શ્રેષ્ઠ અને સકલ સુખદાતા મનાય છે તે વાસ્તવિક દેબ્ટિએ સુખકારક છે કે દુ:ખકારક ? આ પ્રશ્ન પર વિચાર કરવાે આવશ્યક છે. વિજ્ઞાને જેટલી સુખ-સામગ્રી અક્ષી છે તેટલી જ સંહારક સામગ્રી પણ નિપજાવી છે. આ દેષ્ટિએ ગ'ભીર વિચાર કરતાં જણાશે કે વિજ્ઞાન દ્વારા સુખથી અધિક દુઃખની વૃદ્ધિ થઇ રહી છે. વિજ્ઞાનના જ્યારે આટલાે વિકાસ નહાેતાે થયાે ત્યારે દેશ સુખી હતાે કે દુઃખી ? વિજ્ઞાને માનવ સમાજનું રક્ષણ કર્યું છે કે ભક્ષણ ? શાંતિ ખક્ષી છે કે અશાંતિ? ઉપલક દબ્એિ જણાય **છે** કે વિજ્ઞાને સુખસગવડા વધારી છે. પરંતુ અહીં વિચારણીય પ્રશ્ન એ છે કે વિજ્ઞાને ખરેખર પાેતાનાં સુખસાધના દ્વારા રાષ્ટ્રનુ[.] હિત સાધ્યું છે કે રાષ્ટ્રને દુઃખમાં તેા નથી હડસેલી દીધું ને ? સાવચેતીપૂર્વંક વિચાર કરતાં જણાશે કે વિજ્ઞાને રાષ્ટ્રને દુઃખ, દારિદ્રચ અને અશાંતિની ભેટ આપી છે.

विज्ञाननी संक्षारक शिक्तने कारणे आके ते। क्षेष्ठ

રાષ્ટ્ર સુખી, શાંત કે નિર્ભય નથી. આખોય સંસાર ભયગ્રસ્ત અને અશાંત છે. વિજ્ઞાનનું આવું પરિણામ જોવા છતાં એને કઇ રીતે સુખદાયક કહી શકાય ? પહેલાના સમયમાં સુદ્ધ ચાહ્યાંઓ વચ્ચે તલવારથી લડાતું. લડવાના ઉદ્દેશથી જે સામના કરતા તેના પર ઘા થતા પરંતુ આજ વિજ્ઞા-નની મદદથી લડાતા સુદ્ધમાં ભાગ લેવાવાળા તેમજ શાંતિથી ઘેર બેઠેલા બધાંના એક સરખા વિનાશ ઑમ્ખ દ્વારા થાય છે. વિજ્ઞાનના સહારે જ્યાં ત્યાં અમાનુષી, રાેમાંચક અત્યાચારા આદરાય છે; અને વિનાશનુ તાંડવ ખેલાય છે. શું વિજ્ઞાનના આ સાચા આવિષ્કાર છે? એક સજ્જને મને કહ્યું કે એક પવાલા પાણીમાં એક વિશેષ પ્રકારનું વૈજ્ઞાનિક દ્રાવણ ઉમેરવાથી એક એવી શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે કે જે થાેડીક જ ક્ષણામાં સમગ્ર લ'ડન શહેરના વિનાશ કરી શકે છે. જે નગરીમાં લાખાે લોકા આબાદ છે. જે સંસારની એક અનુપમ અને વિશાળ નગરી છે, તેના ક્ષણમાં વિનાશ કરવાની આ વૈજ્ઞાનિક યાજના છે. આ તે વિજ્ઞાનની કેવી અનુપમ દેન!

પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્ય દેશામાં વિજ્ઞાનના અધિક પ્રચાર જે આજે છે, તેઓ શું ચુદ્ધના વિષ્યકમાં નથી ક્સાયા ? આજે તા સમગ્ર ચુરાપ-જર્મની, ઇંગ્લેન્ડ, ઇટાલી, ફ્રાન્સ, સ્પેન આદિ દેશા, એશિયાના રશિયા, ચીન, તથા જાપાન વગેરે દેશા વિજ્ઞાનના અળના ઉપયાગ ચુદ્ધમાં કરી પાતપાતાની રાજલિપ્સા તૃપ્ત કરવા પ્રવૃત્ત અન્યા છે. આ કુત્સિત લિપ્સાને કારણે જ માનવસૃષ્ટિના શીઘ્ર સંહાર કરવાની શાધ આજનું વિજ્ઞાન કરી રહ્યું છે. માનવ સંસ્કૃતિના વિનાશની અધિક જવાબદારી આ રીતે વિજ્ઞા-નના શિરે છે.

આમ આજે તો વિજ્ઞાનના દુરુપયાગ થઇ રહ્યો છે. જો વિજ્ઞાનના સદુપયાગ કરવામાં આવે તા તે ધર્મ અને સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવામાં સહાયરૂપ ખની શકે તેમ છે. દરેક વસ્તુના સદુપયાગ પણ થઈ શકે છે, તેમ જ દુરુપયાગ પણ થઈ શકે છે, તેમ જ દુરુપયાગ પણ થઈ શકે છે, આ એક સામાન્ય નિયમ છે. વિજ્ઞાનની બાબતમાં ઘણું કરીને સદુપયાગ કરતાં તેના દુરુપયાગ વિશેષ થાય છે. આ કારણું જ પ્રત્યેક મહત્ત્વની વસ્તુના વિકાસની જગ્યાએ વિનાશ અધિક સર્જાય છે. વિજ્ઞાનના તેથી જો સદુપયાગ કરવામાં આવે તા તે માનવ કલ્યાણનું એક મહત્ત્વનું સાધન પુરવાર થઈ શકે તેમ છે. આજે તા વિજ્ઞાન ધર્મ અને સંસ્કૃતિના હ્રાસનું કારણ બન્યું છે.

સંસારમાં ધર્મ ન હોત તો કેવા ભયંકર હત્યાકાંડ સર્જાય તે કલ્પના પણ અત્યંત દુ:ખદાયક લાગે છે. માનવ સંસ્કૃતિના વિનાશ કેવળ ધર્મ જ રાેકી શકે તેમ છે. ધર્મના અમાઘ શસ્ત્ર દ્વારા–અહિંસા દ્વારા જ આ વિનાશ રાેકી શકાય તેમ છે. માનવ સંસ્કૃતિના વિનાશ માટે એક સાથે કટિબદ્ધ થયેલા આગન્તુક વિષના વેગને રાેકવા માટેનું ધર્મ સિવાય એકપણ સાધન અસ્તિત્વમાં હાય તેવું જણાતું નથી. વસ્તુત: આ ધર્મ જ જીવનને સુખી અનાવવા માટે આવશ્યક છે. સાથે સાથે વિજ્ઞાન જે જીવન માટે હાલ સુખરૂપ ગણાય છે, તે મનુષ્યજીવન માટે લારે દુ:ખરૂપ અને અનાવશ્યક છે. આ સત્ય લલે આજ ન સમજાય પણ નજીકના ભવિષ્યમાં તે સત્યરૂપે સિદ્ધ થયા વિના રહેવાનું નથી. આ સત્ય હાલ સમજાવવા છતાં જો ન સમજાય તો સમય જ તે આપોઆપ સમજાવશે.

ધર્મ અને વિજ્ઞાન પર વિવેકપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવે તે ધર્મની મહત્તા સમજાયા વગર નહીં રહે. નિષ્પક્ષપણું જોવાવાળાને તથા વિજ્ઞાનના કડુ આવિષ્કારાના અનુભવીઓને તો 'ધર્મ'મ ગલ' અર્થાત્ ધર્મ જ મ ગલકારી છે તે સત્ય સમજાતાં વાર નહીં લાગે.

પ્રાચીન સમયમાં વિમાન, તાર, ટેલિફાન, રેડિયા વગેરે વૈજ્ઞાનિક સાધના ન હતાં તેમ છતાં પ્રાચીન સમયના લાકા અધિક સુખી હતા. આજે વિજ્ઞાન સહજ હાવા છતાં લાકા સુખી છે ખરા ? તે સમયે અધિક શાંતિ હતી કે હાલના સમયમાં ? વૈજ્ઞાનિક સાધનાના અભાવ હાવા છતાં પ્રાચીન સમયના લાકા અધિક સુખ અને શાંતિ ભાગવતા હતા. આનું પ્રેરક અળ કચું ? કાના પ્રતાપે આમ અનતું ? આજ તા લાકા વિજ્ઞાન પરત્વે એટલા મુગ્ય છે કે ધર્મનું કાઈ નામ જ નથી લેતું! આનું કારણ લાકાની માહાવસ્થા જ છે. વિજ્ઞાનની ઉન્નતિ એઇને જ્ઞાની લાકા પ્રસન્ન થાય છે કારણ કે વિજ્ઞાન શાંતિની સંહારક

શક્તિ છે તે પહેલાં અધિકારપૂર્વંક—પ્રમાણપૂર્વંક નહાતું ખતાવી શકાતું. કદાચ દલીલાપૂર્વંક ખતાવવામાં આવે તા પણ લોકા માનતા પણ નહીં પરંતુ આજે તા પ્રમાણપૂર્વંક કહી શકાય તેમ છે કે વિજ્ઞાનના આટલા વિકાસ અને વૈજ્ઞાનિક સાધનાની પ્રચુરતા હાવા છતાં માનવજીવનનું અસ્તિત્વ અને સુખશાંતિ શું સુરક્ષિત છે? આ કારણે આજ આપણે ધર્મનું મહત્ત્વ સ્થાપી શકીએ અને પ્રમાણપૂર્વંક કહી શકીએ તેમ છીએ કે 'ધર્મ' જ સાચું મંગલ, ધર્મ જ અશરણનું શરણું છે. ધર્મ દ્વારા જ માનવ સમાજની સુખશાંતિ સુરક્ષિત છે.

સ સ્કૃતિનું મૂળ

ભારતીય સાહિત્યમાં અધે જ ચાગના અવાજને પડઘા પડી રહ્યો છે. સામ્યભાવનું મધુર સંગીત ઝણઝણી રહ્યું છે. જૈન સાહિત્યનું અનુશીલન–પરિશીલન કરીએ. અથવા વૈદિક અને બુદ્ધ વિચારસરણીએાનું પણ એટલું તા સ્પષ્ટ પણે એઇ શકાશે કે બધી વિચારસરણીઓના ચિંતનની દિશા એક જ છે—અને તે એ કે સાસ્યભાવને જીવનમાં કેવા પ્રકારનું રૂપ આપવું ? ભારતની ઉત્તરમાં જેવી રીતે પર્વાતરાજ હિમગિરિનું ઉત્તુંગ શિખર શાેભા-યમાન છે, તેવી જ રીતે ભારતીય ચિંતન, મનન તેમ જ સાધનાની પાછળ સામ્યભાવ અથવા સમત્વચાેગની સાધનાનુ દિવ્ય, ભવ્ય અને ઉચ્ચ શિખર શાેભી રહ્યું છે. સામ્યભાવ ભારતીય ચિંતન અને મનનનું સાધના તેમજ સંસ્કૃતિનું મૂળ છે. મારા નમ્ર વિચાર મુજબ એ કહેવું વધારે ઉચિત થશે કે સામ્યભાવ અથવા સમતાને જીવનમાં સાકાર રૂપ આપવાનું નામ જ સંસ્કૃતિ અને સાધના છે.

ત્રણ ધારાઓનું -સંગમ-સ્થળ

ભારતીય વિચાર ક્ષેત્રમાં વહેતી જૈન, ખૌદ્ધ અને

વૈદિક એવી ત્રણ વિચારધારાઓની પર'પરાના વિચાર અને આચારમાં લેદ રહ્યો છે અને તે સ્પષ્ટ રીતે દૃષ્ટિ-ગાચર થાય છે. પર'તુ સામ્યભાવના સ'ળ'ધમાં આ ત્રણે વિચારસરણીઓ એકમતીવાળી હાય એમ દેખાય છે. સૌની સાથે સામ્યભાવ રાખવા—સમાનતાના વર્તાવ રાખવા એ સ'ળ'ધમાં કાઈના વિરાધ જેવામાં આવતા નથી. એક અથવા બીજા રૂપે આડા અવળા કરી કરીને બધા વિચા-રકા સામ્યભાવની ધરી પર આવીને એક બની જાય છે. સામ્ય—સાધના બધાનું સ'ગમ—સ્થળ છે.

અદ્ભેતવાદ વેદાન્તનું મૂળ છે. દાર્શનિક ચર્ચા, વાદ-વિવાદ તેમજ તર્ક વિતર્ક કરતી વખતે અદ્ભેતવાદના જે કંઈ અર્થ કરવામાં આવે છે અને પ્રત્યક્ષ દેખાતા સંસારને મિશ્યા સિદ્ધ કરવા માટે જે કંઈ તર્ક રજ્ન કરવામાં આવે છે, તેના ઉપર આપણે અહીં વિચાર નહીં કરીએ. એમ કરવાના આ પ્રસંગ પણ નથી. આપણે તા અહીં અદ્ભેતના વાસ્તવિક અર્થ ઉપર વિચાર કરીશું. અદ્ભેતના સીધા સરળ અને સ્પષ્ટ અર્થ છે—દ્ભેતના અભાવ, દ્ભેતના પરિ-ત્યાગ. વ્યક્તિ વ્યક્તિની વચ્ચે જતિ, લિંગ, વર્ણ, વર્ગ, ધર્મ, પંથ, સંપ્રદાય, પ્રાંત, દેશ અને ભાષા વગેરેના ભેદાને આગળ કરીને જે દ્ભેતવાદની વિષમતાની દીવાલા ઊભી કરવામાં આવી છે તેને તાડી પાડી પ્રત્યેક વ્યક્તિની સાથે પાતાપણાના સંખંધ સ્થાપિત કરવા, બધાનાં દુ:ખો મટા-ડવા પ્રયત્ન કરવા અને બધાના સ્વાર્થમાં પાતાના સ્વાર્થ

મિલાવી દેવા એનું નામ અદ્વેતવાદ. તેમાં સ્વ-પર, ખ્રાદ્યણ-શૂદ્ર, કાળા–ગાેરા, હિન્દુ–મુસલમાન, પૌર્વાત્ય–પાશ્ચાત્ય વગે-રેના લેદાેને અ'કુરિત થવાના કે પલ્લવિત–પુષ્પિત થવાના અવકાશ જ મળતા નથી. કારણ કે એ જે કંઇ કરે છે તે કેવળ પાેતાના સ્વાર્થને માટે નહિ પણ સૌના હિતને માટે, બધાના ભલાને માટે કરે છે. તેના આચારવિચારમાં ખધાનું કલ્યાણ સમાચેલું રહેતું હાેય છે. હું જ એકલાે સુખી અની રહું, એવું તે કહી ઇચ્છતા નથી. પરંતુ સદા સર્વદા તેના એક જ સ્વર ધ્વનિત થતા રહે છે: અધાં પ્રાણીએ। સુખી થાએ:, અધાં સ્વસ્થ અના " सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः " तथागत भुद्ध पणु साभ्यसावना પ્રખળ સમર્થ'ક રહ્યા છે. સામાજિક વિષમતાને દૂર કરવા તેમણે ખૂબ જ પ્રયત્ન કર્યો છે. એટલું ખરું કે દાર્શાનિક તર્ક વિતર્કનાં જાળાંઝાંખરામાં તે અટવાયા નથી. જ્યારે પણ કાેઇ દાશ'નિક પ્રશ્ન તેમની સામે આવતા ત્યારે તે તેને અવ્યાકૃત કહીને ટાળવાનાે પ્રયત્ન કરતા. પરંતુ એ વાત પણ એટલી જ સાચી છે કે તેઓ ઝાહ્મણ, શૂદ્ર તથા સ્ત્રીઓમાં પ્રવર્તતા ઊંચનીચના લેદલાવને, ધર્મના નામે કરવામાં આવતાં શાષણ, ઉત્પીડન તથા માનસિક હિંસાને નાળૂદ કરી એક સુખી સમાજની સ્થાપના કરવા ઇચ્છતા હતા.

મનુષ્યનાં દુઃખાને દૂર કરવાનું તેમનું એક માત્ર લક્ષ્ય હતું. તેઓ માણુસ માણુસની વચ્ચેના જાતિ, વર્ગ, વર્ષું, અને લિંગના લેદને વચ્ચે લાવીને દ્વૈતની, લેદભાવની ભીંતો ઊભી કરવા લેશમાત્ર પણ ઇચ્છતા ન હતા.

જૈન પર'પરાની દેષ્ટિથી વિચાર કરીએ તાે તેમાં પણ સામ્યભાવને સાધનાના પ્રાણ કહ્યો છે. તેના વિના આધ્યા-ત્મિક વિકાસ તેમજ પૂર્ણ શાંતિ પ્રાપ્ત થવી માત્ર કઠણ જ નહિ પણ અસંભવ પણ છે. સાધનાના અરુણાદયથી માંડીને તેની પરિપૂર્ણતા સુધી સાધક જે સાધના કરે છે, તો સામ્યભાવના વિકાસ સિવાય ખીજું કંઈ નથી. સાધનાના પ્રથમ પગથિયા પર પગલું માંડનાર સાધક—જેને જૈન પરિભાષામાં સમ્યક્દેષ્ટિ યા સમ્યક્ત્વી કહે છે–તેના મનમાં ્તત્ત્વ અને પદાર્થીના યથાર્થ સ્વરૂપને સમજવાની અભિરૂચિ, દેવ, ગુરુ તથા ધર્મ પર શ્રદ્ધા રાખવાની સાથે સાથે એવા વિશ્વાસ બેસી જાય છે કે જગતના બધા જીવા મારા જેવા જ છે. કાેઈ પણ દેશ, પ્રાંત, જાતિ, વર્ણ, રંગ તથા પંથમાં જન્મ ક્ષેનાર મનુષ્ય અને મારા આત્મામાં કાઈ કરક નથી. અને કુકત મતુષ્ય જ શા માટે ? આત્મસ્વરૂપની દષ્ટિથી જગતના અધા જીવા એક સરખા છે. અધા જીવા સુખા-ભિલાસી છે. કાેઈપણ પ્રાણી મરવા ઇચ્છતું નથી. વેદના અને દુઃખ પણ ઇચ્છતું નથી. એટલા માટે લગવાન મહાવીરની આ સ્પષ્ટ દેાષણા આંજે પણ પ્રત્યેક મનુષ્યના કાનમાં ગુંજારવ કરી પાતાના વ્યક્તિગત, કોંદું ભિક, સાપ્ર દાયિક સ્વાર્થીના નશામાં સામ્યભાવ તથા વિશ્વખ ધુત્વની ભાવનાને ભૂલેલા માનવને હલખલાવીને જગાડી રહી છે.

''અધાં પ્રાણીએાને જીવન પ્રિય છે. મૃત્યુના મુખમાં

જવું કાેઈ પસંદ નથી કરતું. એટલા માટે તારે કાેઈપણ પ્રાણીને મારવું નહિ, તેને દુઃખ દેવું નહિ અને તેનું શાેષણ કરવું નહિ.

ભગવાન મહાવીરની સાધના અને તેમના દ્વારા ઉપ-દેશાયેલા આગમ સાહિત્યનું પારાયણ કરવાથી એ વાત બહુ સ્પષ્ટ થઇ જાય છે કે તેના મૂળમાં સામ્યભાવના સ્વર ગુંજી રહ્યો છે. સામ્યભાવ સમસ્ત આગમ સાહિત્યના નિચોડ છે, તેનું સાર સત્ત્વ છે. સાધનાના પાણ છે. સાધકના જીવનમાં ગમે તેટલા ઉત્કૃષ્ટ ક્રિયાકાંડ ભલેને હાય, તેની વાણીમાં દ્વાદશાંગીના સ્વર ભલેને ઝંકાર કરી રહ્યો હાય, સમસ્ત આગમ ભલેને તેને જીભને ટેરવે હાય, પણ તેના હૃદયમાં, તેના મનમાં, તેની વાણીમાં, તેના આચારમાં સમતાનું સાકાર રૂપ નહિ હાય, સામ્યભાવની સાધના મૂત્ રૂપે ઊતરી નહિ હાય તા તેના સમસ્ત ક્રિયાકાંડ તથા આગમ જ્ઞાન નિષ્પ્રાણ કંગાલ હાડપિંજરની પેઠે જીવનમાં સડા પેદા કરવાવાળાં થાય છે. પછી આત્મવિકાસ માટે તેનું કાઈ મૂલ્ય નથી રહેતું.

આત્મવિકાસ માટે સર્વ પ્રથમ જરૂર છે જીવનના કણુ કણુમાં સામ્યભાવની જયાત જગાવવાનું. સમતા એ જ જીવનના આધાર છે.

સામ્યભાવના સીધા સાદા અર્થ છે-પ્રાણીમાત્રની સાથે આત્મીયતાના સંખંધ સ્થાપિત કરવા, કાઇની સાથે પરાયાપણુંન રાખવું. માનવની સાથે અથવા અન્ય પ્રાણીઓ-ની સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે એ ભાબતના ખ્યાલ રાખવા કે તે મારાથી જુદા નથી. પછી લલેને તે કાઇપણ દેશ, જાતિ, ધર્મ, પ'થ, વર્ણ તથા લિંગ સાથે સંખ'ધ ધરાવતા હાય, તા પણ આત્માની દૃષ્ટિએ તેના આત્મા તથા મારા આત્મામાં કાઇપણ જાતના કરક નથી. એક પતિતમાં પતિત લાગતી વ્યક્તિની અંદર રહેલી આત્મજ્યાત કાઇ સાધુના આત્મામાં રહેલી જ્યાતથી બિલકુલ ભિન્ન નથી. તે એ જ આત્મજ્યાત છે જે એક સાધુના આત્મામાં વિલસી રહી છે. એટલા માટે લગવાન મહાવીર સ્પષ્ટ શખ્દામાં કહી ગયા છે કે જીવનના બાદ્ય ભેદાને નજર સામે રાખી તું કાઇપણ વ્યક્તિના તિરસ્કાર ન કર, કાઇના દ્રેષ ન કર, કાઇની સાથે ઇર્બ્યાભાવ અને વેર વિરાધ ન રાખ, કાઇની સાથે દુર્વ્યવહાર ન કર, તું કાઇ પણ વ્યક્તિની પ્રત્યે પરાયાપણાના ભાવ ન રાખ. બધાની સાથે પોતાન્ પણાના ભાવ રાખીને વર્તાવ કર. તું આ વાતને સદા સર્વદા ધ્યાનમાં રાખ:

"જેને તું મારવા ઇચ્છે છે, આદેશ દેવા ઇચ્છે છે, પરિતાપ એટલે કે દુઃખ દેવાની ભાવના રાખે છે, પીડા પહેાંચાડવાની ઇચ્છા કરે છે, પકડીને અધનમાં રાખવાની યોજના ખનાવે છે, અને કાઈને કાઈ રીતે વેદના, દુઃખ અને સંતાપ આપવા ઇચ્છે છે, તો તું પાતે જ છે. તેના આતમા તમારા આતમાના જેવા જ છે. એટલા માટે પ્રખુદ્ધ સાધકે કાઈપણ પ્રાણીની સાથે તેને કષ્ટ, દુઃખ તથા વેદના શાય, 'એવા પ્રકારના વર્તાવ નહિ કરવા એઈએ."

१. आचारांगस्त्र १, ५, ५, १६५

શ્રમણ લગવાન મહાવીરના આ ઉપદેશ કાઈ વ્યક્તિ, જાતિ તથા કાઇ ખાસ સંપ્રદાયને માટે નથી; પણ એવા બધા સાધકા માટે છે. જેઓ પાતાથી જુદા વિચાર ધરાવનાર વ્યક્તિ અને સમાજને પરાયા સમજે છે. જેના મનમાં ભેદની રેખાએા ઉપસી ઊઠી છે, જે લેાકાે પાતાના સંપ્રદાય તથા પર પરાની બહાર રહેનાર વ્યક્તિએ તથા સાધકાને પરાયા ગણીને તેની ઘૃષ્ણા કરે છે, તેની નિંદા અને ખૂરાઈ કરે છે, તેના તિરસ્કાર કરી તેનું અપમાન કરવાના પ્રયત્ન કરે છે, એવા અહ'ભાવના અ'ધકારમાં ભટકનારા સાધકાને માટે ભગવાન મહાવીરે આ જ્યાતિમય દીપ પેટાવ્યા છે. જેનાથી આપણે આપણા અહંકારને દ્વર કરી અને પરાયાપણાને ભૂલી જઈ માનવ–માનવની વચ્ચે માનવતા તથા આત્મીયતાના સંબંધ સ્થાપિત કરી શકીએ એ માટે જ તેમણે સામ્યભાવના દીપક જલાવ્યા છે. આ જ સંસ્કૃતિના આત્મા છે, આ જ સંસ્કૃતિનું મૂળ છે.

स्वाध्यायानमा प्रमदः

જૈન સસ્કૃતિ અને સ્વાધ્યાય

એ તા સર્વ કાઈ જાણે એવું દેખીતું સત્ય છે કે સ્વાધ્યાયના અભાવમાં માેટામાં માેટા સાધનસંપન્ન સંપ્રદાય પણ સુરક્ષિત રહી શકે નહિ. જૈન સંસ્કૃતિમાં સ્વાધ્યાયને ઘણું જ અગત્યનું સ્થાન છે. સ્વાધ્યાય ધ્યાનનું મહત્ત્વપૂર્ણ અવલંબન તથા શ્રમણ જીવનને અનુપ્રાણિત કરનાર તત્ત્વ છે. દરેક શ્રમણ અને શ્રમણીની દિનચર્યામાં સ્વાધ્યાયનું આગળ પડતું સ્થાન છે. ચારે કાળ સ્વાધ્યાય ન કરવાથી શ્રમણને પ્રતિક્રમણ કરવાનું થાય છે. સગવતી સૂત્રમાં ગણુધર ગૌતમના પ્રક્ષના ઉત્તર આપતાં ભગવાન મહાવીરે સ્વાધ્યાયના પાંચ પ્રકાર ખતાવ્યા છે :-૧. વાચના, ર. પૃ^રછના, ૩. પર્ય[°]ટના, ૪. અનુપ્રેક્ષા અને પ. ધર્મ[°]કથા. વાંચન વગર, પઠનપાઠન વગર જ્ઞાનવૃદ્ધિ થતી નથી. એટલે સૌથી પહેલાં વાચના રાખવામાં આવ્યું છે. બીજામાં વાંચેલા વિષયામાં શ'કાએાનું સમાધાન કરવા અને જ્ઞાતવ્ય વિષયન સમજવાના હેતુથી પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે. આ સ્વા-

ધ્યાયના બીજો ભેંદ છે. ત્રીજામાં જ્ઞાત વિષયને સ્થિર કરવાના હેતુથી પરાવર્તન—રૂપ સ્વાધ્યાય કરવામાં આવે છે. પરાતર્વન ઉપયોગપૂર્વક થાય અને સ્વાધ્યાય કરનાર તેમાં આનંદ- અનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરી શકે એટલા માટે ચાથામાં અનુપ્રેક્ષા—ચિંતનરૂપ સ્વાધ્યાય અતાવ્યા છે. શાસ્ત્રવાણીમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનના નવનીતંને લોકામાં વહેં ચણી કરવા માટે ધર્મ કથારૂપ પાંચમા સ્વાધ્યાય છે. સ્વાધ્યાયની વ્યાખ્યામાં આચાર્યોએ નીચે મુજબ વિવેચન કર્યું છે:—

અધ્યયનને અધ્યાય કહ્યો છે. સુંદર ઉત્તમ અધ્યાય જ સ્વાધ્યાય છે. સારી રીતે મર્યાદાપૂર્વંક વાંચલું એ પણ સ્વાધ્યાય છે. વસારી રીતે મર્યાદા સાથે-અકાલને છાડીને અથવા પૌરુષીની અપેક્ષાએ કાલ-અકાલનું ધ્યાન રાખીને વાંચલું એ સ્વાધ્યાય કહેવાય છે.

ઉપરાેકત વચન અનુસાર જિન પ્રરુપિત દ્વાદશાંગ સૂત્ર વાણીને વિદ્વાનાએ સ્વાધ્યાય કહ્યો છે. આને જ સુયનાણું –સઝઝાયા' પદથી શ્રુતજ્ઞાનને સ્વાધ્યાયથી અભિન્ન કહ્યો છે.

કાઇ શ્રુત કાેઇવાર પાઠક અથવા શ્રોતાજનાેના મનમાં માેહ ઉત્પન્ન કરીને તેને ભવસાગરમાં ભટકાવી દે છે. વીતરાગ ભાષિત સમ્યક્ શ્રુતમાં આ દાેષ હાેતા નથી. કારણ કે કામ ક્રોધ, લાેભ વગેરે વિકારાેના સંપૂર્ણ પણે ક્ષય થયેલા હાેવાથી વીતરાગ નિદાેષ હાેય છે. નિદાેષ વાસ્

⁽१) (क) अध्ययनं अध्यायः। शोभनोऽध्यायः स्वाध्यायः। आ.। अथवा
सुष्ठु आ-मर्यादया अधीयते इति स्वाध्यायः। स्थाः २॥

⁽ख) सुष्ठ आ—मर्यादया—काठवेठा-परिहारेण पौरुष्यपेयक्षया अध्यायः—अध्ययनं स्वाध्याय: । घ. ३ अघि.।

શ્રોતાએામાં પણ ઉપશંમ રસનાે-એટલે કે શાંત રસને સંચાર કરે છે.

પરમતત્ત્વને પ્રકાશિત કરનાર એક પણ શ્લોક કરોડો ગ્રુંથા કરતાં યે શ્રેષ્ઠ છે. નકામાં ભાર વધારનારા મૂળાના ઢગલા કરતાંયે સંજીવનીના એક પણ ટુકડા સારા છે. માક્ષ સાધનના દુર્લ અ ચતુરંગામાં આ પ્રકારની ધર્મ શ્રુતિને દુર્લ લ કહેવામાં આવી છે. મનુષ્ય દેહ પામીને પણ હજારા લાક ધર્મની શ્રુતિ અનાયાસે પામતા નથી. જેને સાંભળીને જીવ તપ, શાંતિ અને અહિંસાભાવ પ્રાપ્ત કરે છે એવા સદ્યુંથાનું શ્રવણ અત્યંત દુર્લ છે. ર

સમ્યક્ શ્રુત ધર્મકથા જયાં મુખ્ય હાેય છે. ત્યાં અર્થ'-કથા અને કામકથાને મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. સમ્યક્ શ્રુત આત્મસ્વરૂપનું હાેવાથી સમ્યક્ શ્રુતની દ્વારા જીવને સ્વરૂપાભિમુખ ગતિ કરવાની પ્રેરણા મળે છે.

તેથી સ્વરૂપ અને આત્મગુણુનું અધ્યયન થવાથી જ સમ્યક્ શ્રુતના પઠનપાઠનને સ્વાધ્યાય કહેવામાં આવ્યો છે. સ્વાધ્યાય અને સમાધિ

ચાર પ્રકારની સમાધિએામાં શ્રુતને પણ બીજા ન'ળ-રની સમાધિ ગણવામાં આવી છે.^૩ શાસ્ત્રજ્ઞાનના અધ્યયન

^{9.} श्लोको वरं परम-तत्त्व-पथ-प्रकाशी न प्रन्थकोटि-पठनं जनरंजनाज । संजीवनीति वरमौषधमेकमेव, व्यर्थ-श्रमस्य जननो न तु मूलभारः ॥

२. 'जं सुच्चा पडिवज्जंति तवं खंति महिंसयं। उत्त. –३.॥

३. चत्तारि विणय समाहि द्वाणा पन्नत्ता । तंजहा-विणय समाही, तुव समाही । तव समाही, आयार समाही ॥

અને પરિશીલનથી આત્માને શારીરિક અને માનસિક સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. એથી અનેક પ્રકારના સમાધિ-સ્થાનમાં શ્રુત–સ્વાધ્યાયને પણ સમાધિનું એક કારણ માન-વામાં આવ્યું છે. શ્રુતવાન જ તપ અને આચારની સમ્યક્ સાધના કરી શકે છે. એટલે શ્રુત સમાધિ પછી તપ સમાધિ અને આચાર સમાધિના ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યા છે.

શ્રુત સમાધિમાં જિજ્ઞાસુ શિષ્યે વિનયપૂર્વ ક ગુરુને પૂછ્યું છેઃ શાસ્ત્રોનું પઠન શા માટે કરવું ? અને તેનાથી કઈ ઉપાધિ પ્રાપ્ત થાય **છે** ?

ઉત્તરમાં આચાર્યે કહ્યું છે: (૧) શ્રુતજ્ઞાનના લાભ થશે એટલા માટે પઠન કરાે. (૨) ચિત્તની ચંચલતા દ્વર થતાં એકાગ્રતા પ્રાપ્ત થશે એટલા માટે પઠન કરાે. (૩) આત્માને ધર્મમાં સ્થિર કરી શકશાે એટલા માટે પઠન કરાે. (૪) પાતે સ્થિર થવાથી બીજાને સ્થિર કરી શકશાે એટલા માટે પઠન કરાે. એકાગ્રતા પ્રાપ્ત થવી એનું નામ જ સમાધિ છે.

તપમાં સ્વાધ્યાયનું સ્થાન

સ્વાધ્યાયનું માેક્ષમાર્ગમાં સૌથી આગળ પડતું સ્થાન છે. શ્રુત આરાધનનું સ્થાન જ્ઞાન અને તપસ્યા અન્નેમાં આવે છે. બાર પ્રકારના તપમાં સ્વાધ્યાય એ ચાેથું અંત- રંગ તપ છે. સ્વાધ્યાય દ્વારા મન અને વાણી અંનેનાં તપ થાય છે.

''स्वाप्यायः परमंः तपः'' મનના વિકારાનું શમન થવાથી અને ધર્મ'ધ્યાનનું આલ'બન હાેવાથી સ્વાધ્યાય પરમ તપ છે. અનશન આદિ બાહ્ય તપ શરીરને લક્ષિત રાખીને થતું હોય છે. પણ સ્વાધ્યાય અંતરંગ તપ હોવાથી તે લક્ષિત થતું નથી. એથી તે ગુપ્ત તપ છે. શાસ્ત્રનું વાંચન અને શિક્ષણ શા માટે!

સ્થાનાંગ સૂત્રમાં શાસ્ત્રનું વાંચન શા માટે કરવું તથા શિષ્યે શાસ્ત્રનું શિક્ષણ શા માટે લેવું તેના પર વિચાર કર્યો છે. સૂત્ર વાંચવા માટેનાં પાંચકારણા ખતાવ-વામાં આવ્યાં છે: (૧) વાંચનથી શ્રુતના સંગ્રહ થશે. (૨) શિષ્યના ઉપકાર થશે અને શ્રુત જ્ઞાનથી ઉપકૃત થઈને શિષ્ય પણ પ્રેમભાવથી સેવા કરશે. (૩) જ્ઞાનનાં પ્રતિઅધક કર્માની શ્રુતપાઠથી નિર્જરા થશે. (૪) અભ્યાસમુક્ત શ્રુત વિશેષ સ્થિર થશે. (૫) વાંચનથી સૂત્રના વિચ્છેદ પણ થશે નહિ અને અવિચ્છન્ન પરંપરાથી શાસ્ત્રજ્ઞાન ચાલતું રહેશે. ધ

સૂત્ર શીખવાનાં પણ પાંચ કારણા અતાવ્યાં છે. જેવાં કે- ૧. જ્ઞાનની વૃદ્ધિને માટે ૨. સમ્યગ્દર્શનની શુદ્ધિ અને તેના રક્ષણને માટે. ૩. શાસ્ત્રજ્ઞાનથી ચારિત્ર્યની નિર્મળતા થાય એ માટે. ૪. મિથ્યાત્વ વગેરેના અભિ-નિવેશથી છુટકારા મેળવવા માટે અર્થાત્ મિથ્યાત્વ આદિ દોષામાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે. ૫. યથાવસ્થિત ભાવાનું જ્ઞાન મેળવવા માટે પણ શાસ્ત્ર, શીખવું જોઈએ. ર

पंचिंह ठाणेिंह सूत्तं सिक्खेएज्जा तं जहा (१) संगाहठ्ठयाए, २ उवगा-हट्ठयाए ३. निज्जरट्ठयाए ४. सूत्ते मै पज्जबजाए भविस्सइ ५. सूत्तस्सबा अवोच्छित्तिनय द्वयाए –स्थानाङ्ग ५

२ पंचाहें ढाणेहिं सुत्तं सिक्खेज्जा, तं जहा-१ णाणह्याए २ दंसणह्यए ३ चरित्त ह्याए ४ बुग्गहविमायण ह्याए ५ अहवत्थंवाभाए

સ્વાધ્યાય માટે આચાર્યોએ અન્યહેતુએ પણ દર્શાવ્યા છે. ૧ બુદ્ધિની નિર્મળતા. ૨ પ્રશસ્ત અધ્યવસાયની પ્રાપ્તિ. ૩ શાસન રક્ષા. ૪ સંશય–િનવૃત્તિ. ૫ પરવાદીઓની શંકાએનું નિરસન. ૬ ત્યાગ-તપની વૃદ્ધિ અથવા અતિ- ચારશુદ્ધિ વગેરે માટે સ્વાધ્યાય કરવામાં આવે છે. 1 સ્વાધ્યાયથી લાભ

સ્વાધ્યાયથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મ ના નાશ થાય છે વાંચન-થી જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મની નિજેશ થાય છે. અને સૂત્ર-ના વાંચનથી અશાતના ટળે છે. વિધિપૂર્વ કશાસ્ત્રનું વાચન કરવાથી શ્રુતજ્ઞાનરૂપ તીર્થ ધર્મ નું અવલ બન કરવાથી માટી કર્મનિજેશ અને મહાન સંસારના નાશ થાય છે. વાંચન કરનારાને પ્રશ્નો પૂછવા પડે છે, અને પ્રશ્નો પૂછવાથી સૂત્ર, અર્થ અને તેની બન્ને ત્રુટીઓ દ્ભર થાય છે. અને સૂત્રા-દિની શુદ્ધિ થાય છે. તથા અધ્યયનની વિવિધ આકાંક્ષાએા જે મનને અસ્થિર કરે છે, તે કાંક્ષા માહનીયના નાશથી નાશ પામે છે.

સ્થિરીકરણ માટે પઠિત વિષયનું પરાવર્તન કરવામાં આવે છે. પરાવર્તાનના ભુલાયેલા અક્ષરા યાદ થવાથી અને વિશેષ પ્રકારના ક્ષયાપશમથી પદાનુસારી આદિ વ્યાંજન લિપ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ચિ'તનરૂપ અનુપ્રેક્ષા પણ સ્વાધ્યાય છે. ચિ'તનથી આયુઃકમ⁶ને બાદ કરતાં સાત કમ⁶ પ્રકૃતિઓને દઢબ'ધનમાં-

जाणिस्सा मित्ति कडु

२ तत्त्वार्थं राजवातिक

થી છોડાવી તેને શિથિલ અંધનવાળી અનાવે છે. દીર્ઘ કાલની સ્થિતિને અલ્પકાલિન અનાવે છે અને તીવ્ર રસને ઘટાડીને મંદરસ કરી દે છે. બહુ પ્રદેશી પ્રવૃત્તિઓને અલ્પ પ્રદેશવાળી કરી દે છે. અને આયુઃકમે કાઈવાર બાંધે છે ને કાઈવાર નથી બાંધતા, અસાત અને કર્કશ વેદનીય કર્મના ઉપચયનથી રહેતા. ચિંતન કરવાવાળા અનાદિ અનંત દીર્ઘ માર્ગ-વાળા ચાતુર્ગતિક સંસાર કાન્તારને અલ્પ સમયમાં જ પાર કરી લે છે.

ધર્મ કથા વહે કર્મોની નિર્જરા થાય છે. અને પ્રભાવ-શાળી કથાથી શાસનની પ્રભાવના થાય છે. શાસનની પ્રભા-વના કરનારની ભવિષ્યને માટે નિરંતર ભદ્રરૂપ શુભાનુખ ધી કર્મના સંચય કરે છે.

શ્રમણચર્ચામાં સ્વાધ્યાય

જે પ્રમાણે પ્રતિલેખન, પ્રમાજેન, પ્રતિક્રમણ, વૈયાવૃત્ય-કરણ અને ધ્યાન નિયત કર્મ છે તેવી જ રીતે સ્વાધ્યાય પણ શ્રમણવર્ગાનું નિયત કર્મ છે. સમાચારી સ્વાધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રાતઃકાલમાં પ્રતિલેખન કરીને સાધુ ગુરુને વિનયપૂર્વક આ પ્રશ્ન કરે કે—"ભગવંત હવે મારે શું કરવું ઘટે તે માટે આજ્ઞા માગું છું" "

ગુરુ સેવામાં નિયુક્ત કરે તો ગ્લાનિ રાખ્યા સિવાય ઉત્સાહથી સેવા કરવી અને સ્વાધ્યાયની રજા આપે તો સર્વાદુ:ખમાંથી મુક્તિ આપનાર સર્વાદુ:ખમાંથી છોડાવનાર સ્વાધ્યાય કરવા. ^ર

पहिला प्रहरमां स्वाध्याय क्षरवेश अने श्रीका प्रहरमां १ उ. २६ ९, २ उ. २६ (९-१०), ३ "पढम पोरिसि सज्जयं वीयंकणं कियायइ!" ધ્યાન અથવા તો અર્થનું ચિંતન કરતું. ત્રીજા પહારે ભિક્ષા અને ચાંથા પહારમાં ફરી સ્વાધ્યાય કરવા એવું જ રાત્રિના પહેલા, બીજા અને ચાંથા પહાર માટે સમજતું. કેવળ નિયત કર્મ અતાવીને જ છાંડી દીધું નથી પરંતુ સ્વાધ્યાયને સમયે સ્વાધ્યાય નહીં કરવા માટે પ્રતિક્રમણમાં આલાેચન પણ કરવામાં આવ્યું છે. જેમ કે, ચારે વખલ સ્વાધ્યાય ન કર્યા હાેય તેનું પ્રતિક્રમણ કરું છું.

₹વાધ્યાયની વિધિ

સાધુઓ પોતાના નિરાળાધ સ્વાધ્યાય ચાલુ રહે તે માટે સ્વતંત્ર રીતે સ્વાધ્યાયની ગવેષણા કરતા હતા અને ત્યાં વિધિપૂર્વ કરવાધ્યાય કરતા રહેતા હતા. શાસ્ત્રપાઠ મંગળ અને દેવાધિષ્ઠિત માનવામાં આવ્યા છે. તે માટે તેનું અધ્યયન કરતાં પહેલાં આસપાસ કાઈ અસ્થિ અથવા મૃત શરીર કલેવર વગેરે તા નથીને તે એઈ લેવું જરૂરી અની નથ છે. એ સ્વાધ્યાયની વિરાધી કાઈ વસ્તુ ત્યાં પડી હાય તા તેને મર્યાદિત ભૂમિની અહાર મૂકી આવીને ગુરુ સમક્ષ નિવેદન કરી દેવું ઘટે અને ત્યારબાદ ગુરુજીની આજ્ઞા મેળવીને ઉદ્યમપૂર્વ ખંત સહિત અધ્યયન કરતું એ સામાન્ય વિધિ છે.

પ્રાચીન સમયમાં પહેલા પહેારમાં સૂત્રના સ્વાધ્યાય

१. "पर्डिक्कमायि चाउक्कालं सज्झायस्स अकरण्याए"

અને બીજા પહારમાં અર્થ નું ચિ'તન કરવામાં આવતું હતું. એટલા માટે પ્રથમ સૂત્ર–પૌરુષી અને બીજી અર્થ-પૌરુષી કહેવામાં આવતી હતી.^૧

વિધિપૂર્વ ક શ્રુતનું આરાધન કરવા માટે આઠ આચાર ખતાવવામાં આવ્યા છે-૧. જે શાસ્ત્રના જે કાલ નિયત થયા હેાય તે શાસ્ત્રનું તે જ સમયે પઠન કરવું તે કાલાચાર છે. ૨. વિનયપૂર્વ ક ગુરુને વ'દન કરીને શાસ્ત્રનુ વાંચન કરવું તે વિનયાચાર છે. ૩. શાસ્ત્ર તેમજ જ્ઞાનદાતા પ્રત્યે બહુમાન રાખવું તે બહુમાન આચાર છે. ૪. તપ આય'બીલ અથવા નીવી કરીને શાસ્ત્ર વાંચવું તે ઉપધાન આચાર છે. પ. શબ્દોમાં હ્રસ્વ દીર્ઘાદ માત્રાઓ સહિત શુદ્ધ ઉચ્ચારણ કરવું તે વ્યંજનાચાર છે. દ. સમ્યગ્ અર્થની વિચારણા તે અર્થાચાર છે. ૭. મૂલ તથા અર્થ બ'નેના સમ્યક્ ઉચ્ચારણ અને પ્રરૂપણ કરવું તે ઉભયાચાર છે. કલ્યાણાથી એાએ કસમયના અકાળ અને અસ્વાધ્યાયને અચાવીને વિધિપૂર્વ કરવાઘ્યાય કરવા નિર્ધા તે ઉભય લાકમાં મ'ગલકારી છે.

શ્રાવક સમાજ અને સ્વાધ્યાય

શ્રમણ અને શ્રમણીએામાં તેા આજે પણ શાસ્ત્ર-વાંચન થતું હાય છે. એટલું ખરું કે પહેલાનાં કરતાં આજે આ તરફની રુચી જરૂર ઘટી છે અને કેટલાક તાે વર્તપાન-પત્ર અને સાહિત્યને જ સ્વાધ્યાય માનીને ચાલે છે. પરંતુ

^{9.} उस्सम्गेणं पढमा, इम्घडिआ सूत्त पौरिसी भणिआ ! बिईआव अत्थ विसया,निहिष्ठा दिष्ठसमयेहिं। "२

શ્રાવક સમાજ આ તરફ માટે ભાગે લગભગ દ્વર જ છે. ઘણા લોકો એમ માને છે કે શ્રાવકાએ શાસ્ત્ર નહિ વાંચવાં જેઈએ. ધમે શ્રંથ તથા સિદ્ધાંતિવચાર વગેરેનું પઠન પાઠન કરવું તેમજ બીજા પાસે કરાવવું એ સાધુઓનું કાર્ય છે. ઠીક છે. એની આ માન્યતાને પણ આધાર છે પરંતુ એથી શ્રાવકાના સ્ત્રપાઠને નિષેધ નથી થતા. શાસ્ત્રમાં સ્ત્ર વાંચનાર અધિકારીની ચર્ચા કરવામાં આવી છે, ત્યાં સાધુસાં સાધ્વીઓના સંખંધમાં જ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ગુરુ શિષ્ય પરંપરાથી સ્ત્રાગમાનું અધ્યયન સાધુ જ કરી શકતા હતા.

શ્રાવક લાકા માટે ભાગે અર્થ રૂપ આગમના અભ્યાસીઓ હતા. અને ગુરુને મુખે શ્રવણ કરીને તેઓ તત્ત્વજ્ઞાન તથા સિહાંતનાં મુખ્ય મુખ્ય સ્થાના ધારણ કરી લેતા હતા. કમબહ કાઇ શાસ્ત્રનું વાંચન કરવાના કે તેના અભ્યાસ કરવાના તેઓને અવસર ન મળતા, આમ છતાં પણ વિશિષ્ટ ધારણા તથા મેધા (ખુદ્ધિ) શક્તિવાળાં શ્રાવક—શ્રાવિકાઓ મૂળ તથા અર્થના સારા જાણકાર રહેતા હતા. શાસ્ત્રમાં તેના પરિચયમાં જહ્રા, गह्यद्वा, पुच्छियद्वा, विणिच्छियद्वा વગેરે કસા છે.

શ્રાવક પરમાર્થને ગ્રહેલું કરનારા અને તત્ત્વાર્થના નિશ્ચય કરવાવાળા હાય છે. વળી તેઓને अहिगयअ जीवाजीवा …बन्ध मोक्ख कुसला વગેરે પદાંથી તત્ત્વજ્ઞાનમાં કુશળ દર્શાવ્યા છે. ભગવતી સૂત્રમાં વર્લું વેલા તુંગિયા નગરીના શ્રાવક રાજગૃહીના મંડૂક, તથા રાજકુમારી જયન્તી આદિના ઉલ્લેખા સ્પષ્ટ રીતે શ્રાવક-શ્રાવિકા સમાજમાં શાસ્ત્રીય જ્ઞાનને પ્રમાણિત કરે છે. પ્રમાણિત શ્રાવકને માટે તો સ્વય' શાસકારે નિર્જ્ય પ્રવચનમાં 'કાવિદ' કહીને શાસત્રાનના પ'ડિત દર્શાવ્યા છે. વળી જ્ઞાતા ધર્મ કથામાં સુખુદ્ધિ પ્રધાનનું વર્જુન આવે છે તેણે પુદ્દગલ પરિણતિને સમજાવીને રાજા જિતશત્રુને જિન-ધર્માનુગામી બનાવ્યા હતા. શાસ્ત્રના મૌલિક જ્ઞાન વિના આ અધુ' શક્ય નથી બની શકતું. એટલા માટે માનવું જ જોઇએ કે શ્રાવકા પણ સ્વાધ્યાયશીલ રહેતા હતા.

તુંગિયા નગરીના શ્રાવકાનું જ્ઞાન તેા મુનિઓને પણ પ્રભાવિત કરે તેવું હતું. સાધુજના ગુરુજના પાસેથી ક્રમિક પાઠ લઇને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન ગ્રહણ કરતા હતા. અને શ્રાવકા શ્રવણ પરંપરાથી પ્રસંગ પર સાંભળેલા પ્રવચ-નામાંથી કરીને જ્ઞાન ગ્રહણ કરતા હતા.

આ રીતે શ્રાવક સમાજમાં મુખ્યત્વે અર્થાગમ તથા ગૌણ રીતે સૂત્રાગમનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરવામાં આવતું હતું. એ વાત લગલગ નિર્વિવાદ છે. પ્રતિક્રમણ સૂત્રમાં ક્રતોની પેઠે જ્ઞાનના અતિચારાના ઉલ્લેખ છે. ત્યાં સૂત્ર, અર્થ તથા તદ્દલય રૂપ ત્રણ આગમ બતાવીને તેના ૧૪ દોષો અતાવ્યા છે; જે મૂળ સૂત્રની અપેક્ષાએ સંગત હોઈ શકે છે. પર'પરાની દિન્ટએ મ'દિરમાગી' પર'પરા અને તેરાપ'થી પર'પરામાં શ્રાવકને માટે સૂત્રવાંચનને, નિષેધ હતા. પરંતુ અત્યારના મુદ્રણયુગમાં હવે શાસ્ત્ર એટલાં સુલભ થઈ ગયાં છે, કે કેવળ જૈન જ નહિ પણ અજૈન તથા વિદેશી લોકોને પણ શાસ્ત્ર હસ્તગત થવા લાગ્યાં. લોકો કાળ અકાળની અપેક્ષા કર્યા વિના વાંચવા લાગ્યાં. કેટલાક અજ્ઞાન

અને વિદેશી વિદ્વાનાએ તાે શાસ્ત્રના અનુવાદા પણ કરી નાખ્યા છે. એવા સમયમાં જૈન ગૃહસ્થા માટે શાસ્ત્રનું પઠન પાઠન વિશેષ જરૂરી અની ગયું છે. એથી કરીને તેઓ અજૈનામાં સાચી સ્થિતિ પ્રસ્તુત કરી શકશે.

મધ્યકાલના શ્રાવકાે મુનિજનાની આજ્ઞા **લઈને** કેટલાક શાસ્ત્રોનું વાંચન કરતા હતા અને અર્થાગમથી શાસ્ત્રોના પઠનપાઠન અને શ્રવણુમાં માટી શ્રદ્ધા રાખતા હતા.

શાસ્ત્ર ઉપરાંત થાંકડાના બાલ દ્વારા પણ તેઓ સ્વાધ્યાય-ના લાલ લેતા હતા, પરંતુ આજ સ્થિતિ એવી થઇ ગઈ છે કે વ્યાખ્યાનમાં પણ શાસ્ત્ર શ્રવણની દુચિવાળા શ્રોતાજના શાધતાં પણ નથી મળી શકતા. શિક્ષિત પેઢીના લાેકાને બીજું સાહિત્ય વાંચવાના શાખ છે, પણ ધર્માશસનું નામ આવે છે તા તુરત જ કાેઈ કહી ઊઠે છે કે આમાં ' મહારાજ, લાષા સમજાતી નથી. કાેઈ કહે છે કે વાંચવું શું ? વર્ણું નમાં કશી રાચકતા જ નથી.'

આ પ્રમાણુ વિદેશી વિદ્વાન જયાં પ્રાકૃતનું અધ્યયન કરી સમજવાના પ્રયત્ન કરતા હોય છે ત્યાં જૈન ગૃહસ્થ એ ભાષા પ્રત્યે અરુચિ ખતાવે અને-પઠન પાઠનના ક્ષેત્રમાં સાધુ-સાધ્વીઓને છાહીને સ્વયં ઉદ્દાસીન રહે તા શાસ્ત્રોની સંભાળ કાેણુ રાખશે ? એનું સંરક્ષણ કેવી રોતે થશે ? અને ભાવી પ્રજામાં શ્રુતના પ્રચાર-પસાર કયા ખળે ચાલશે ? એ વાત વિચારવા જેવી છે.

સ્વ એટલે આત્મગુણ અથવા સ્વસિદ્ધાન્તનું જેનાથી

જ્ઞાન થાય એવા સદ્ગ્રન્થાના પઠન પાઠનને પણ સ્વાધ્યાય કહેવાય છે. ^૧

સ્વાધ્યાય યાગ્ય-શ્રુત---

શ્રુતજ્ઞાનના ૧૪ અથવા ૨૦ ભેદ પણ કરવામાં આવ્યા છે, પર'તુ પઠન–પાઠનની દિષ્ટિએ ફકત બે જ ભેદ ઉપયુકત છે. સમ્યક્ષ્શ્રુત અને મિથ્યાશ્રુત. અનુચાેગ દ્વાર સૂત્રમાં લૌકિક અને લાેકાત્તર ભેદ વડે પણ કથન કરવામાં આવ્યું છે.

એાછું જાણનારા છદ્મસ્થા દ્વારા સ્વેચ્છાપૂર્વક જે શ્રંથાની રચના કરવામાં આવી છે તેને મિથ્યા શ્રુત અથવા લોકિક શ્રુત કહે છે. લોકિક શ્રુત એકાન્ત હિતકારી હાતા નથી. રાગવાળા મનુષ્યાેની વાણી વીતરાગની પવિત્ર વાણી પર અવલ બિત હાવા છતાં અને તેની વાણીને આશ્રિત હેાવા છતાં પણ સમ્યક્^{શુ}ત બનીને પઠનીય હાેઈ શકે છે. રાગાદિ દેાષથી દ્ભિત હાેવાને કારણે તે શાસ્ત્ર અચૂક મુક્તિ માર્ગ ખતાવી શકતું નથી. મુમુક્ષુ જીવાને માટે વીતરાગની વાણી અથવા તેને અનુકૂળ એવી છદ્મસ્થ વાણી પણ ભવબ'ધન કાપવામાં સમર્થ થાય છે. રાગવાળાં વચના દેવ ચુક્રત હેાવાને કારણે વાસ્તવમાં તમને જો જિનવાણી પર પ્રીતિ અને શાસનરક્ષા માટે દિલમાં, દદ⁶ હોય તા સ્વાધ્યાયને વધારેમાં વધારે અપનાવજો. અર્થાગમ અથવા શાસ્ત્રો પરનાં વ્યાખ્યાના જ વાંચજો. પણ વાંચજો અવશ્ય. શાસ્ત્રા તુકૂળ આચાર્યોના વિચાર તથા એવા દ્રવ્યાનુયાેગ તથા

१. स्वस्य - आत्मनः अध्ययन-अध्यायः स्वाध्यायः

આધ્યાત્મિક ગ્રંથ પણ વાંચવા રાગ્ય હાય છે. રાજ રાજ શાસ્ત્ર પઠન કરવાની પરિપારી રાખવાથી સમાજ ધર્મ પૃષ્ટ થાય છે, અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની વૃદ્ધિ વહે શ્રાવકસમાજ ધર્મ – સાધનમાં સ્વાશ્રયી અને છે. સાધુ—સાધ્નીઓની ગેરહાજરીમાં પણ વાંચનની પર'પરા ચાલુ રાખવાથી ધર્મ સ્થાનનું સદા મુક્ત દ્વાર રહી શકે છે. સાધુઓ વિના આર્ય સમાજ પ્રદ્ધાસમાજ અને શિખ વગેરે અમૂર્તિ પૂજક સંઘ સ્વાધ્યાયથી જ પ્રગતિશીલ દેખાઈ રહ્યા છે. આ ગૃહસ્થ સમાજમાં ધર્મ શિક્ષણના પ્રસારનું જ ફળ છે. સ્થાનકવાસી જૈન સમાજનો તો સાધુજનાના કરતાં શ્રુત સ્વાધ્યાયના જ મુખ્ય આધાર છે. તેથી સાધુ સંખ્યાની અલ્પતા અને વિશાળ ધાર્મિક ક્ષેત્રને જોતાં, શ્રાવક સમાજે સ્વાધ્યાયના રાગ્ય પ્રચાર કર્યા તો સંઘનું ભવિષ્ય નુકસાનકારક નહિ નીવઢ એમ કહેલું કદી અતિશ્યોક્ત ભરેલું નહિ થાય.

જ્ઞાતા ધર્મ કથામાં નંદ મણિયારનું વર્ણન આવે છે. ભગવાન મહાવીરના શિષ્ય હાવા છતાં પણ તે સાધુઓનાં દર્શન ન થવાથી સેવા અને શિક્ષણના અભાવથી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તથી પડી ગયા. સત્સંગ અથવા સ્વાધ્યાય દ્વારા ધર્મ-શિક્ષણ એને મળતું રહ્યું હાત તા આ પરિણામ ન આવત અને તેને આત ભાવમાં મરીને દુર્દર યાનિમાં ન જવું પડત. અત્યારના શ્રાવક સમાજે એ ઉપરથી શિક્ષણ ગ્રહણ કરવું ત્રેઈએ.

ષડ્ આવશ્યકમાં સામયિક, પ્રતિક્રમણ અને જીવાદિ તત્ત્વોનું જ્ઞાન તો સામાન્ય સ્વાધ્યાય છે જ. તેને માટે

ખાસ અધિકારીના પ્રશ્ન ઉપસ્થિત નથી થતા; પણ વિશિષ્ટ શ્રતના વાચનને માટે ચાેગ્યતાના વિચાર કરવામાં આવ્યાે ું. છે. શાસ્ત્ર પાઠકમાં વિનય, રસવિજય, અને શાંત સ્વભાવ-વાળા હાવાનું આવશ્યક માનવામાં આવ્યું છે. શાસ્ત્રકારાના સ્પષ્ટ આદેશ છે કે અવિનીત, રસલ પટ અને કલહને શાંત ન કરવાવાળા શાસ્ત્ર વાંચનને યાેગ્ય નથી હાેતાે.^૧ વાચના પ્રેમીએ શાસ્ત્ર વાચનની ભૂમિકા પ્રદાન કરીને પછી વિદ્વાન મુનિ અથવા અનુભવી સ્વાધ્યાયીના આદેશાનુસાર ઉત્તરા-દયયન, આવશ્યક સૂત્ર, યા ઉપાસક દશા, દશાશ્રુત સ્કંદ આદિથી વાંચન પાર'લ કરવું જોઈએ અને શાસના વિચારાને શાસ્ત્રકારની દેષ્ટિથી અનુકૂળ જ ગ્રહેણું કરવાના પ્રયાસ કરવા જોઇએ. શાસ્ત્રમાં ઘણા ત્રેય વિષય અને અપવાદ કથન પણ આવે છે. વાંચકે ગ'ભીરતાથી તેનું પઠનપાઠન કરવું જોઇએ, ત્યારે સ્વાધ્યાયના સાચા આનંદ તે અનુભવી શકશે. ભારતીય સ'સ્કૃતિના મનનશીલ મેધાવી ઋષિના શબ્દાેમાં કહું તાે-

"स्वाध्यायानमा प्रमदः - स्वाध्यायमां प्रभाद न ५री."

⁽१) १. तओना कप्पंति वाइत्तए-२. अविणीए विग**इ** पडिबद्धे अविद्य-सवियपाहुडे ! स्था० और बृह०।

પ

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં નારીનું નારી_{ત્}વ

નારી જીવન વિશ્વનું એક વિરાટ વરદાન છે. નારીનું નારીત્વ એક વિરાટ સમસ્યા છે. તેના હુદયમાં અમૃત પણ છે અને ઝેર પણ છે. જે પુષ્ય ક્ષણોમાં નારી સ્નેહસરિતામાં વહે છે ત્યારે વિશ્વના રંગમાં ચ પર આનંદ અને મંગળનું અમીવર્ષણ થાય છે. પણ એ જ નારીત્વ જ્યારે કોધની ક્ષણોમાં હાય છે ત્યારે સંસારમાં સર્વનાશનું દશ્ય ઉપસ્થિત થઈ જાય છે. તેથી નારીનું નારીત્વ જીવન અને મરણનું અધિદેવ ગણાયું છે, તરણ અને મરણની સીમા–રેખા. એક વિદેશી કવિની વાણીમાં–

"નારીનાં નેત્રામાં પ્રેમ પણ છે અને આગ પણ છે તેની જીવનવેલને વિશ્વાસ અને સત્કારના સ્નેહથી સી'ચે છે તે તેના પ્રેમના અધિકારી છે. જે દેષ આપે છે તેને માટે નારી એક એવી ધગધગતી આગ છે કે જે તેના ખદલા લઇને જ શાન્ત થાય છે."

પરંતુ નારીનું આ ચિત્ર ભારતના નારીત્વને લાગુ પડી શકતું નથી. ભારતની નારીમાં એક એવું નારીત્વ ધ–3 છે કે જે આગને પી જઈ શીતળ જળની વર્ષા કરે છે. અને જે તિરસ્કાર પામીને પણ સત્કારનાં સુરભિત પુષ્પાની નિરંતર વર્ષા કરતું રહે છે. ભારતની સંસ્કૃતિને અનુરૂપ ભારતીય નારીના આ જ પરિચય છે, અને આ જ યથાર્થસ્પર્શી ઇતિહાસ.

મહાન ભારતના રાષ્ટ્રીય કવિની વાણીમાં નારીના નારીત્વની પરિભાષા (વ્યાખ્યા) આ જ ભાવનાને કેન્દ્રમાં રાખીને કરવામાં આવી છે:

> नारी जीवन धन्य, तुम्हारी यही कहानी। आँचलमें है दूध, और आंख़ोमें पानी॥

નારીનું સરલ અને નિશ્વલ મમત્વ પાતાની સીમાનાં ખંધન તાેડીને આંસુરૂપે વહેવા લાગે છે. અને તે નારીના નારીત્વને ટેકા આપતું પુરુષના પુરુષત્વને જાગ્રત કરે છે. કર્ત વ્યપાલનને માટે તેને પ્રાત્સાહન અને પ્રેરણા આપે છે. નારી હુદયના સ્નેહ અનુકૂળતામાં દ્ધ અને પ્રતિફૂળતામાં પાણીનું રૂપ ગ્રહ્ણ કરી લે છે.

મેં હમણાં જ તમારી આગળ ભારતના નારીતવની જે વ્યાખ્યા કરી છે તે ભારતની સંસ્કૃતિને અનુરૂપ છે. ભારતના ઇતિહાસ આ સત્યના સાક્ષી છે. સીતાના સતીત્વે રામમાં રામત્વ જગાડયું અને રાધાના પ્રેમે કૃષ્ણમાં કૃષ્ણત્વ પ્રસ્કૃટિત કર્યું. સીતારામ, ગૌરીશંકર અને રાધેશ્યામ આ ભાવનાના પ્રતીક સમાસનાં અંત પદા છે. ભારતની નારી જાગી તો ભારત જાગ્યું. ભારતની નારીના ઉત્થાનથી સમાજ

અને રાષ્ટ્રનું ઉત્થાન થયું અને નારીના પતનથી રાષ્ટ્ર અને સમાજ પતિત થયા. ઉત્થાન અને પતનમાં નારી નિમિત્ત રહી.

આજના નવાત્થાનમાં આધુનિક નૂતન ઉજ્ઞતિમાં નારીએ શા કાળા આપ્યા ? આ પ્રશ્ન આજની નારીના નારીત્વને એક પડકાર છે. કોંદુમ્ખિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં –જે તેના કર્ત વ્ય–સીમાના દાયિત્વ છે, તેના તે ઇનકાર કરીને ચાલી રહી છે કે તેના સ્વીકાર કરીને આગળ વધી રહી છે. બીજા શબ્દામાં તે કર્ત વ્ય અને જવાબદારીના ઇનકાર કરીને આગળ જવા માગે છે કે તેના સ્વીકાર ? તે ઇન્કારની પરિભાષામાં વિચાર કરે છે કે સ્વીકારની પરિભાષામાં સમજે વિચાર છે?

હું આપને એ કહેતા હતા કે જ્યારે જ્યારે નારીનું પગલું આગળ મંડાયું ત્યારે ત્યારે સંસાર આગળ વધ્યા છે. નારીએ જગકલ્યાણને માટે વીર, ધીર, ત્યાગી, ભાગી, ભાજત અને મહાન પુરુષા સજ્યાં છે. જ્યારે સંસાર પતનની ખાડમાં પડવા લાગ્યા ત્યારે નારીના ત્યાગ અને સંયમના લલકારે પતનાનુખી વિશ્વને ખચાવ્યું. પરંતુ આપણા સામાજિક જીવનની કેવી વિડંખના છે કે આજ સમાજના આ મહત્ત્વના અંગને ભાગલાલસાના લકવા લાગી ગયા છે અને એથી એ અંગ ખાટું પડી ગયું છે. આજની નારી યાગને ભૂલીને ભાગમાં કસાણી છે, ત્યાગને છાડીને રાગની જ્વાલામાં સળગી રહી છે, પ્રેમના ત્યાગ કરી સ્વાર્થની જાળમાં અંધાયેલી પડી છે. નારીના જે સરળ

સ્રોતમાં સંજીવની શક્તિના મધુર પ્રવાહ પ્રવાહિત હાવાની જરૂર હતી ત્યાંથી જ આજે સંઘર્ષોનું ભયંકર અને પ્રલયકારી વિષ ફૂટી ફૂટીને ખહાર આવી રહ્યું છે. જે દિશામાંથી સાનેરી સૂર્યંની સ્વર્ણઆલા ફેલાવાની આવશ્યકતા હતી ત્યાંથી જ દ્વેષ અને તિરસ્કારના અંધકાર ફેલાવવામાં આવી રહ્યો છે. આજે નારીનું નારીત્વ ઘાર નિદ્રામાં સૂતેલું પડ્યું છે.

આજની નારી અચેતન અની ગઈ છે. સાજ-શૃંગારનાં માહિક ઉપકરણાથી તે સંયમ, સત્ય અને સદાચારના માગેથી વિચલિત અની પોતાના જીવનની જ્યાતિની ચમકદમકને સ્વાર્થોની તાકાની આંધીમાં ખુઝાવી ચૂકી છે. પોતાનું આત્મબળ અને આત્મશ્રદ્ધા ખાઇને આજે તે ભિખારણ ખની ગઈ છે. વાસનાની સરિતામાં વહી જનારી આજની નારી પોતાના સતીત્વને જરાયે ખટકા રાખ્યા વિના વેચવા તૈયાર ખની ગઈ છે. આજે નારી થાડાક ચાંદીના ડુકડાઓ માટે, થાડા રૂપિયા માટે ખુલ્લા ભર ખજારમાં પોતાની ઇજ્જત, પોતાની આખરૂ, પોતાનુ સતીત્વ વેચવા તૈયાર થઈ ગઈ છે. આજે તેની નજર સતીત્વ ઉપર નહિ પણ પોતાની વાસનાની પૂર્તિનાં જઘન્ય સાધના પર મંડાણી છે.

સાવધાન નારી! તું આજે તારા ગૌરવ ગિરિના શિખર પરથી ગખડીને રૌરવ નરકના ખાડામાં ગખડવા જઈ રહી છે. પાતાના ભુલાયેલા ઇતિહાસનાં એ સાેનેરી પ્રકરણા જે ભૂતકાળની ક્ષણામાં શ્રહા અને સમપ'ણની શાહીથી વિવેકની કલમ વહે લખાયાં છે તેનું પરિશીલન કર. એટલું યાદ રાખજે કે તારી કીર્તિ સાજ-શૃંગાર, ધનધાન્યની વિપુલતામાં નથી પણ સતીત્વના પાલન– સંરક્ષણમાં છે.

ધારિણી રાણીનું જીવન જેણે જોયું અને જાણ્યું છે તે જ નારી પોતાના સતીત્વનું મલ્યાંકન કરી શકે છે. એક લુટારા સારથિએ ધારિણીને કહ્યું હતું કે-" જાણે છે ધારિણી, હું શા માટે તને અહીં ઉપાડી લાવ્યા છું? તું દિધિવાહનની રાણી છા એ સ્વપ્ન તું બૂલી જા. અને મારી ઇચ્છાને તાએ થા. તું મારા વશમાં છે એ સત્યને સતત નજર સામે રાખ. તારી સુષમારૂપી સુધાનું હું પાન કરવા ઇચ્છું છું. તારા પ્રેમરૂપી અમૃત વડે હું મારી ઘણા વખતની જૂની તરસ છીપાવવા માટે તડપી રહ્યો છું, ચંચલ ખની રહ્યો છું. મારી દેવતા! તારાં રૂપ-કણોના હું મારા મનમ દિરમાં સંગ્રહ કરવા ઇચ્છું છું. "

ધારિણી રાણીને એક બાજુ પાતાની અસહાયતાનું ભાન અને બીજી બાજુ પાપીના પાપના ભય. જીવનની સંધિ-રેખાની સાંકડી ગાળીમાંથી તે ચાલી રહી હતી. મદાન્મત્ત ગજરાજ શિક્ષાના અંકુશથી વશમાં ન રહી શક્યો, સમજી ન શક્યો. વાસનાની મદિરાના કેફમાં તે ચક્ચૂર હતા, બેભાન હતા, આસપાસ રક્ષણના કાઈ આધાર ન જોઈ પ્રભુના ચરણકમળમાં તે પ્રાર્થના કરવા લાગી:

" પ્રભાે મારું રાજ્ય ગયું. સર્વ સ્વ છીનવાઈ ગયું. આજે મારા સતીત્વની પરીક્ષા છે. પ્રભાે, જે વડે હું મારા પ્રાણ અપીંને પણ મારા સતીત્વનું રક્ષણ કરી શકું તે તેજ આપ, અળ આપ. સમાજ અને રાષ્ટ્રની નારી નિષ્ઠા તથા પાતાનું સતીત્વ જાળવી શકે, સુરક્ષિત રાખી શકે તે માર્ગ હું ખતાવી શકું એ જાતનું અળ મને આપ."

પ્રાર્થનાની પાવન પળામાં જ ધારિણીએ પાતાની જીલ ખેંચી અને ચાલતા રથમાંથી કૂદીને જઈ પડી ધરતી માતાની પવિત્ર ગાેદમાં.

જે કામવિલ્વળ સારશિને ધારિણીના ઉપદેશ સાચા માર્ગ પર ન વાળી શક્યો, જીવનનું અલિદાન તેને અનાયાસે જ સન્માર્ગ પર લઈ આવ્યું. ધારિણી આજે જીવિત નથી. તેના અલિદાનને વર્ષો વીતી ગયાં છતાંયે તે સતીનું સત્ત્વ આજે પણ નારીની મૂળ પ્રતિષ્ઠા અને નિષ્ઠારૂપે દુનિયાભરની નારીઓમાં વ્યાપ્ત થયેલું છે, ફેલાયેલું છે. હું પૂછું છું કે આ જાતના વિષમ પ્રસંગે આજની નારી પણ શું આ જાતના અલિદાનથી આજની વાસનામય દુનિયામાં આદર્શ રાખી શકે છે ખરી? ક્યાં છે આજ નારીનું એ તેજ? કચાં છે આજ તેના સતીત્વની નિષ્ઠાની એ ચમક-દમક, અલિદાનના એ ઝળ-હળાટ? કચાં છે સમાજ અને રાષ્ટ્રમાં પ્રાણ કૂંકનાર એ નારીત્વના સત્ત્વના પૂર્ણ આધાર.?

અહેના, તમે જાગા. તમારા જીવનમાં સતીત્વના સત્વની ચેતના ફૂંકા. આજના દ્યાર નિદ્રામાં પડેલા સમાજમાં, અને ભાન ભૂલેલા રાષ્ટ્રમાં નવજાગરણનું નવું તેજ ફેલાવા દાે. કુદુંખ પરિવારમાં, સમાજમાં, રાષ્ટ્રમાં પ્રેમની સદ્ભાવનાની તરફ સહકારની પાવન ગંગા વહેવા દો. અહેના, તમારા તપ તેજથી જો રાષ્ટ્રગત પાપાચાર, બ્રષ્ટાચાર, અનાચાર, મિથ્યાચાર અને અત્યાચાર દ્વર થઈ શકે તા આ નારીનું નારીત્વ સમાજ માટે શુભ રહેશે, રાષ્ટ્રમાં મંગળ રહેશે અને સમાજમાં સુખ અને સમૃદ્ધિની ગંગા વહેશે.

નારી, તું જાગ. યુગ આપમેળે જ જાગશે. તું ચેત, સમાજ ચેતશે. તું ઊઠ, રાષ્ટ્ર ઊઠશે, તું ચાલ, એટલે સમસ્ત ચાલી ઊઠશે. અને ક્રીને ભારતનાે ઇતિહાસકાર લખશે કૈ ચેતનાની અધિદેવતા નારી છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં નારી વિવિધ રૂપામાં ગતિશીલ રહી છે. જ્યારે નારીએ પાતાના સબળ હાથમાં તલવાર ઉઠાવી રહ્યુપાણ કર્યું ત્યારે એક એક માણસે શક્તિરૂપા તેની પૂજા કરી. ભારતનું ખોન્દિક ધરાતલ ઊચું લાવવાના સવાલ આવ્યા તા સરસ્વતીની પૂજા-અર્ચના કરવામાં આવી. રાષ્ટ્રની દરિદ્રતા અને હીનતા તથા દીનતા દ્વર કરવા માટે લક્ષ્મીની પૂજા-પ્રાર્થના થઇ. આ રીતે નારી, જીવનના દરેક પાસામાં હે મેશાં અગ્રેસર જ રહી છે. નારીનું નારીત્વ ખધી જ જગાએ અવ્યાહત ખનીને સ્થિર રહ્યું છે.

માનવ જાતિમાં જ ક્કત નારીનું માતૃત્વ કેદ નથી રહ્યું, સીમિત નથી રહ્યું, પરંતુ પશુયાનિમાં પણ તે માતૃત્વ 'ગાય માતા'ના રૂપમાં આજે પણ યુગના નવા તાજે સવાલ અનીને ભારતના પ્રત્યેક મનુષ્યના, પ્રત્યેક નાગરિકના મનમાં વસીને ચકરાવા લઈ રહ્યું છે.

ભારતના એક મહાન મનીષી-ઋષિએ કહ્યું છે કે '' यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।'' જे सभाજમાં નારીના નારીત્વની પૂજા કરવામાં આવે છે ત્યાં સર્વ પ્રકારની સંપદા વિલસી રહે છે. ખધા પ્રકારની સંપત્તિ–લક્ષ્મીની છેાળા ઊડતી રહે છે. વિશેષ તેા શું ? માનવ જાતિનું મહાન આકર્ષ ણ કૈન્દ્ર દિવ્ય દેવત્વ પણ ત્યાં રમણ કરે છે. ત્યાંના માનવામાં દેવત્વ જાગી ઊઠે છે. જગતનાે સમસ્ત ઇતિહાસ એ વાતનું પ્રમળ પ્રમાણ છે કે નારીત્વમાંથી નરત્વ પાતાની જીવનયાત્રાના સુગમ અને દુર્ગમ માર્ગોમાં પ્રેરણા પામીને જ આગળ વધ્યું છે. સમ્રાટ શ્રેણિકને અધર્મી માંથી ધર્મી ખનાવનારી ચેલના જ હતીને ? જીજીબાઇએ શિવાજીમાં એ શિવત્વ પેદા કર્સું જે વડે દેશનું રક્ષણ થઈ શક્યું અને મહારાષ્ટ્રના ગૌરવમુકટ પર કલગી ચડાવી દીધી. અને ભૂલી ગયા આજના માનવ એ મહારાણી મદાલસાને, જેણે પાતાના પુત્રામાં નાનપણથી જ આત્માની અમરતા અને પવિત્રતાનાં સ'સ્કારળીજ રાેપી હાલરડાના આ ગીતને ગાતી ગાતી એનું સ્નેહસિંચન કરતી હતી:

> शुद्धोसि बुद्धोसि निरञ्जनोऽसि । संसारमायापरिवर्जितोऽसि ॥

પુત્ર, તું શુદ્ધ છે, ખુદ્ધ છે, અ઼જર છે. અમર છે, વિશ્વની માયાજાળ તને અ'ધનમાં અાંધી શકતી નથી. તું મત્ય નથી, અમૃત છે. છલકી રહ્યું છેને નારીના સરસ માનસનું દિવ્ય અમૃત આ હાલરડામાં!

કદાચ તમને એ યાદ નહિ હાેય, હું રાજસ્થાનની

એ વીર નારીના મહાન જીવન પ્રત્યે સંકેત કરી રહ્યો છું.

પાતાના પ્યારા લાલને ગાદમાં બેસાડી માતા પાતાના હુદયના રસ–દ્રધ પીવડાવી ધવડાવી રહી છે અને લાહીની મધુર સ્વર–લહરીમાં તે ઉાયલની જેમ ફૂજન કરી રહી છે: " ધાળા દ્રધમાં કાયરતાના,

કાળા દાગ ન લાઇજે તું.

મારા પ્યારા લાલ, મારી છાતીના છલછલ ઊભરાતા આ ધવલ દ્વધમાં તું કાયરતાની કાલિમાના ડાઘ ન લાગવા દેતા. સમાજના હિતને માટે. રાષ્ટ્રની સુરક્ષા માટે, અને ધર્મના અભ્યુદય માટે પ્રાણ હામી દેજે. પીઠ કદી અતાવતા નહિ. "

છે ને મરદેામાં પણ પ્રાણ ફૂંકી દેનાર વીર નારીની લલકાર-હુદય કંપાવી દેનારી તેજસ્વી વાણી.

એક એ નહિ, હજારા હજાર રાજસ્થાનની વીર નારીઓએ પાતાની આનને માટે, પાતાની શાનને માટે, પાતાના શિયળની રક્ષા માટે, દેશની ઇજજતની રક્ષા સાટે પાતાની વાણી પર હસતાં હસતાં પાતાના પ્રાણાનાં ફૂલાે વિખેરી દીધાં હતાં. યાદ છે તમને એ રાજસ્થાનની વીરાંગના પન્નાની દિલ સળગાવી નાખનારી વીરત્વપૂર્ણ ગજના-જે તેણે આશા શાહના દરખારમાં જઇને ગજાવી હતી?

" આજ મેવાડના મુગટમણિ, મેવાડના સૂર્ય, હિંદુત્વના ચમકતા સિતારા અને મેવાડના ભાવિ રાણા આજે તારે શરણે આવ્યા છે તેની રક્ષા કર. '' વીર નારીની ગર્જના સાંભળીને પણ જ્યારે આશા શાહનું સૂતેલું વીરત્વ ન જાગ્યું તેા આશા શાહની વીર માતાએ ઉપરના ઝરૂખામાં બેઠાં બેઠાં તેને પડકાર્યો– તેને લલકાર્યો :

" કાયર. છાતી વગરના રરપાેક ખાદશાહ તેં મારું દ્વધ લજાવ્યું. શું આ દિવસ જોવા માટે મેં તને પારણામાં હીં ચાંબો હતા ? તને તા એમ કહેલું જ લાજમ હતું કે હા પન્ના, હું પાણ દર્ધને પણ તેનું રક્ષણ કરીશ. હું ઉદયસિંહ ઉપર કાેઈ પણ પ્રકારની ઊની આંચ પણ નહિ આવવા દઉં, ઉદયસિંહના વાળ પણ વાંકા ન થાય એ હું જાેઇશ."

આશા શાહની વીર જનનીની વીર વાણીમાં એ જ નારીત્વના બાલ ગાજી ઊઠ્યા હતા. જેણે યુગ યુગાથી માણુસમાં પાતાની માણુસાઈ જગાડી. માનવતા જગાડી નરમાં નરત્વની પ્રતિષ્ઠા કરી. આ નારીત્વ જ ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશ્વને એક અનુપમ અને અનાખી દેણુગી છે. આજની નારીએ પણ પાતાના એ ભુલાયેલા નારીત્વને પાતાના પ્રાણામાં કરીને જગાડવું પડશે, આળખવું પડશે, માણુસ માણુસના જીવનના કણુ કણુમાં નવી જયાતિ, નવી જાગૃતિ પહેાંચાડવી પડશે, ફેલાવવી પડશે. ત્યારે જ આજની નારી પાતાના નારીત્વને સાચવી શકશે, રક્ષી શકશે અને તેની શાલા વધારી શકશે.

ધર્મના મર્મ

ભારતીય મનીષીઓએ જેટલું ધર્મ સંખંધી ચિંતન કર્યું છે તેટલું અન્ય દેશાના ચિંતકાએ નથી કર્યું. આર્યા-વર્તના મહામાનવ ભગવાન મહાવીરે કહ્યું—ધર્મ અહિંસા, સંયમ અને તપ રૂપ છે. જે ધર્મમાં અહિંસાના પ્રકાશ નથી; સંયમનું માધુર્ય નથી, તપનું તેજ નથી, તે ધર્મ નથી પણ અધર્મ છે.

અહિંસા ધર્મના પ્રાથુ છે. પ્રાથુ વગરનું શરીર સડે છે, ગળે છે અને તેમાં કીડા ખદબદે છે. એ શરીર ચાલતું નથી, હાલતું નથી, ચમકતું નથી, પણ નિષ્પ્રાણ અને મૃત અની જાય છે. તેનું સ્થાન-ઘર નથી પણ સ્મશાન છે. તેને આળીને કાં તા રાખ કરી નાખવામાં આવે છે અથવા ધરતીમાં ખાડા ખાદી તેમાં દાટી દેવામાં આવે છે. ખહાર રહેવાથી તે વિશેષ હાનિ પહોંચાડે છે.

અહિસા રહિત ધર્મની પણ એ જ સ્થિતિ છે જેમાંથી અહિંસારૂપી પ્રાણ નીકળી ગયાે હાેય એ ધર્મ પણ મુડદું જ છે. તે ધર્મ જીવનનું ઉત્થાન નહિ પદ પતન કરે છે. જૈન દાર્શ નિકાંએ અહિંસાની સૃક્ષ્મ પરિભાષા – ત્યાપ્યા કરી છે અહિંસા એ ભગવતી છે – જેની ઉપાસના વડે મનુષ્ય ભગવાન ખની જાય છે. અહિંસા દરેક માણસના મનમાં વિશ્વપ્રેમ અને વિશ્વમૈત્રીની ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે. અહિંસક પાતે કાઇની પણ હિંસા કરતા નથી, તેમ બીજાને હિંસા કરવા ઉત્પ્રેરિત કરતા નથી.

આજે આખું વિશ્વ વિનાશના કિનારા ઉપર આવીને ઊલું છે. ત્રીજા વિશ્વચુદ્ધનાં નગારાં વાગી રહ્યાં છે જેનાથી માનવના પ્રાણુ અંદરથી ગલરાઈ રહ્યા છે. આ વિષમ વેળામાં માનવીને વિનાશમાંથી અચાવી લેનાર કાઈ મહાન શક્તિ હોય તાે તે અહિંસા છે.

ધર્મનું બીજું લક્ષણ સંયમ છે. સંયમ જીવનના ચમત્કાર છે, મહાન ગુણ છે. જેવી રીતે ચમક વગર, ચળકાટ વગર માતીની કિંમત નથી તેવી જ રીતે સંયમ વિના જીવનની કિંમત નથી. સંયમ અને સદાચાર એક એવું સુગંધિત અત્તર છે, જેના પ્રયાગ કરવાથી મનુષ્ય સદા સવૈદા સુવાસિત અની જાય છે.

ધર્મવીર શેઠ સુદર્શને આ અત્તર લગાડશું હતું અને મુનિ સ્થ્રલિલદ્રે પણ. સતી સીતા અને દ્રીપદીએ પણ આજ અત્તરના ઉપયાગ કરો! હતા. ભારતીય સંસ્કૃતિએ કહ્યું છે કે : માનવ તું સ્વયં અત્તર છે- જો તું ઇન્દ્રિયોના સ્વામી હાય તા ઇન્દ્રિયોના દાસ અનવામાં વીરતા નથી. વીરતા તા છે ઇન્દ્રિયોના સ્વામી અનવામાં. સંયમ ઇન્દ્રિય- વિજેતા અનાવે છે. યૂનાનના મહાન તત્ત્વવેત્તા પાઇથા

ગારસે પાતાના યુગની માનવજાતિને સંબાધિત કરીને કહ્યું હતું –હું એ વ્યક્તિને સ્વતંત્ર નથી કરી શકતા કે જે પાતાની જાત પર સંયમ કે નિયંત્રણ ન કરી શકે.

ધર્મનું ત્રીજું લક્ષણ તપ છે. ઇચ્છાઓને રાેકવી. તેના પર કાળૂ મેળવવા એનું નામ તપ. તપ જીવનમાંથી વિજાતીયતત્ત્વને કાઢીને ખહાર ફેંકી દે છે. અન્ય વિચારકાેએ કેવળ ઉપવાસ આદિ કરવા માત્રને જ તપ કહ્યું પણ ભગવાન મહાવીરે તપની વિશદ વ્યાપ્યા કરી છે. તેમણે તપના ખાર પ્રકાર અતાવ્યા છે:

- ૧. અનશન, ૨. ઉનાેદરી, ૩. વૃત્તિસંક્ષેપ, ૪. રસ– પરિત્યાગ, ૫. કાય–કલેશ, ૬. પ્રતિસંલીનતા આ છતપના ખહારના ભેંદ છે.
- ૧. પ્રાયશ્ચિત, ૨. વિનય, ૩. વૈયાવૃત્ય, ૪. સ્વાધ્યાય, ૫. ધ્યાન અને ૬. વ્યુત્સર્ગ, આ છ અંતરંગ તપ છે.

આ બધામાં એક એકના પણ અનેક લેદ-અલેદ છે. આના વિશેષ વિસ્તાર ન કરતાં ટ્રંકામાં કહી શકાય કે તપ જીવનને ચમકાવે છે, તેને તેજસ્વી બનાવે છે. બહિર'ગ તપની સાથે અંતર'ગ તપના યાગ મળવાથી જીવન વિશુદ્ધ બની જાય છે.

અહિંસા, સંયમ અને તપની ત્રિવેણી જ્યાં છે ત્યાં ધર્મ છે અને તે ધર્મ જ જીવનાત્થાનના પ્રશસ્ત પથ છે.

જૈન સંસ્કૃતિનું પાવન પર્વ

ભારતીય સંસ્કૃતિ પર્વ-પ્રધાન છે. પર્વ એ પ્રકારનાં હોય છે. એક લૌકિક અને બીજું લેાકાત્તર. એક પર્વ એ છે કે જેમાં રાષ્ટ્રીય સામાજિક વિચારધારા ગુંજતી હાય છે, અને બીજું પર્વ એ છે જેમાં આધ્યાત્મિક વિચારધારા કલકલ નિનાદ કરતી વહેતી હોય છે.

આજ જૈન સંસ્કૃતિનું પાવન પર્વ પર્યુષણ છે. આ મહાયજ્ઞના પ્રારંભ અને પ્રવર્તન યુગ-પ્રવર્તક ભગવાન મહાવીરે એ સમયે કર્યો જ્યારે ભારતવર્ષમાં મૂંગાં પશુએાના યજ્ઞ થયા કરતા હતા અને તેમને જીવતાં યજ્ઞકુંડમાં હાેમી દેવામાં આવતાં હતાં.

ત્યારે દયાળુ મહાવીરે ઊંચે સ્વરે પાંકારીને કહ્યું: ગાયાની, અળદાની, ઘાડાઓની, અકરાઓની, મનુષ્યાની અને પશુપક્ષીઓની આહુતિ દેવી એ યત્ત નથી. સાચા યત્ત તે જ છે કે જેમાં મનના વિકારાની, ઇન્દ્રિયાના વિષયાની અને ખરાબ વિચારા-વાસનાઓની આહુતિ દેવામાં આવતી હોય. પશુપાલુ પાર્વ આત્મામાં જે પરભાવની ખરાબીઓ-અનિષ્ટો આવી ચૂક્યાં છે તેને વિસર્જન કરવાની પવિત્ર પ્રેરણા લઇને આવ્યું છે.

આ પાનવપર્વ આપણને જાગૃતિના સંદેશા આપવા માટે મહેમાન ખનીને આવ્યું છે! એક માટીનું પૂતળું પણ (એટલે કે માણસ) મહેમાન ખનીને તમારા ઘેર આવે છે ત્યારે તમે તેની કેવી ખાતર અરદાસ્ત કરા છા. લાઈ ખહેન પડાશી અને બીજાં જેટલાં સગાં-વહાલાંઓ હાય તે બધાં તેનું સ્વાગત કરવા એકઠાં થઈ જાય છે અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ સ્વાદિષ્ટ ભાજન ખનાવી તમે તેને સ્નેહથી જમાડા છા, તેનું અભિનંદન કરા છા. એ જ રીતે આ પર્યુષણ પર્વ પણ તમારે ત્યાં મહેમાન અનીને આવ્યું છે, તેનું સ્વાગત તમારે કરવાનું છે. આધ્યાત્મિક જાગૃતિ કરવાની છે. પાતાની જાતને અવલાકવી, આતરચક્ષુ કરી આત્માનાં દર્શન કરવાં તે જ તેનું સાચું સ્વાગત છે. એક મહેમાન જે સુંદર ચમકતી ઝળાંઝળાં થતી માટરમાં બેસીને અહીં આવે છે તેનું સ્વાગત ન કરતાં તેની માટરકારનું સ્વાગત કરે, તેની પ્રશંસા કરે, તેની જ સેવા કરે. તેની જ આગતા-સ્વાગતામાં રાકાઈ જાય તા હું પૃછું છું કે શું એથી તે મહેમાન પ્રસન્ન થશે ?

હા, તા હું એ વાત કહી રહ્યો હતા કે પહેલાં મહેમાનની આગતાસ્વાગતા થવી જોઇએ. તે પછી જો સવારીની-વાહનની ખાતર ખરદાસ્ત કરવામાં આવે તાં તેમાં કંઈ વાંધા નથી. પર્યુંષણમાં આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ ન કરતાં કેવળ કપડાંઓનો ઠાઠમાઠ વધી જાય, કેવળ ધારણાને નામે સુંદર સુંદર માહનથાળ ખનાવવામાં જ આનંદ માનતા રહીએ તા મારે કહેવું જોઇએ કે તમે કેવળ વાહનનું સ્વાગત કર્યું છે, મહેમાનનું નહિ.

ધારણાના અર્થ શું છે તે તમે જાણા છાં. શું એના અર્થ માલપાણી ઉડાવવાં એવા થાય છે? હરગીઝ નહિ. મનમાં આ દેઢ સંકલ્પ ધારણ કરવાના છે કે હું સાત દિવસ સુધી અંતરંગ આત્માને ઘસી ભૂસીને અજવાળીશ. ક્ષમાથી, તપથી, સંચમથી, આત્મારૂપી દેવની પૂજ કરીશ.

એકવાર ભક્ત કવિ કળીરને કેાઇએ પૂછ્યું-તમે પૂજા નથી કરતા ? નૈવેદ્ય નથી ચઢાવતા ? મંદિર નથી જાતા ? કળીરે જવાબ આપ્યા : " હું તા રાજ રાજ આત્મદેવની પૂજા કરું છું. જે કંઈ હું ખાઉં છું તે આત્મદેવની પૂજા કરું છું. જે કંઈ હું ખાઉં છું તે આત્મદેવની સાધનાને માટે ખાઉં છું અને જે થાહું પાણી વગેરે પીઉં છું તે પણ એ જ આત્મદેવને માટે, જ. વળી બાલું છું, ચાલું છું તે પણ એજ આત્મદેવને માટે, છું કાઇના દિલને દુઃખ પેદા થાય એવી વાણી નથી બાલતા અને ન કાઇને મારા શરીરથી કષ્ટ પહેાંચાડું છું. આ અધું આત્મદેવની પૂજા નથી તા બીજું શું છે? સાચા લગવાન આપણી અંદર જ છે તેની જ ઉપાસના એ સાચી ઉપાસના છે. તે લગવાનની પૂજા ત્યાગથી ક્ષમાથી, અને સંતાષથી કરવી જોઈએ.

હાં, તા હું તમને એ વાત અતાવતા હતા કે પશું ષણ પવે આત્મદેવની ઉપાસનાનું પવે છે. કેવળ આહ્ય ત્યાગ જ નહિ પરંતુ અંતરંગ સંસારના ત્યાગ કરા. રાગદેષને એાછા કરા, લાલલાલચને એાછી કરા.

આ પર્વ સમયે અંતરનિરીક્ષણ કરી જુઓ કે મનમાં કચાંય ક્રાંધની લઠ્ઠી તો સળગતી નથી ને ? માનના સર્પ તો ઝેરી જીલના અટકા મારતા નથી ને ? તૃષ્ણાના સાગર તા ઉકાંદે ચડ્યો નથી ને ? વાસનાના દીડા તા ખદખદતા નથી ને ? વિકારાની આંધી તા ઊઠતી નથી ને ? આ ખધું કદાચિત્ હાય તા તેના નાશ કરા. એટલા માટે તમારી સમક્ષ અંતકૃત દશાંગ સૂત્ર ચાલી રહ્યું છે. જે મહાપુરુષાએ અંત સમયમાં સંસારના મૂળ કષાયાના અંત આણી દીધા છે. તેઓ જ અંતકૃત છે અને તેઓનાં વર્ષુન હાવાથી પ્રસ્તુત આગમ અંતકૃત કહેવાય છે.

જે વખતે મનમાં વિકારાનું તાફાન આવે તા એ વખતે ચિંતનરૂપી પાણીના છંટકાવ કરવા જોઇએ. જ્યારે તન, મન, ધન સત્તા વગેરે પર ગવે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે એવું ચિંતન કરવું જોઇએ કે આજ તું અભિમાન કરી રહ્યો છે પણ એક દિવસ નિગાદાવસ્થામાં હતા જ્યાં તને ધાસ ક્ષેવા પણ મુશ્કેલ હતા. જ્યાં એક દિવસ નહિ પરંતુ અનંત અનંત કાળ સુધી રહેવું પડ્યું, અને નરકમાં—કે જ્યાંની વેદના સાંભળતાં સાંભળતાં રુવાંટાં ઊભાં થઈ જાય છે ત્યાં એ છામાં એ છાં દસ હજાર વર્ષ સુધી તરફડવું પડ્યું; જ્યાં માંકડ, કીડી, મકાડા ખનીને હજારા વર્ષ વીતાવવાં પડ્યાં છે તા પછી જૂઢું અભિમાન શા માટે કરે છે ?

જૈન દર્શનનું મંતવ્ય છે કે આત્મામાં જે વિકારા આવી ચૂક્યા છે તેને નષ્ટ કરા અને જે સદ્યુણ છે તેના ઉદ્બાધ કરા. પર્યુષણ આ જ સંદેશા આપે છે. તે અધકારમાંથી પ્રકાશ તરફ, અસતમાંથી સત તરફ, રાગમાંથી ત્યાગ તરફ આગળ વધવાની પ્રેરણા આપે છે.

ધર્મ અને સંસ્કૃતિના મૂળ આધાર : અહિંસા

ધર્મ અને સંસ્કૃતિએ માનવજાતિને અનેકાનેક દિવ્ય વિભૂતિએ આપી છે, પરંતુ અિક્સા એ બધામાં શ્રેષ્ઠ અને ઉત્કૃષ્ટ છે. અિક્સા જ માનવની અષ્કૃતિમાં માનવત્વ અને દેવત્વના પ્રાણેષની પ્રતિષ્ઠા કરે છે. કચારેક કચારેક વિચાર આવે છે—માનવ મનમાં જો અિક્સાની કામળ અને કમનીય (સુંદર) ભાવના ન હોત તા તેની શી સ્થિતિ થાત ? મનુષ્યે કુડું અ—સમાજ અને રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કર્યું, તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય સંખંધ દુસ્થાપિત કર્યા પરંતુ એ બધાના મૂળ આધાર અિક્સા જ છે. અિક્સાની ગેરહાજરીમાં કુડું અ, સમાજ અને રાષ્ટ્રનું અસ્તિત્વ સુરક્ષિત નથી રહી શકતું. માનવ જાતિના મહાનમાં મહાન મનીષીઓ ના અત્યાર સુધીના વિરાટ અને ગંભીરતમ ચિંતનના સ્વેતિકૃષ્ટ સાર જો કંઈપણ હોય તા તે અિકસા જ છે.

स्वाभी समन्तलप्रे ४ह्यं छे डै— अहिंसा मृतानां जगति विदितं ब्रह्म परमम् ।

વ્યક્તિ અને સમાજના જીવનનું મુખ્ય અવલંખન અહિંસા છે અહિંસાના પ્રાણ જ તેમાં ધખકતા દેખાય છે. ધાસાચ્છ્રવાસ-પ્રાણના અભાવમાં જેમ વ્યક્તિ જીવી શકતી નથી, તે જ પ્રમાણે અહિંસાના પ્રાણ વિના પણ વ્યક્તિ અને સમાજ જીવી શકતાં નથી.

અહિંસા આત્માના સ્વભાવ છે

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની ગંદકીને વિચાર અને વિવેક વગર અપનાવનારા અણુસમજુ લોકો ધર્મ ની વિરુદ્ધ ભલેને ગમે તેટલું વિષવમન કરે, છતાં પણ ધર્મ આત્મામાં એક-રસ છે. તે આત્માના સ્વભાવ છે. અને તેથી આત્માની પેઠે જ અમર છે. તે પ્રાણીમાત્રમાં નૈસર્ગિક છે; કુદરતી છે. ઘારમાં ઘાર સૌથી ભયંકર ગણાતા પ્રાણીઓનાં હૃદયના ઊંડાણુમાં, તેઓના અંતઃસ્તલમાં પણ અહિંસાના કેટલાક સૌમ્ય કહ્યા અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય છે. જો આપણે વિચારની આંખા વડે તેઓના હૃદયનું આંતરિક રૂપ જોઈ શકીએ તા ત્યાં પણ અહિંસા ભગવતીનું પરમ સુંદર સ્વરૂપ પ્રતિષ્ઠિત થયેલું જોવામાં આવશે.

હિંસક પ્રાણીઓના વિચાર કરતાં જ સૌથી પ્રથમ આપણું ધ્યાન સિંહ તરફ આકર્ષિત થાય છે. વ્યાકરણ શાસ્ત્ર અનુસાર પણ ' હિંસ ' ધાતુમાંથી સિંહ શબ્દ ઉત્પન્ન થયેલા છે. ખરું જેતાં સિંહ અત્યંત ખૂનખાર જાનવર છે. અને તેની સ્મૃતિ જ સાધારણ મનુષ્યના હૃદયને થથરાવી દે છે. સામે ભેટા થઈ જાય તા તા પછી

પૂછલું જ શું ? માટા માટા શૂરવી રાતું સાહસ પણ કૂચ કરી જાય છે. માટા હિંમતખાજીની હિંમત પણ તૂટી જાય છે. અને તેમના હાેેેશહવાસ ઊડી જાય છે. પણ શું તમે કદી એ વાતના વિચાર કર્યો છે કે એ જ ભય કર હિંસક પાણીના હુંદયમાં પણ કરુણાની કાેમળ મૂર્તિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે-જે અહિંસાનું જ એક રૂપ છે. જો સિંહમાં અહિંસાની વૃત્તિ ન હોત તો સિંહજાતિ આ પૃથ્વી ઉપરથી કચારની ય નષ્ટ થઈ ગઇ હોત. તરતમાં જ જન્મેલા સિંહના અચ્ચાની પ્રાણરક્ષા કાેણ કરે છે? તેને સંભાળભરી માવજત આપી ઉછેરીને માેડું કેાણ કરે છે ? એ અવસ્થામાં તે ખચ્ચું પાતાની શક્તિના અળ ઉપર જીવતું રહી શકતું નથી, પરંતુ સિંહ અને સિંહણની અહિંસાવૃત્તિ, કરુણાની વૃત્તિ જ તેના પ્રાણનું રક્ષણ અને પાેષણ કરે છે. એટલા માટે જ કહું છું કે અહિંસા આત્માના સ્વભાવ છે અને જે જેના સ્વભાવ હાેય તે તેનાથી સંપૂર્ણ રીતે જીદાે નથી થઈ શકતાે.

અહિસાનું ઇતિવૃત્ત

અહિંસાનું ઇતિવૃત્ત શું છે? તે કચારે આ પૃથ્વીતલ ઉપર અવતરી? કયા લે કે ત્તર મહાપુરુષના મગજમાં તેણે જન્મ લીધા? આ પ્રશ્નોના કાઈ જવાબ નથી. અને જવાબ હાઈ પણ શકે નહિ. પુરાતન હાવા માત્રથી જ કાઈ વસ્તુ ઉપાદેય એટલે કે સ્વીકારવા ચાગ્ય હાય અને નૃતન હાવાથી જ તે ત્યાજ્ય બની જાય એ હેચાપાદેયની એટલે કે ત્યાજય–સ્વીકાર્યની કાઈ કસાટી નથી. અહિંસા જો આ યુગની શાધ હાત તા પણ પાતાની વિશાષ્ટતાને કારણે જ તે

ઉપાદેય જ હોત; પણ એવું નથી. વસ્તુતઃ અહિંસા સનાતને સત્ય છે. અને કાઇ પણ કામમાં તેના અભાવની કલ્પના જ નથી થઇ શકતી.

મારા અભિપાય એવા નથી કે અના દિકાળથી અહિં-સાનું એક જ રૂપ રહ્યું છે. અને યુગના ચિંતનના તેના પર કાઈ પ્રભાવ પડ્યો નથી. ખરું જેતાં અહિંસાનું સ્વરૂપ અત્યંત વિરાટ છે. અને તે આપણા હજારા રાગાની એક માત્ર અમાઘ ઔષધિ છે. તેથી ભૂતકાળમાં તે વિવિધ રૂપે માનવજાતિ સમક્ષ રજૂ થઈ છે અને જ્યારે સમાજમાં જે રાગે તેનું માથું ઊચકયું, તેના એક વિશિષ્ટ રૂપે તે રાગના પ્રતિકાર કર્યા છે.

જૈન ઇતિહાસવેત્તાઓ એ વાત સારી પેઠે જાણે છે કે ભગવાન અરિષ્ટનેમિએ-જેના ઉલ્લેખ વેદામાં પણ મળી આવે છે-કેવા પ્રભાવશાળી ઉપાયથી હિંસાના સામના કર્યા હતા. એ વખતના ક્ષત્રિયવર્ગમાં જીભની લાેલુપતાએ પાતાનું આસુરી સ્વરૂપ ગ્રહણ કર્યું હતું. તેઓ માંસભક્ષી ખની ગયા હતા. ત્યારે લગ્નના ખાસ અવસરે જ અરિષ્ટનેમિ તાેરણેથી પાછા કરી ગયા. નિર્દોષ પશુઓની સહાનુભૂતિમાં શ્રીકૃષ્ણે સાં સા વાર આજજ વિનંતિ કરી પરંતુ અરિષ્ટ-નેમિના તે સત્યાગ્રહના ભંગ ન કરી શકયા. તેના આ ત્યાં ક્ષિત્રયાની આંખા ખાલી નાખી.

ભગવાન મહાવીરના ચુગમાં હિંસાએ ધર્મના નામેં કરી માથું ઊંચકયું, તાે ભગવાને શક્તિ સહિત તેના સામના કર્યા. અને માેટા માેટા યાજ્ઞિકાનાં માથાં અહિંસા દેવીના ચરણામાં નમાવ્યાં. તેમના સમયમાં વૈચારિક સંઘર્ષે ઉગ્ર અને ભીષણ રૂપ ધારણ કરી લીધું હતું. તત્ત્વજ્ઞાની પંડિતા અને વિદ્યાના મતવાલા અનીને પરસ્પર એકબીજાને નીચું જોવરાવવામાં જ પાતાનું ગૌરવ માનતા હતા અને તેમ કરવામાં સત્યની હત્યા કરવામાં પણ કશાે સંકાચ રાખતા ન હતા. ત્યારે ત્રિશલાનંદન મહાવીર ભગવાને અનેકાંતના રૂપમાં વૈચારિક અહિંસાના મધુર શંખનાદ ગજાવ્યા અને જગતને એક સન્માર્ગ દેખાડયાે.

ભારતનું રાજ્યશાસન વિદેશીઓએ ઝૂંટવી લીધું અને દેશ ગુલામ ખની ગયા તા ગાંધીજીને અહિંસાના જૂના વારસા યાદ આવ્યા. તેમણે ગુલામીની દીનતાજનક વ્યાધિને દ્વર કરવા માટે અહિંસાની રામખાણ દવાના પ્રયાગ કર્યા. તેમના એક નવા સામુદાયિક પ્રયાગ જનતાની નજર સમક્ષ આવ્યા અને તે માનમરતળા સહિત સફળ થયા.

આજે વિનાબાજી આર્થિક તેમજ સામાજિક ક્ષેત્રમાં ફેલાયેલી વિષમતાની બીમારીને દ્વર કરવા તેની સામે અહિંસાના પ્રયાગ જ કરી રહ્યા છે.

અહિંસા અને વિશ્વશાંતિ

અભિપ્રાય એ છે કે જાદા જાદા યુગામાં અહિંસા, આપણે ત્યાં જાદા જાદા પ્રકારની કઠિન સમસ્યાઓના ઉકેલ લાવવાનું સાધન રહી છે, અને તેથી જ તેની નવી નવી ખાજાઓ જનતા સમક્ષ આવતી રહે છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં અહિંસાની ઉપયાગિતા અમર્યાદ અને શક્તિ અચિંત્ય છે.

આ યુગમાં વિજ્ઞાનના રાક્ષસે જે ભયાનક હિસાનાં સાધના તૈયાર કર્યાં છે તેને જોઇને વિશ્વના વિચારશીલા નેતાઓ ચિંતાતુર ખની ગયા છે. અહિંસાત્મક ઉપાયા વહે તેના પ્રતિકારના વિચાર અને પ્રચાર કરી રહ્યા છે. અહિંસા સિવાય વિશ્વશાંતિના બીજો કાઈ ઉપાય હાઈ શકે જ નહિ. અહિંસા અને પશુજગત

આ બધું હાેવા છતાં એટલું બેધડક કહી શકાય તેમ નથી કે શાસનના ક્ષેત્રમાં અહિંસાનું વ્યાપક રૂપ સમજાઈ ગયું છે. એમ લાગે છે કે આપણા દેશના રાજકર્તાએક અહિંસાના પ્રયોગને માનવ જાતિ સુધી જ મર્યાદિત રાખવા માગે છે. પરંતુ આ જગતનું મનુષ્ય જાતિથી જ પૂર્ણવિરામ આવી જતું નથી માનવ સિવાયના ખીજા જીવાની પણ એક ખહુ જ માટી દુનિયા છે. આ જીવાને આપણી પેકે વાચા મળેલી નથી અને તેઓ પાતાનાં વિરાટ સંગઠ્ના કે યુનિયના રચી શકતા નથી. તેમજ માેટી માેટી ઘાષણાએક -પાકારા પાડીને અળલળાટ મચાવી શકતા નથી. એ દીન પ્રાણીએા જેએા આપણા કુટું બના અવિકસિત અને અબાધ સહ્યાે છે તેમના પ્રત્યે આપહું શું કર્ત વ્ય છે? જ્યાં સુધી આપણી કરુણાની વિમલ ધ:રા તેમના સુધી પહેાંચતી નથી ત્યાં સુધી અહિંસા લંગડી જ રહેશે અને તેમાં પૂરી ક્ષમતા નહીં આવી શકે. જો આપણે એમ ઇચ્છતા હાઇએ કે એક દેશ ખીજા દેશ પ્રત્યે, એક વર્ગ બીજા વર્ગ પ્રત્યે, અને એક જાતિ બીજી જાતિ પ્રત્યે, અહિંસક વ્યવહાર કરે અને મનુષ્યનું અંત:કરણ હિંસાના દાનવી સંસ્કારામાંથી મુક્તિ મેળવી લે તે આપણે કુટું ખના એ નાના સહ્યો પ્રત્યે પણ દયાળ ખનવું પડશે. જ્યાં સુધી આપણે મનુષ્યેતર પ્રાણીએ પત્યે પણ દયાશીલ વર્તાવ નહિ રાખીએ, તેમના પ્રત્યે કરુણા નહિ રાખીએ અને જ્યાં સુધી હૃદયમાં કૂરતા, કઠોરતા અને હિંસા ભાવના અસ્તિત્વ ધરાવતી રહેશે ત્યાં સુધી જગતમાં સાચી શાંતિ વ્યાપશે નહિ અને મનુષ્ય મનુષ્ય પ્રત્યે પણ એ જ હિંસાના પ્રયાગ કરતાં ચૂકશે નહિ. એટલા માટે મનુષ્યેતર પ્રાણી, પ્રાણી હોવાને સંખધે પણ કરુણાને પાત્ર છે. અને એટલા માટે પણ આ પ્રકારની કરુણાના અભાવે, માણસ માણસ પ્રત્યે પૂરી રીતે કરુણાન્શીલ નહિ અની શકે.

જેની એક પાંખ કાપી નાખવામાં આવી હોય એવા પંખી પાસેથી આકાશમાં ઊડવાની આશા નહિ રાખી શકાય. એક પગના જેરે માણસ દુરુહ એટલે કે મુશ્કેલ પથ પર ચાલીને દૂરની મંઝિલ સુધી નહિ પહેાંચી શકે. એ જ પ્રમાણે એકાંગી અહિંસા પણ પાતાના ઉદ્દેશને પૂરા નહિ કરી શકે, માનવના મનમાંથી હિંસાના સ'સ્કારાનું મૂળમાંથી ઉચ્છેદન તે નહિ કરી શકે.

અહિંસા એક જીવન વ્યવહાર્ય સિદ્ધાંત છે. તે વાણી— વિલાસ નથી, તા પણ એવી આશા રાખી નહિ શકાય કે દરેક મનુષ્ય દરેક સ્થિતિમાં તેનું સંપૂર્ણપણે પાલન કરી શકશે. મનુષ્યે અહિંસાના માર્ગે ચાલનું જોઇએ અને જેમ ખને તેમ અગ્રેસર થતા જવું જોઇએ. પરંતુ આપણા ચાલવાની પણ એક મર્યાદા છે, તેથી કરીને અહિંસાને પણ આપણે મર્યાદિત કરી દઇએ, સીમિત કરી દઇએ, અને તેની આગળની અહિંસાને અહિંસા જ ન માનીએ તો તે કંઈ બુદ્ધિમત્તા નથી.

શાસ્ત્ર કહે છે :-

जं सक्क ह तं किरइ,
जं च न सक्क ह तस्स सदहणं ।
सद्दमाणो जीवो,
पावइ अयरामरं ठाणं ॥

—धर्मसंग्रह

મનુષ્ય પાતાના કર્ત વ્યનું, ધર્મ નું અથવા સિદ્ધાંતનું જેટલું પાલન કરી શકે, જેટલું આચરણ કરી શકે તેટલું કરે. પરંતુ જે અંશનું વર્તન કરવાનું તેની શક્તિથી પર હોય, તેના ઉપર પણ શ્રદ્ધા તા જરૂર રાખે, તેને પ્રાપ્ય માને અને પ્રાપ્ત કરવા માટે તનતાડીને પૂરા પ્રયત્ન કરે. આ પ્રમાણે શ્રદ્ધાશીલ પુરુષને કાઇ ને કાઈ એક દિવસે મુક્તિ મળી જાય છે.

હિંસા શું છે ?

જીવનમાં અહિંસાના અમલ કેટલી મર્યાદાની અંદર રહીને કરી શકાય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તર આપતાં પહેલાં એ વસ્તુ જાણી લેવી જરૂરી છે કે વાસ્તવિક દેષ્ટિથી જેતાં અહિંસા શું છે અને હિંસા શું છે? સામાન્ય રીતે કાેઇ પણ પ્રાણીને પ્રાણાથી વિમુક્ત કરવું તેને હિંસા કહે છે. પરંતુ હિંસાની આ વ્યાખ્યા પરિપૂર્ણ નથી. પ્રાણાના વિનાશ કરવા એ દ્રવ્ય હિંસા છે, પરંતુ દ્રવ્ય હિંસા ત્યારે જ હિંસાના પાપમાં ગણાય છે જ્યારે તે પ્રમાદ-કષાયથી પ્રેરિત હાય. પ્રમાદ-કષાય જ ખરું જેતાં હિંસા છે, વાસ્તવિક હિંસા છે અને જૈન આગમ તેને ભાવ હિંસા કહે છે. આચાર્ય અમૃતચન્દ્રે સ્પષ્ટ શખ્દોમાં કહ્યું છે કે—

यत् खलु कषाययोगात् प्राणानां द्रव्यभावरूपाणाम् । व्यपरोपणस्य करणं, सुनिद्यिता भवति सा हिंसा !

ક્રોધ આદિ કષાયાના યાગથી કાઇપણ પ્રાણીના અથવા પાતાના નિજના પ્રાણાનું વ્યપરાપણ કરહું એ નિશ્ચિતરૂપે હિંસા છે. તથા—

> अप्रादुर्भावः खलु रागादीनां भवत्यहिंसेति । तेषामेवोत्पत्तिर्हिंसंति जिनागमस्य संक्षेपः ॥ —पुरुषार्थसिद्धयुपायः

જૈનાગમામાં હિંસા-અહિંસાના સંખંધમાં અહુ જ વિસ્તૃત, વિશદ અને ગહન મીમાંસા કરવામાં આવી છે. કાઈ બીજા ધર્મનાં શાસ્ત્રોમાં એવી મીમાંસા નથી મળતી. તેનું કારણ એ છે કે સમગ્ર જૈનાચારના આધાર અહિંસા જ છે. કત્ય અને અકત્યની કસાટી

શું કૃત્ય એટલે કરવા યાગ્ય કાર્ય છે અને શું અકુત્ય એટલે કે ન કરવા યાગ્ય કાર્ય છે તેની મુખ્ય કસોટી અહિંસા જ છે. સત્ય પણ ધર્મ છે. અસ્તેય પણ ઉપાદેય છે. બ્રહ્મચર્ય પણ આરાધનીય છે, પણ આ બધા ધર્મો અહિંસા ધર્મની શાખાએા છે. વળી કહ્યું છે કે- आत्मपरिणामहिंसनहेतुत्वात्सर्वमेव हिंसैतत् । अनृतवचनादिकेवलमुदाहतं शिष्यबोधाय ॥

અસત્ય ભાષણ, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિશ્રહ આ બધાં પાપાના આચરણથી આત્માના પરિણામાની હિંસા થાય છે. તથાપિ સ્ફૂટ રૂપે સમજાવવા માટે તથા જિજ્ઞાસુ જન કાઈ બ્રમમાં ન પડી જાય એ દેષ્ટિએ અસત્ય ભાષણ—આદિની પૃથક્ ગણના કરવામાં આવી છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે અહિંસા જ સમ્યક્ ચરિત્ર અને પાપાચારને માપવાના દંડ છે. સમસ્ત કર્ત વ્યામાં અહિંસા એ જ મૂર્ધ ન્ય કર્ત વ્ય છે તેટલા માટે આગમામાં તેની ખારીકમાં ખારીક વ્યાપ્યા મળી આવે તે સ્વાભાવિક જ છે. દરેક વ્યક્તિમાં એટલી ચાગ્યતા નથી હોતી કે તે અહિંસાના વિષયને લગતા સમગ્ર શ્રુતનું અધ્યયન અને મનન કરી શકે. તેવા જિજ્ઞાસુઓ માટે આચાર્ય અમૃતચંદ્ર અહિંસા વિષય સંખંધી મન્યનનું નવનીત તૈયાર કરતાં કહે છે કે—જૈનાગમામાં પ્રતિપાદિત હિંસા-અહિંસાના દૂં કા સાર એટલા જ છે કે રાગાદિ કહ્યિત ભાવાના પ્રાદુર્ભાવ ન હાવા તેનું નામ જ અહિંસા અને કહ્યિત ભાવાની ઉત્પત્તિ થવી તેનું નામ જ હિંસા છે.

હિંસા અને અહિંસાનું વિશ્લેષણ

વાચક ઉમાસ્વાતિએ પણ તત્ત્વાર્થસ્ત્રમાં એ જ કહ્યું છે કે—

' प्रमत्तयोगात् प्राणव्यरोपणं हिंसा । '

એ વચન પ્રસિદ્ધ છે કે સંઘમી પુરુષ જે યતના રાખીને, સાવધાન અને સતર્ક રહીને કાેંઇપણ જીવના પ્રાણાના ઘાત ન કરવાની ખુદ્ધિથી ચાર હાથ ભૂમિ જોઈ જોઇને ચાલે છે, આમ છતાં અચાનક કાેંઇ જીવ ઊડીને અથવા બીજ કાેંઇ રીતે તેના પગમાં આવી પડે છે ને તેના પગ તળે છૂંદાઈ જાય છે તાે તે સંઘમી પુરુષ હિંસાના પાપથી લિપ્ત નથી થતાે.

અભિપ્રાય એ છે કે પ્રમાદ અને કષાયથી કરેલા પ્રાણવધ હિંસા છે. આ હિંસાથી ખચવાના ઉપાય પ્રમાદ અને કષાયના ત્યાગ કરવા એ છે. આ વિવેચનથી પૂર્વોક્ત પ્રશ્નનું સમાધાન થઈ જશે કે સાધક જેટજેટલા અંશામાં પ્રમાદ-કષાયથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે તેટલા જ તેટલા અંશામાં હિંસાથી ખચે છે.

સ્થૂલ હિંસા, એટલે કે દ્રવ્ય હિંસા ન કરવા છતાં પણ જેના અંતઃકરણમાં હિંસક ભાવના પ્રચુર છે, તે પ્રચુર હિંસાના ભાગીદાર ખને છે. આ સંબંધમાં તંદુલ–મત્સ્યનું ઉદાહરણ પ્રસિદ્ધ છે.

તો અહિંસાનું પાલન કરવા માટે આવશ્યક છે કે સાધક પાતાના અંતઃકરણને સ્વચ્છ, પવિત્ર અને અકલુષ ખનાવે. અંતઃકરણમાં કાેધ, માન, કપટ, આસક્તિ, રાગ, દેષ, ઇર્ષ્યા વગેરે કાલિમાને પ્રવેશવા ન દે. આટલું કર્યા પછી તે પાતાના ધર્માપેત જીવનવ્યવહાર ચલાવતા છતાં પણ અહિંસાની સાધના કરી શકે છે.

ભ્રાન્ત ધારણાંઓનું નિરાકરણ

અહિંસાના સંખંધમાં અનેક પ્રકારની બ્રાન્ત ધારણાએા સાંભળવા મળે છે. કેટલાક લાેકા એમ સમજે છે કે આ પૃથ્વી કુક્ત અમારે માટે જ છે. અમારું જ એના ઉપર એકાધિપત્ય છે. બીજાં પ્રાણીએાને તેના ઉપર રહેવાના કે જીવનનિર્વાહ કરવાના અધિકાર નથી. આ જાતની વિચાર-ધારાથી પ્રેરાઇને તેઓ વન્ય પશુઓના કૂતરાઓના, વાંદરાઓના, હરણાના અને ખીજા જવાના વધ કરે છે. અથવા કરનારા વધને અનુમાદન આપે છે. થયેલા વધનું સમર્થન કરે છે. પરંતુ નિષ્પક્ષ વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે આ વિચારધારા "જીસકી લાઠી ઉસકી લે સ" એટલે કે ખળિયાના બે લાગવાળી આ જૂની કહે-વતને ચરિતાર્થ કરે છે. આ સ્વાર્થી વિચાર જ ગલીપણાની નિશાની છે. તેમાં ન્યાય અથવા ઔચિત્ય માટે જરાપણ અવકાશ નથી. કેાણે ધરતીના પટ્ટો મતુષ્ય માટે લખી દીધા છે ? ખરં જોતાં જે કાેઈ જીવધારી આ ધરતી પર જન્મ્યાે છે. અવતાર પામ્યા છે, તેને એ ધરતી પર રહેવાના અને તેમાંથી પાષણ પ્રાપ્ત કરવાના અધિકાર છે. મનુષ્યમાં બીજા જીવા કરતાં વિશેષ સામર્થ્ય છે, કેવળ એટલા જ કારણસર તે બીજાઓના જન્મજાત અધિકારાને છીનવી શકે નહિ. आम छतां ले ते छीनवे छे ते। प्रकृति तेने थे। ज्य हं उ આપ્યા સિવાય રહી શકતી નથી.

આ જાતની સાંકડી અને સ્વાર્થમય ભાવનાના દંડ મનુષ્યજાતિને કેવી રીતે ભાગવવા પડે છે એ જાણવા માટે तपस्या કરવાની જરૂર નથી. આ ભાવના વધતાં વધતાં મનુષ્યમાં પણ આ પ્રકારની ધારણા ઉત્પન્ન થયા વગર નથી રહેતી. શાસકવર્ષ એમ સમજે છે કે પૃથ્વી તેની આપીકી મિલકત છે અને શાસિતાને જીવિત રહેવાના અધિકાર નથી. જો તે જીવતા રહેતા હોય તા કેવળ અમારાં સખસગવડને માટે જ. અન્ય કાેઇ કારણે મનુષ્યે મનુષ્યની સાથે ભીષણ તથા રંવાડાં ખડી દેનારા અત્યાચારા કર્યા છે. અને તે અત્યાચારાને આજે પણ અંત આવી શકયા નથી.

દુર્વુ તિના ઉદ્દગમ કચાંથી ?

પ્રશ્ન એ છે કે છેવટ મનુષ્યમાં આ વૃત્તિના ઉદ્દગમ થયા કયાંથી ? વિચાર કરવાથી જાણવા મળે છે કે આ દુર્વૃત્તિનું બીજ મનુષ્યેતર પ્રાણીઓના અધિકારાના અસ્વી-કારમાં છુપાયેલું છે. જ્યાંસુધી મનુષ્ય મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ પ્રત્યે ન્યાયથી નહીં વર્તે, ત્યાં સુધી તે મનુષ્યા સાથે પણ ન્યાયથી વર્તી શકવાના નથી.

અહિંસાના ઉપાસક આ જાતની અનૈતિક તથા અધાર્મિક વૃત્તિને ન તાે પાતાના હુદયમાં સ્થાન આપી શકે છે કે ન તાે તેનું સમર્થન કરી શકે છે.

લાકા કહે છે-સિંહ, વાઘ, અને સર્પ જેવાં હિંસક પ્રાણીઓના વધ કરવા અનુચિત નથી. કારણ કે એનાથી આપણને ઘણું જેખમ છે પણ એ પ્રાણીઓ પણ તેમ કહી શકે છે, તેઓને પણ મનુષ્ય તરફથી જેખમ છે. હિંસક પ્રાણીએ તરફથી માણુયને જેટલું જેખમ હાઇ શકે તેના કરતાં તેએ માટે મનુષ્યા તરફથી ઘણું અધિક જેખમ ઊલું છે. મનુષ્યની પાસે હિંસાનાં સાધના-શસ્ત્રો છે. અને તે દ્વાયી પણ તેના પર પ્રહાર કરી શકે છે. દળ ખનાવીને તેના પ્રાણ લૂંટે છે. ખિચારાં હિંસક પશુઓ આ જાતનું આયેલન નથી કરી શકતાં.

આત્મવત્ સર્વભૃતેષુ

અહિંસાના સંભંધમાં આ પ્રકારની અન્યાન્ય ભ્રમભુાઓ ફેલાયેલી છે. પરંતુ તે અધામાંથી મુક્તિ મેળવવાના અને સાચું સ્વરૂપ સમજવાના સરળ ઉપાય છે-આત્મસાથી. જ્ઞાનીઓએ હિંસા-અહિંસાના નિર્ણય કરવા માટે એક સંભ્રાંત કસાટી અમને પકડાવી દીધી છે, 'આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ.' બીજા દ્વારા કરવામાં આવતા વ્યવહારને તું પાતાને માટે ઉચિત ન સમજતા હાય, તા એ વ્યવહાર બીજાઓ પ્રત્યે કરવાનું પણ અનુચિત છે. બીજાઓના તારા તરફ કરવામાં આવતા જે કાર્યથી તને પીડા પહેાંચે છે, દુ:ખ થાય છે, તેવી જ રીતે તું પણ સમજી લે કે તારા કાર્યથી બીજાને પણ પીડા પહેાંચે છે. આ પ્રમાણે શુદ્ધ બુદ્ધિયી ન્યાયપૂર્ણ વિચાર કરવાથી પાતાની મેળે જ હિંસા-અહિંસાના લેદ સમજમાં આવી જાય છે.

પ્રાચીન કાળમાં હિંસાનાં સાધન આજ કરતાં વધારે શક્તિશાળી અને દૂર દૂર સુધી અસર કરનારાં, વ્યાપક પ્રભાવ નાખનારાં ન હતાં. આજ જ્યારે એવાં અગણિત સાધના નિર્મિત થઈ ગયાં છે અને હિંસા અત્યંત શક્તિશાળી ખની ગઈ છે, ત્યારે તેના પ્રતિકાર કરવા માટે અહિંસાને પણ વધારે સૂક્ષ્મ ખનાવવાની જરૂર છે. આ કારણે અહિંસાની તરફેશુમાં જેરદાર અવાજ ઊઠવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે. અહિંસાના ભક્તો અને અનુયાયીએ અહિંસક વાતાવરણ સર્જવામાં પૂરા સાથ-સહકાર આપે એ જરૂરી છે, અનિવાર્ય છે.

શ્રમણ સંસ્કૃતિની પરંપરા જૈન શ્રમણાના ફાળા

ભારતના સાંસ્કૃતિક નિર્માણમાં જૈનાચાર્યોના કેટલા મહત્ત્વપૂર્ણ ફાળા છે, એ સંખંધમાં અત્યાર સુધી કાઈ વ્યવસ્થિત વિચાર કરવામાં આવ્યા નથી. પરંતુ સ્પષ્ટ રીતે એમ કહી શકાય કે જૈનાચાર્યાએ પાતાના ઉચ્ચ કાટિના ત્યાગમય અને સંયમપૂર્ણ જીવન તથા ઉપદેશાથી ભારતની સંસ્કૃતિને ઘણી જ પ્રભાવિત કરી છે. તેની દેણગી અનાખી છે. જયારે આપણે પૂર્વ, દક્ષિણ અને ઉત્તરના અંતર્માનસના સાક્ષાત્કાર કરવા પ્રયત્ન કરીશું તા આપણને ચલચિત્રની માફક જૈનાચાર્યોની આંખી દૃષ્ટિગાચર થશે કે જેના પ્રભાવ આજ સુધી ભારતની કળા અને માનવના માનસ પર અક્ષુણ્ણ તેમ જ વ્યાપક રૂપે પહેલા છે.

ભગવાન મહાવીરથી ૧૭૦ વરસ પછી ઉત્પન્ન થનાર મહાન આચાર્ય ભદ્રભાહુને કાેેે બૂલી શકે, કે જેમણે પાતાના ચાેેેગ ખળથી ભવિષ્યને જાણીને મગધની જનતા અને સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તને ખાર વરસના દુષ્કાળના સંકેત કર્યો હતા. સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત તેમની સાથે દક્ષિણયાત્રામાં ગયા, ભિક્ષુ બન્યા અને અંતમાં જૈનવિધિ અનુસાર સમાધિ-કરણ કરીને કૃતકૃત્ય થઈ ગયા એ બધું તેમના જ ઉપદેશનું ક્ળ હતું.

આચાર્ય ભદ્રભાહુના દક્ષિણ-પ્રવાસનાં પરિણામ ઘણાં જ દ્વરગામી, સ્થાયી પ્રભાવ પાડનારાં અને અના ખાં સિદ્ધ થયાં. આ પ્રવાસના પરિણામે મગધના જૈન સંઘ છે ભાગામાં વહેં ચાઈ ગયા. તેનું દુષ્પરિણામ દિગમ્બર શ્વેતામ્બરના સંપ્રદાયાના ભેદરૂપે પ્રગટ થયું, પરંતુ બીજું મહત્ત્રનું સુક્ષળ એ આવ્યું કે તેમણે દક્ષિણના (કલબ્ર, હાયસેલ, ગંગ આદિ) રાજવંશા પર પ્રત્યક્ષ અથવા પરાક્ષ રીતે જૈન ધને અને અહિંસાના જે પ્રભાવ અંકિત કર્યો, તે આર્યો અને દ્રવિકાની એકતાનું કારણ અન્યા. મહાન શ્રુતઘર આચાર્ય ભદ્રબાહુ પૂર્વ અને ઉત્તરના મહુર સંમેલનની પ્રથમ કડી હતા.

આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય સુહસ્તીના શિષ્ય ગુણ-સુંદરે સમ્રાટ સમ્પ્રતિની સહાયતાથી ભારતના જુદા જુદા પ્રાંતો ઉપરાંત અફઘાનિસ્તાન, યૂનાન અને ઇરાન વગેરે એશિયાના સમસ્ત રાષ્ટ્રોમાં જૈન ધર્મના વ્યાપક પ્રચાર કર્યો.

સૂત્રયુગના પ્રતિષ્ઠાપક ઉમાસ્વાતિ, ભારતના મહાન દાર્શનિક સિહસેન દિવાકરે જૈન તર્કશાસ્ત્રનું વ્યવસ્થિત રૂપ પ્રદાન કર્યું અને આચાર્ય કુન્દકુન્દે આધ્યાત્મિક થંથાની રચના કરીને તથા સ્વામી સમન્તભદ્રે તર્કશાસ્ત્રની પ્રતિષ્ઠા કરીને જૈન સાહિત્યને સમૃદ્ધ અનાવ્યું. જયારે આપણે વિક્રમની પહેલી સહસાળ્દી પર દેષ્ટિ ફેંકીએ છીએ તો આપણને જેઓએ સાહિત્યના વિવિધ અંથાને પુષ્ટ કરવામાં પ્રશંસનીય પ્રયાસ કર્યો હોય એવી અનેક વિબૂતિઓનાં એકાએક દર્શન થાય છે. દેવર્ધિગણી સમાશ્રમણ, જિનલદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણ, અલયદેવ, હરિલદ્ર શીલાંક, ધનેશ્વરસૂરિ, કાલિકાચાર્ય, જિનદાસ મહત્તર આદિ અને બીજી સહસાળ્દીના કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય, વાદી દેવસૂરિ, યશાવિજય આદિ તે આચાર્યો છે કે જેઓએ ધાર્મિક, રાજનૈતિક, સાહિત્યિક તથા આધ્યાત્મિક વિચારાથી દેશને સંપન્ન બનાવ્યા છે બીજી બાજી આચાર્ય ગણધર ભૂતવલી, પુષ્પદંત, કુન્દકુન્દ, પૂજ્યપાદ, પાત્રકેસરી, અકલંક, વિદ્યાનંદી, સિદ્ધાંત ચક્રવર્તી, નેમિચંદ્ર, જિનસેન, અનન્તવીર્ય, પ્રભાચંદ્ર વગેરે પણ છે કે જેઓએ દક્ષિણ અને ઉત્તરને પાતાની પ્રતિભાશી પ્રભાવિત કર્યા છે.

ભારતના નિર્માણમાં જૈન આચાર્યોના ફાળા જે કે મુખ્યત્વે કરીને આધ્યાત્મિક રહ્યો છે, તો પણ ગુજરાતનું સામ્રાજ્ય, કુમારપાળને અહિંસાની દીક્ષા તથા દક્ષિણમાં વિજયનગરની રાજ્યવ્યવસ્થામાં અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા, તથા બિહાર અને મથુરા પ્રદેશામાં અહિંસક વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવામાં પણ આ જ આચાર્યોના ફાળા રહ્યો છે.

જ્યાં સુધી ભારતવર્ષમાં અહિંસા તથા જીવદયા, નિરામિષ ભાજન, ૬૦થ સના પ્રત્યે ઘૃણા, મદ્યપાન તથા ચારિત્ર્યક નિર્જળતાની વિરુદ્ધ જે સામુદાયિક ભાવના જેવામાં આવે છે, તેની પાછળ જૈનાચાર્યાના પ્રબળ હાથ રહ્યો છે. જૈનાચાર્યોએ તથા જૈનસાધુએાએ અહિંસા, તપ, ત્યાગની કસાેટી પર જે ઉજ્જવળ સ્વરૂપ વિશ્વની સમક્ષ રજાૂ કર્યું છે તે આજે પણ ભારત માટે ગૌરવની વસ્તુ છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં અહિંસક ભાવનાને જે ઉલ્લેખનીય પ્રશ્રય મળ્યા છે તે જૈનાચાર્યોનું જ પ્રદાન છે. તેનું ફળ અનેકરૂપે આપણા કામમાં આવ્યું છે. સ્વામી દયાન દે વેદાના જે અહિંસાપરક અર્થ કર્યા અને મહાત્મા ગાંધીજીએ જે અહિંસા-નીતિ અપનાવી તેની પાછળ સૌરાષ્ટ્રનું અહિંસામય વાતાવરણ જ કારણરૂપે ઊભું છે. 'ગાંધીજ'ને તા જૈન સંત 'બેચરજી સ્વામી'એ વિલાયત જતાં પહેલાં મદ્દા, માંસ અને પરસ્ત્રીગમનના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી હતી. 'કવિ રાયચ'દભાઈ'એ તેમને પૂર્ણ અહિંસક અનાવી દીધા.

આજે સમસ્ત સંસાર અહિંસા તરફ આગળ વધ-વાનું વિચારી રહ્યો છે, તે ખુશી થવાની વાત છે. પરંતુ જૈનસ દો હિંસાથી ભરેલી પાછલી શતાળ્દીઓમાં અહિંસાની જે દિવ્ય જ્યાતિ ઝળહળતી રાખી છે તે તેનું ભારતને વિશ્વને અને સમસ્ત માનવતાને સૌથી માેડું પ્રદાન છે. રાજાઓનો ફાળા:

ભારતીય ઇતિહાસનું ઊંડું અવંગાહન કરનાર કેટલાક વિદ્રાનાના મત છે કે ખ્રદ્મવિદ્યા અથવા આધ્યાત્મિક જ્ઞાન ક્ષત્રિયાથી પ્રારંભ થઇને ખ્રાદ્મણા સુધી પહેાંચી ગયું. જૈન ઇતિહાસ આ મતની પુષ્ટિ કરે છે. જૈન ઇતિહાસની હકી- કતો તેનું સમર્થન કરે છે. ઋષભદેવથી માંડીને મહાવીર સુધી ચાવીસેય તીર્થં કરાના જન્મ રાજવંશામાં જ થયા હતા. પ્રત્યેક તીર્થં કરના કાળમાં અનેકાનેક જૈનરાજા પણ થયા. ચક્રવર્તી પણ થયા, જેઓએ જૈનેન્દ્રીય દીક્ષા ધારણ કરી અને જૈનધર્મના પ્રસાર અને પ્રચારમાં મહત્ત્વના ફાળા આપ્યા. આ બધાના ઇતિહાસ આજે મળતા નથી. તાપણ ભગવાન મહાવીરના સમકાલીન અને તેમના પછીના થાડા રાજાઓ જેમણે જૈનધર્મના પ્રભાવ-વૃદ્ધિમાં ફાળા આપી પાતાને ધન્ય બનાવ્યા હાય-એવા રાજાઓના ઉલ્લેખ કરવા અનુચિત નહિ ગણાય.

ચેટક તથા અન્ય રાજાઓ :

રાજા ચેટક ભગવાનના પ્રથમ શ્રમણાપાસક હતા. તેઓ વૈશાલીના અત્યંત પ્રભાવશાળી રાજા વીર હતા. તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે હું મારી કન્યાઓને જૈન સિવાય બીજા કાઇને આપીશ નહિ. નીતિની પ્રતિષ્ઠા અને શરણા-ગતની રક્ષાને માટે ચેટકને એકવાર મગધરાજ કૃષ્ણિકની સાથે બીષણ સંગ્રામ ખેલવા પડ્યો હતા.

સિન્ધુ-સૌવીરના ઉદયન, અવંતીના પ્રદ્યોત, કૌશામ્બીના શતાનીક, ચમ્પાના દધિવાહન, અને મગધના શ્રેશિક રાજા ચેટકના જમાઇએા હતા. એ બધા રાજાએા જૈનધર્મના અનુયાયી હતા. રાજા ઉદયને તા ભગવાન પાસેથી દીક્ષા પણ લીધી હતી.

શ્રેણિક અને ફૂણુિકઃ

ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ મગધના અધિપતિ ખિમ્બસાર, જૈન સાહિત્યમાં શ્રેણિકના નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેમની ગાથાઓ જૈન સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. શ્રેણિકના પુત્ર સમ્રાટ કૂણિક પણ ભગવાનના પરમ ભક્ત હતા. કૂણિકના પુત્ર ઉદયને પણ જૈન ધર્મનું શરણ શ્રદ્ધાં હતું.

કાશી-કૌશલયના અઢાર લિચ્છીવી અને મહ્યી રાજા-રાજાએાએ ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ-મહાત્સવ ઊજબ્યા હતા. એથી એમ માલૂમ પડે છે કે ખધા રાજાએા જૈન-ધર્મથી પ્રભાવિત હતા.

મૌર્ય'સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્તઃ

ચન્દ્રગુપ્ત જૈનધર્મના અનુયાયી હતા. ભદ્રભાહુ સ્વામી આગળ મુનિ–દીક્ષા અંગીકાર કરીને તે મૈસ્ર (દક્ષિણ) ગયા. તેમણે શ્રમણ બેલાગાલની ગુફામાં આત્મ-સાધના કરી. તેના મંત્રી ચાણકચ પણ જૈનધર્મી હતા અને જૈન શ્રાવક ગણીના પુત્ર હતા.

સમ્રાટ અશાકઃ

અશાક ચંદ્રગુપ્તના પુત્ર હતા. તેમણે અહિંસાની જે સેવા કરી છે તે પ્રસિદ્ધ છે. 'અલીં ફેઇથ એાફ અશાક'' નામના પુસ્તકમાં જણાવ્યા મુજબ અશાકે અહિંસાવિષ્યક જે નિયમા પ્રચારિત કર્યા હતા તે બૌદ્ધોના કરતાં જૈનાની સાથે વધારે મેળ ખાતા હતા. પશુ-પક્ષીઓને ન મારવાં, નકામાં જંગલાને ન કાપવાં તથા વિશિષ્ટ તિથિઓ તથા

પર્વના દિવસામાં જીવહિંસા ખંધ રાખવી વગેરેના આદેશ જૈનધર્મને મળતા આવે છે.

સમ્રાટ સંપ્રતિ :

સમ્પ્રતિ અશાકના પુત્ર હતા. તે એકવાર યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરી ખુશખુશાલ થતા માતાની પાસે પહેાંચ્યા. જઇને વ'દન કર્યું'. તેમણે જોયું કે માતાના મુખ ઉપર પ્રસન્નતાને અદલે આંખમાં આંસુ છે. કારણ પૂછતાં માતાએ જણાવ્યું - નરસંહાર કરીને પ્રાપ્ત કરવામાં આવેલા વિજય. સાચા વિજય નથી. સાચા વિજય-સાચી શાંતિ અહિંસા દ્વારા જ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. વગેરે ઉપદેશ સાંભળીને સમ્પ્રતિએ પ્રખ્યાત જૈન મુનિ આર્ય સહસ્તી પાસેથી જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો. સસ્રાટ સમ્પ્રતિએ અનાર્ય દેશામાં જૈનર્ધના પ્રચારના ઉદ્દેશથી જૈનધર્મના આરાધકા માટે ધર્મ સ્થાનાની વ્યવસ્થા કરાવી હતી. અનાર્ય પ્રજાના ઉત્થાનને માટે સમ્પ્રતિએ મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય કર્યું છે. તેણે ધર્મ પ્રચારકાને માકલીને જૈનધર્મની શિક્ષાઓના કેલાવા કર્યા હતા. અનેક વિદ્વાનાના એવા અભિપાય છે કે આજે જે શિલાલેખા અશાકના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે કદાચ સમ્પ્રતિના લખાવરાવેલા હાય એવા સંભવ છે.

કલિંગ ચક્રવતી ખારવેલ ઃ

ઈસવી સનની પૂર્વે બીજી શતાહરીમાં રાજા ખારવેલ થઈ ગયા. એ યુગની રાજનીતિમાં ખારવેલ સૌથી મહત્ત્વની વ્યક્તિ હતા. એમના સમયમાં જૈનધર્મના ખૂબ જ ઉત્કર્ષ થયા. તેમના પ્રયાસથી જૈન સાધુઓ તથા જૈન વિદ્રાનાનું એક મહાસ મેલન થયું. જૈન સ ઘે તેમને મહાવિજયી ખેમરાજા તથા ભિક્ષુરાજા અને ધર્મરાજાની પદવી પણ પ્રદાન કરી. જૈનધર્મ પ્રત્યેની કરવામાં આવેલી ખારવેલની સેવાઓ બહુમૂલ્ય છે. તે અત્ય ત પ્રતાપી રાજા થયા છે.

કલચૂરી અને કલભ્રવ રી રાજા :

કલચૂરી રાજવંશ મધ્યપ્રાંતના સૌથી માટા રાજવંશ હતા. આઠમી-નવમી શતાહ્દીમાં તેના પ્રભળ પ્રતાપ ચમકી રહ્યો હતા. આ વંશના રાજાઓ જૈનધર્મના કદૃર અનુયાચી હતા. ત્રિપુરી એમની રાજધાની હતી. પ્રાે. સ્વામી આયંગરનું કથન છે કે એમના વંશજો આજ પણ જૈન કલાકારના નામથી નાગપુરની આસપાસના પ્રદેશમાં માજૂદ છે.

હાેયસેલ વંશી રાજા :

હાયસેલ વંશના અનેક રાજા-મહારાજા, અમાત્ય તથા સેનાપતિઓ જૈનધર્મના અનુયાયી હતા. સુદત્તમુનિ આ વંશના રાજગુરુ હતા. પહેલાં તે ચાલુકચોના માંડલિક હતા પણ ૧૧૧૬માં તેઓએ સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી.

ગંગવંશી રાજા :

ઇશુખ્રિસ્તના બીજા સૈકામાં ગંગ રાજાઓએ દક્ષિણ પ્રદેશમાં પાતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. ૧૧મા સૈકા સુધી તેઓ વિસ્તૃત ભૂખંડ પર શાસન કરતા રહ્યા. આ બધા રાજા પરમ જૈન હતા. આ વંશના પ્રથમ રાજા માધવ હતા. તેમને કાગણીવર્મા પણ કહે છે. તે જૈનાચાર સિંહનન્દીના શિષ્ય હતા એમના સમયમાં જૈનધર્મ રાજધર્મ ખની ગયા હતા. આ વ શના દુર્વિનીત રાજા પ્રસિદ્ધ વૈયાકરણ જૈનાચાર્ય પૂજ્યપાદના શિષ્ય હતા. એક બીજા રાજા મારસિંહ અનેક રાજાઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરીને એશ્વર્ય પૂર્વક રાજ્ય કરીને અંતમાં ભિક્ષુપદ ગ્રહણ કર્યું હતું.

જૈનાચાર્ય અજિતસેનના પાદમૂલમાં સમાધિ મરણ-પૂર્વંક આયુષ્ય પૂર્ણું કર્યું. શિલાલેખના આધાર પ્રમાણે તેમનું મૃત્યુ ઈ. સ. ૯૬૫માં થયું.

આ વંશની મહિલાઓ પણ જિનેન્દ્રદેવની મહાન ઉપાસિકાઓ હતી. રાજ મારસિંહ બીજાના સુચેાગ્ય મંત્રી ચામુષ્ડરાય હતા. મારસિંહના પુત્ર રાજમક્ષના તે પ્રધાન મંત્રી અને સેનાપતિ થયા. તે દેઢ જૈન ધર્માનુયાયી હતા. સિદ્ધાંત ચક્રવર્તી નેમિચન્દ્ર ચામુષ્ડરાયના ધર્મગુરુ હતા. કનડી ભાષામાં લખાયેલું 'ત્રિષષ્ઠિ લક્ષ્ણુ' મહાપુરાણ તેમની પ્રસિદ્ધ રચના છે. આ જ ચામુષ્ડરાયે શ્રમણ બેલગાલામાં બાહુબલી સ્વામીની ભવ્ય તેમજ વિશાળ મૂર્તિ એક પહાડમાંથી કાતરાવી છે. પદ ફૂટ ઊંચી એ મૂર્તિ ભારત વર્ષની જોવાલાયક વસ્તુઓમાં અન્યતમ છે.

રાજા શિવકાૈિટ :

દક્ષિણ ભારતમાં કાંચીના રાજા શિવકાેટિએ પ્રસિદ્ધ આચાર્ય સમ'તભદ્રના ઉપદેશથી જૈનધર્મ અ'ગીકાર કરેે' અને તેના પ્રચારમાં સારાે ફાળાે આપ્યાે.

રાજા આયને :

ગ્વાલિયરના રાજા આયને એ સિન્દ્રસેનના પ્રસિદ્ધ જૈનધર્મની પ્રશંસનીય સેવા કરી છે. માંસાહાર, શિકાર આદિ હિંસક પ્રવૃત્તિઓની નિષેધ આજ્ઞા દોષિત કરીને અહિંસાની તેમણે પ્રતિષ્ઠા કરી. કુમારપાળના ઇતિહાસ તા પ્રકાશમાં આવી ચૂકચો છે. ગૂજરાતની સંસ્કૃતિમાં જૈનત્વની જે ઝલક આજે પણ દેખાય છે, તેનું ઘણું ખરૂં શ્રેય આચાર્ય હેમચંદ્ર તથા તેના પ્રિય શિષ્ય કુમારપાળને જાય છે. કુમારપાળને 'પરમાહે' ત'નું જે પદ પ્રાપ્ત થયું તેમાં જરાપણ અનૌચિત્ય નથી.

રાષ્ટ્રફ્રેટવ શી રાજા અને અમાઘવર્ષ :

રાષ્ટ્રફૂટવંશી રાજા પણ પાતાના સમયના એક પ્રતાપી રાજા હતા અને જૈનધમ'ના પરમ લક્ત અને અનુયાયી હતા. તેમના રાજ્યકાળમાં જૈનધમ'ના ખૂબ અલ્યુદય થયાે.

આ રાજાઓમાં પણ અમાઘવર્ષ રાજા વિશેષરૂપે ઉલ્લેખનીય છે. તે જૈનાચાર્ય જિનસેનના શિષ્ય હતા. તેમના શાસનમાં જૈનધર્મ ખૂબ ફૂલ્યેક્જો. અમાઘવર્ષ એક વિદ્વાન રાજા હતા. તેમણે પ્રશ્નોત્તરતનમાલિકા શ્રંથની રચના કરી છે અંગ, અંગ, મગધ, માલવા, ચિત્રફૂટ અને એડિના રાજા અમાઘવર્ષની સેવામાં રહેતા હતા. ગૂજરાત સહિત દક્ષિણદેશ ઉપર તેમનું શાસન હતું. અંતિમ સમયમાં રાજપાટ છાંડીને તે મુનિ અની ગયા હતા.

અમાઘવર્ષના પુત્ર અકાલવર્ષ અને અકાલવર્ષના

યુત્ર રાજા ઇન્દ્ર પણ જૈનધર્મના દઢ અનુયાયી હતા. ઇંદ્રે પણ મુનિ–દીક્ષા અંગીકાર કરી હતી.

વનરાજ ચાવડાે અને ચાલુકચ રાજા :

ગૂજરાતમાં વિવિધ પ્રખ્યાત વંશાના રાજા વનરાજ શીલગુણસ્રિના શિષ્ય હતા. એના પછી આવેલા ચાલુકચ વંશી રાજા પણ જૈનધર્મના પાકા અનુયાયી હતા.

સિધ્ધરાજ જયસિંહ :

સિહરાજ જયસિંહ જે કે વિધિપુર:સર જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો ન હતો, પરંતુ જૈનધર્મ પ્રત્યે તેને લાંડા અનુરાગ હતો, પ્રેમ હતો. આચાર્ય હેમચંદ્રથી તે અહુજ પ્રભાવિત હતા. તેમની જ વિનતિથી આચાર્ય શ્રી હેમ-ચંદ્રાચાર્ય "સિદ્ધ હેમ શબ્દાનુશાસન" વ્યાકરણની રચના કરી હતી.

ગૂજરાતના રાજા મૂલરાજ પણ જૈનધર્મના અનુરાગી હતા.

મંત્રી અને સેનાપતિ :

ભારતમાં મંત્રીત્વ અને સેનાયતિત્વનું કાર્ય જે કુશળતા અને સૃઝણઝની સાથે જૈન શ્રાવકાઓ કર્યું તે ઇતિહાસના ઉજ્જવળ પાનાંઓનું સર્જન કરે એવું છે. જૈન મંત્રી અને સેનાપતિ એટલી સંખ્યામાં થઈ ચૂક્યા છે કે તેની ગણતરી કરવી પણ શક્ય નથી. જૈન મંત્રીઓમ વસ્તુપાલ અને તેજપાલનું નામ ઇતિહાસની અમૂલ્ય સંપત્તિ છે. કદાચ વિશ્વમાં પણ તે એવા મંત્રી થઈ ગય

છે કે જેના જોટા જડતા નથી. અંને ભાઈ વાઘેલા વંશના રાજ વીરધવલના મંત્રીઓ હતા. રાજનીતિના પંડિત અને જૈનધમંના અનન્ય ભક્ત હોવા છતાંયે બીજ બધા ધર્મા પ્રત્યે પણ તેઓ ઉદાર હતા. તેઓની ઉદારતા, વિસ્મયજનક દાન, વીરતા અને ધર્મનિષ્ઠાના વિસ્તારભયથી અહીં ઉદલેખ કરી શકાય તેમ નથી.

મેવાડના મહારાણા પ્રતાપસિંહના પ્રધાનમંત્રી ભામાશાહ જૈનથી કાેેેણ પરિચિત નથી ?

જયપુર રાજ્યનું મંત્રીપદ લાંભા વખત સુધી જૈનાએ જ સુશાભિત કર્યું હતું. અજમેરના રાજા વિજયસિંહના સેનાપતિ ધનરાજ સિંધવી જૈન હતા. ગુજરાતના સાલંકી રાજા ભીમદેવના સેનાપતિ આલુ જૈન વીર હતા.

રાજસ્થાનનાં અનેક રાજ્યાની સ્થાપનામાં જૈનવી રાના ઉલ્લેખનીય હાથ રહ્યો છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે પાતાની પ્રમાણિકતા અને રાજનૈતિક કુશળતાને કારણે જૈનાએ રાજનીતિના ક્ષેત્રમાં પણ ઘણું જ કિંમતી કાર્ય કર્યું છે અને સાથે વીરસંઘને પ્રભાવશાળી અનાવવામાં અહુ જ મહત્ત્વના ફાળા આપ્યા છે.

જૈનસંઘનાે પ્રસાર:

જૈનધર્મ ભારતના ઐતિહાસિક ધર્મ છે. ભગવાન ઋષભદેવથી માંડીને આજસુધી તેની અક્ષુષ્ણ પરંપરા ચાલી આવી છે. જૈનધર્મ આત્મધર્મ છે. તે હંમેશાં આત્મદમન, ઇન્દ્રિયસંયમ, વૈચારિક સમન્વયને આધારભૂત માનીને જ આગળ વધ્યાે છે. વિકાસ પામ્યાે છે. તેણે પ્રચારના કાેરા આડ'બર પર કદી વિશ્વાસ રાખ્યાે નથી. પાતાના મ'તવ્યાેના પ્રચારને નિમિત્તે તેણે કુટિલતા તથા સ'ઘર્ષવૃત્તિના કદી આશ્રય લીધાે નથી કે તેને પ્રાત્સાહન આપ્યું નથી.

જૈનધર્મ આત્મવિજેતાઓના ધર્મ છે. તેના પ્રભાવ આત્મવિશ્વાસી લાકા ઉપર જ પડે છે. નિરંતર યુગયુગથી જૈનધર્મ પર શ્રદ્ધા રાખનારાઓની સંખ્યા વધતી ઘટતી રહી છે. પરંતુ જૈનધર્મની સરિતા કદી સુકાઈ ગઈ નથી, તે હંમેશાં માનવજાતિને શાંતિના સંદેશ આપતી રહી છે. જનતા પર અને રાજાઓ પર જૈનધર્મની અહુ જ માટી અસર રહી છે.

लारतना माटा माटा सम्राट कैनधर्मना ध्वकनी छायामां कात्मिनिरीक्षण्ना पाठ पढता रह्या छे. रवयं लगवान महावीरना वजतमां पण् कैनधर्म मगधना राज्यधर्म हता. तात्कालिक लारतनां १६ मुण्य राज्येशमां कैनधर्म छता. तात्कालिक लारतनां १६ मुण्य राज्येशमां कैनधर्म अहुं क तेकस्वी रह्यो हतो. लगवान महावीरना मामानी पांच पुत्रीकाको पण् पांच राज्यकाने कैनधर्मनी हीक्षा आपी हती. जो के महाराज्य चेटकने सात पुत्रीका हती. परंतु तेमांथी जे ते। अह्मचारिण्य क रही हती. कमशः आ पांचेमांथी अलावतीको सिन्ध्र—सौवीरना सम्राट हियनने, शिवाको अवन्तीपति चंड प्रदीतने, चेल्र्याको मगधना अधिपति श्रेष्यिकने, मृगावतीको वत्सपति शतानीकने अने पद्मावतीको अंगदेशना अधिपति हिथवाहनने कैनधर्म तरक्ष वाल्या हता.

એ વખતના રાજાઓ અને રાજકુમારા, રાણીઓ તથા રાજકુમારીઓ પર શ્રમણ લગવાન મહાવીરના એટલા પ્રભાવ હતા કે કેટલાયે રાજપુત્રા અને રાજપુત્રીઓએ સાધુ-ધર્મની દીક્ષા પણ ગ્રહણ કરી હતી. તે જૈનધર્મના સુવર્ણયુગ હતા. ચારે તરફ જૈનધર્મને રાજ્યના આશ્રય સંપૂર્ણ રીતે મળતા હતા. પરંતુ જૈનધર્મ આચારના ધર્મ છે. તેને રાજ્યાશ્રય તેમજ વ્યક્તિના આશ્રયની કાઈ તાલાવેલી નથી. એ વખતે જે અનુકૂળ વાતાવરણના લાસ લઈને જૈનધર્મને રાજ્યકક્ષાએ વૈધાનિક રૂપ આપવામાં આવ્યું હોત અને તેને પ્રચારાન્મુખ અનાવવામાં આવ્યા હોત તો તે હજાયે ઘણા વધારે વિસ્તાર પામત.

પણ જૈનધર્મ લાંકેષણા અને લાેકસંગ્રહ વૃત્તિને ધાર્મિકતા માટે અનિવાર્ય શરત નથી માનતા. છતાં પણ જૈનધર્મના પ્રચાર અને પ્રભાવ વધ્યા. ત્યારખાદ સૌથી પહેલુ નુકસાન જૈનધર્મ ચેટક અને કાેણિક રાજા વચ્ચે થયેલા વૈશાલી-યુદ્ધથી થયું. કાેણિક વિજેતા બન્યા છતાં પણ જૈનાના ગલાનિ-પાત્ર બની ગયા અને છેવટમાં તે ખોદ્ધ બની ગયા.

શતાબ્દી પછી જૈનધર્મનું વર્ચસ્ ગુપ્તવંશના રાજ્ય-કાળમાં વધ્યું. મહારાજા અશાકના પુત્ર સમ્પ્રતિએ તો ગુરુ ગુણસુંદરની આજ્ઞા લઈને જૈનધર્મને વિશ્વમાં વિસ્તૃત કરવા માટે ઘણા પ્રયત્ન કર્યો, પણ સમ્પ્રતિના પછી જૈન-ધર્મના ફેલાવાની-પ્રચારની પરંપરા ચાલી ન શકી. એ વખતે જૈનધર્મ ધરાન, અફઘાનિસ્તાન, અને ગ્રીસ વગેરે સમગ્ર દેશામાં ફેલાયા. એટલું જ નહિ જૈનધર્મે ગ્રીસના મહાન ચિંતક પાઈથાગારસને આહેત ધર્મની દીક્ષા આપી આજ પણ દુનિયામાં પાઈથાગારિયન લાેકાની કમી નથી તેઓના સિદ્ધાન્ત, તેઓની માન્યતાઓ જૈનધર્મથી અનુપ્રાણિત થયેલી છે. દિગમ્ખર પટ્ટાવલીઓમાં તેર પિહિતાશ્રવ (પાઇથેગારસ) નામના સંતના ઉલ્લેખ મળે છે.

ભગવાન મહાવીરથી વીસ વરસ પહેલાં પાઇથેગાેરસ ભારતમાં આવ્યા હતા. અને તેમણે ભગવાન પાર્ધનાથના સાધુઓ પાસેથી જૈન દીક્ષા ગ્રહણ કરીને ગ્રીસમાં જૈન-ધર્મના પ્રચાર કર્યા હતા.

તત્ત્વ અને સિદ્ધાંતની દેષ્ટિથી જૈનધર્મ આજ વિશ્વ-ગ્યાપી અનતા જાય છે, કારણ કે વિશ્વમાં સામાજિક, સૈદ્ધાન્તિક અને રાજનૈતિક નેતા-ગણ અહિંસાને જ સર્વશ્રેષ્ઠ સિદ્ધાંત રૂપે સ્વીકારે છે. આજ યુદ્ધની વિરુદ્ધ શાન્તિવાદીઓના મારચા લગવાન મહાવીરના એ કથનની અનુસાર નિર્માણ થઈ રહ્યો છે. જેમાં તેમણે કહ્યું હતું કે:

"मा हणो मा हणो"

('હિંસા ન કરાે. હિંસા ન કરાે.'ની ઉપદેશ દેવાની પણ પ્રેરણા આપી હતી.)

જૈનધર્મ એક વિચારાધારા છે જે સામાજિક નિયમા અને વ્યાવહારિક સંબાધાનું પરિવર્તન કરવું એ ધર્મને માટે બીનજરૂરી સમજે છે.

જૈનધર્મ ન તા કાઈની ભાષા ખદલવા માગે છે. ન

કાૈંઇની વિવાહ-લગ્ન પદ્ધતિમાં હસ્તક્ષેપ કરવા માગે છે અને ન રાજ્ય તથા ભૌતિક સમૃદ્ધિ પર તેણે કદી વિશ્વાસ રાખ્યા છે. તે તા માનવતાની જાગૃતિ વિકારાનું નિયંત્રણ અને આત્મદર્શનના સંદેશા વિશ્વમાં ફેલાવવા ઇચ્છે છે.

આ બધા સમાટા પાતે જ શુદ્ધ આચરણવાળા હતા. તેઓના શાસનકાળમાં નિરપરાધ નિર્દોષ પ્રાણીઓની હત્યા ખંધ રહી હતી. લાેકાે સખી અને સમૃદ્ધિશાળી હતા. સાે પાતપાતાનાં નિયત કાર્યા કરતા હતા. એકને બીજ ઇપ્યાં કે દેષ ન હતાે. ઊંચનીચના લેદાેને સ્થાન ન હતું. સાે પુષ્યકર્મ કરવા યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરતા હતા. શાસકાે કાેઈ દિવસ કાેઈના ધર્મ અથવા સામાજિક નિયમમાં કાેઈ જતની ડખલગીરી કરતા ન હતા. પ્રજાની રક્ષા વ્યવસ્થા માટે ભૂમિ કર અને જકાત કર સિવાય કાેઈ કર લેતા ન હતા. તે હતું સુરાજ્ય જેને લાેકાે ચાહતા હતા.

દક્ષિણભારતમાં ગંગવંશીય આદિ જૈનધર્માનુયાયી રાજાઓએ સેંકડા વર્ષ સુધી નિષ્કલંક રાજ્ય કર્યું છે. ચામુણ્ડરાય આદિ વીરાએ પાતાની શક્તિ અતાવી છે. આજ પણ મુડબિદ્રીમાં એ રાજવંશના ઉત્તરાધિકારી વિદ્યમાન છે.

60

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં અહિંસા

"मातेव सर्वभूतानामहिंसा हितकारिणी'

ભેદજ્ઞાનપૂર્વક અભેદ આચરણ એ જ અહિંસા છે. જ્યાં સુધી સમસ્ત પ્રાણીએામાં અલેદ દષ્ટિ રાખીને વર્તવામાં આવતું નથી ત્યાં સુધી અહિસાનું આચરણ નથી થઈ શકતું. પ્રત્યેક આત્માનું સ્વરૂપ એક જ પ્રકારનું છે, એવું સમજને **અધાં** પ્રાણીઓની સાથે પાતાના જેવા સરલ સત્ય વ્યવહાર કરવા એ અહિંસાની સાધના છે. કારણ કે મનુષ્ય એક સામાજિક પ્રાણી છે. એટલા માટે તેના ધર્મનું અને તેની અહિંસાનું સ્વરૂપ પણ સંપૂર્ણ રીતે સામાજિક હાઈ શકે છે. મનુષ્યના વિકાસ સમાજ વિના સંભવિત નથી. બીજાની સહાયતા વિના મનુષ્ય છવી શકતા નથી. એટલા માટે આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ "परस्परोपप्रहो जीवानाम्" કહ્યો છે. અર્થાત જોવાનું જીવન એકબીજાના સહેકારથી જ ચાલી શકે છે. તેથી ધર્મ તથા અહિંસાના આચરણમાં પણ સામાજિકતાની દેષ્ટિ અનિવાર્ય છે. સામાજિકતાની દેષ્ટિ અલેદ આચરણની પ્રેરણા આપે છે. પરલેદ જ્ઞાનનું હાેલું પણ જરૂરી છે. એટલા માટે તે અલગ અલગ હોવા છતાં પણ એકરૂપ છે. પગમાં કાંટા વાગતાં જ મનની પ્રેરણાથી હાથ તુરત જ કાંટાને કાઢવા માટે તત્પર અની જાય છે. હાથાને તેમ કરવા માટે શીખવલું પડતું નથી. પગના કાંટા કાઢતી વખતે હાથ એમ વિચાર નથી કરતા કે પગ ગંદા છે, મારાથી નીચે છે—હું એના સ્પર્શ કેમ કરું ? કારણ કે હાથ તથા પગમાં આકૃતિની લિન્નતા હાવા છતાં યે ચૈતન્યનું એકત્વ છે. "ચથા વિગ્હે તથા ब્રહ્માં છે તે જ પૂરા વિશ્વમાં છે. શરીરનાં લિન્ન આકૃતિ તથા લિન્ન કાયવાળાં અંગ—પ્રત્યંગની પેઠે જ સમસ્ત જગતમાં અલગ અલગ પ્રાણીઓ છે. પરંતુ "एને आચા"ના સિદ્ધાંતને અનુસરીને સમસ્ત આત્માઓ એક જ સ્વરૂપ છે. આ એકત્વ અનુ- બૂતિના આધાર પર અહિંસાનું પાલન કરી શકાય છે.

શરીર તથા કાર્યસંખંધી ગૌષ્ ઉપાધીઓના માહમાં પડીને જ્યારે માનવ પાતાને ખાંધી લે છે ત્યારે અહિંસાના પૂર્ષુ વિકાસ સિદ્ધ થઈ શકતા નથી. વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક—સર્વ પ્રકારનાં ખંધન અહિંસાના વિકાસને રાકવાવાળાં છે. ખંધન અને સંકુચિતતાના અહિંસા સાથે જન્મજાત વિરાધ છે. ગંગાની મુક્ત જલધારાની જેમ અહિંસાના પ્રવાહ પષ્ મુક્ત અને વ્યાપક હાય છે. અહિંસાના પ્રવાહ પષ્ મુક્ત અને વ્યાપક હાય છે. અહિંસા, કુદું ખ, પ્રાંત, ભાષા, પંચ, સંપ્રદાય તથા કથિત ધર્મના ખાડામાં ખંધ કરી દેવામાં આવે તા તેની પષ્યુ એ જ સ્થિતિ થશે, જે સ્થિતિ ગંગાના શુદ્ધ જળને

કાઈ ખાડામાં અધ કરી દેવાથી થાય છે. સંપ્રદાયવાદના ઘેરામાં અધ કરી દેવાથી અહિંસાએ અનેક વિકૃતિએા પેદા કરી-તેમાંથી કાયરતા જન્મી ને પાષણ પામી અને 'ધર્મ' જેખમમાં છે' એવી ઘાષણા કરીને હિંસાને પ્રાત્સાહન આપ્યું. એટલા માટે અહિંસાના પાલન અને પ્રચાર માટે તેને અધાં જ અહારનાં અધનથી મુક્ત રાખવી પડશે.

માણસે પાતાની સગવડ માટે ભાઇ-અહેન, પતિ-પત્ની, મા-બાપ વગેરે સંબંધો ઊલા કર્યા. આ સંબંધોના ઉપયોગ જો માનવતાના વિકાસમાં કરવામાં આવે તા તા ઠીક છે. પરંતુ આ જ સંખંધાને સાંકડા વર્તુળનું રૂપ આપવામાં આવે અને આ સંબંધાને કારણે સમાજ સાથે દ્રેષ કરવામાં આવે તે**ા અહિંસાનાે વિકાસ થઈ** શકશો નહિ. એ જ રીતે સમાજમાં સગવડ માટે વર્ગો બનાવવામાં આવ્યા, તથા વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિથી પૃથ્વી ઉપર સીમા-રેખાએા આંકવામાં આવી. પણ આ અધાના ઉપરાગ કેવળ વ્યવસ્થા અને સગવડ માટે છે. જો આ મૌલિક ઉદ્દેશને ભૂલી જવામાં આવે અને પ્રાંત તથા રાષ્ટ્રની સીમાએ ાના માહ ઉત્પન્ન થઈ જાય, તા એ વ્યવસ્થા જ હિંસાનું રૂપ ધારણ કરી લે છે. કારણ કે સમસ્ત વિશ્વના મનુષ્યામાં એક જ સ્વરૂપવાળા આત્મા વસે છે. આ વિચાર જ્યાં સુધી કાયમ રહેશે ત્યાં સુધી ભાષા, પ્રાંત, અથવા રાષ્ટ્રના નામે સંકીર્ણતાને આશ્રય મળશે નહિ.

ભાષાના નામે મનના ડુકડા કરી લેવા એ તેા સાવ અણસમજ છે મૂખર્તા છે, કારણ ભાષા ભાવાને વ્યક્ત કરવાનું એક સાધન માત્ર છે. જે એ સાધનાના દુરુપયાગ કરવામાં આવશે તો તેનું પરિણામ હિંસાના રૂપે જ પ્રગટ થશે. એ જ રીતે સંપ્રદાયા અને પંથાએ પણ અહિંસાને નામે સંકુચિત મત-વાદાને આશ્રય આપવાને કારણે હિંસાને જ પ્રાત્સાહન આપ્યું છે. જે આત્મસાધનાના ભિન્નભિન્ન પ્રકાર માત્ર હતી તે ધાર્મિક પરંપરાઓ જ જે માનવીને માનવીથી જોદા પાડવાનું સાધન અની જશે તો અહિંસાના વિકાસના ઇતિહાસ આગળ કેવી રીતે વધી શકશે ? મારા આશ્રય એટલા જ છે કે માનવ સમાજની વચ્ચે ભેદની દીવાલ ઊભી કરવી તે સર્વાધિક હિંસાનું કાર્ય છે. એટલા માટે અહિંસાનું પહેલું રૂપ એ જ હોઈ શકે કે આ જાતના જડતાપૂર્ણ ભેદાને નષ્ટ કરવામાં આવે.

આ ભેદની દીવાલ મનુષ્યે પોતાના સ્વાર્થ સાધવાને માટે ઊભી કરી છે. નહિ તા સમાજમાં કામાની ઉચિત વહેં ચણી ખહુ જ સારી રીતે કરવામાં આવી હતી. સમાજની આવશ્યકતા મુજબ કેટલાક લાેકાને જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની સાધના અને તેના પ્રચારનું કામ સાંપવામાં આવ્યું. કેટલાક લાેકાને નિર્ભળાનું રક્ષણ કરવાનું કામ સાંપવામાં આવ્યું. કેટલાક લાેકાને લાેકાને લાેકાં લાકડાં ચામડાં વગેરેના ઉપયાગ કરી જરૂરી વસ્તુઓના ઉત્પાદનનું કામ સાંપવામાં આવ્યું. અને કેટલાક લાેકાને વસ્તુઓના વિનિમય કરી-વેપાર કરી એકબીજાની જરૂરિયાત પૂરી કરવાનું કામ સાંપાયું. આ રીતે એક જ શરીરનાં જુદાં જુદાં અંગા પાસેથી જેવી રીતે જુદું જુદું કામ લેવામાં આવે છે તેવી જ રીતે સમાજનાં જુદાં જુદાં જુદાં

અંગ અનાવી એવી વ્યવસ્થાનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું, જેથી કરીને વિકાસના માર્ગમાં કચાંય મુશ્કેલી ન ઊભી થાય; પણ મનુષ્યના કુટિલ મને પાતાના સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા માટે એક કામને ઊંચું અને બીજાને નીચું માન્યું. પરિણાંમે જાતિ-પાંતિ આદિ સંકુચિત ભાવનાએ પેદા થઈ. કાઈ કામને શ્રેષ્ઠ અતાવવું અને બીજાને હલકું અતાવવું—આ રીતે ઊંચ-નીચપણાની કલ્પનાએ કરી પરસ્પરના વ્યવહારામાં લેદ ઉત્પન્ન કરવા એ સૌથી માટી હિંસા છે. પછી સમાજનું કાઈ પણ કામ કેમ ન હાય. બધાં કામ સમાન છે અને એ કામ કરનારા બધા જ માનવી પણ સમાન છે. આ જાતના સમાનતામૂલક દેષ્ટિકાણ જ સરલ સત્ય વ્યવહાર કરવાની પ્રેરણા આપે છે અને તે જ સાચી અહિંસાનું રૂપ છે.

યુગના આરંભમાં ભગવાન ૠષભદેવે સમાજને ત્રણ્ ભાગામાં વહેં ચી નાખ્યા-અસિ, મસિ, તથા કૃષિ. માનવના મનમાં પેદા થનારી પશુતાને—અપરાધ ભાવનાને રાકવા માટે રક્ષકદળ છે, તે 'અસિ' વિભાગમાં આવે છે. જ્ઞાન— વિજ્ઞાનની સાધના અને શિક્ષણનું કામ કરવાવાળા 'મસિ' વિભાગમાં આવે છે. જ્પાદન, વિનિમય અને વ્યાપારની જવાબદારી ઉપાડનાર કૃષિ વિભાગમાં આવે છે. પણ મૂળ પ્રશ્ન તો એ છે કે અહિંસાની દિષ્ટિથી અસિ, મસિ અને કૃષિનું કામ કરનાર મનુષ્યામાં કાઈ જાતના ભેદ નથી. કાઈ જાવા નથી, કાઈ નીચા નથી; જાતિભેદ કેવળ માનવના સ્વાર્થ અને દુરાગ્રહ માત્ર છે.

" कम्मुणा बंभणो होइ कम्मुणा होइ खक्तिओ वइसो कम्मुणा होइ सुद्दो हवइ कम्मुणा ॥ " અહિંસાના પ્રારંભ મનુષ્યથી થાય છે, જેવી રીતે શિક્ષણના પ્રારંભ ક, ખ, ગ વગેરે મૂળાક્ષરાથી થાય છે, તેવી રીતે અહિંસાની દેષ્ટિથી મનુષ્યને જલદી સમજવાર્મા આવી જાય છે. કાઇપણ દુઃખથી પીડાતા મનુષ્યને જ્યારે નાનું આળક પણ જુએ છે તેા તેના આત્મામાં એક ઘુજારી-એક કંપ આવી જાય છે અને સમસ્ત આત્માને તે આવરી **લે** છે. એક સહજ સહાતુબ્રતિની ભાવના તેના દિલમાં ઊંઠે છે. આ જે સહજ સહાનુભૂતિ છે, હમદદી છે, તે જ અહિંસાનું પ્રવેશદ્વાર છે. કાઇને દુઃખી જોતાં જ તેના દુઃખને દ્વર કરવાની ઇચ્છા થઈ જાય છે. મનુષ્યનેહ દુઃખાના પ્રભાવ આત્મા પર અહુ જ જલદીથી પડે છે. એ વાત સાચી છે કે અહિંસાના આરંભ મતુષ્યથી થશે અને જેમ જેમ આત્માની સંવેદનશીલતા તીવ-તીવતર થતી જશે તેમ તેમ પ્રાણીમાત્રની આત્મૌપમ્ય સમજવાની ભાવના જાગ્રત થશે અને પ્રાણીમાત્રના રક્ષણ**ને** માટે માનવી કેવળ પ્રયત્ન નહિ કરશે પરંતુ પાતાનું અલિદાન આપવા પણ તૈયાર થઈ જશે.

આ કેવી વિડંખના છે કે અહિંસાના દાવા કરનારા માનવી કીડી-મકાડીને ખચાવવાના પ્રયત્ન તા કરે છે પણ ભૂખ્યા, નાગા અને દરિદ્ર મનુષ્યાને જોઈ મનમાં કરુણાના ભાવ નથી લાવતા. વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ પ્રમાણે કેવળ કીડી-મકાડીને ખચાવવાના પ્રયત્ન કરવા તે અહિંસા નથી. આ તા અહિંસાના રૂપમાં આત્માનું આવરણ છે. જેનાથી કૃત્રિમ સંતાષ થાય છે. જે માણુસને કીડી-મકાેડીને અને જીવજ'તુનાં દુ:ખ ઉપર દયા આવે છે તે માણસ દલિત. શોષિત અને દુઃખી માનવની રક્ષા માટે પાતાના પ્રાણ પણ અર્પણ કરી શકે છે. આ પ્રમાણે અહિંસાના જીવનમાં વ્યવહાર કૈવી રીતે કરવા તે આપણે સમજ લું જોઇએ, માટા માટા અહિંસાવાદીઓના પાતાના નાકરની સાથે જે કેટલીકવાર વ્યવહાર થાય છે તે એઇને તા દાંત તળે આંગળી દખાવવી પડે છે. તે લીલાતરી શાક ખાવામાં તા હિંસા માને છે, પણ પાતાના આશ્રિતાને માર મારતાં અચકાતા નથી એટલું જ નહિ પણ તેમની જરૂરિયાતાનું શાષણ કરવામાં પાતાની ચાતુરી અને કુશળતા માને છે. આ અમારી અહિંસાની વિડંબના છે. કામ, કાેધ, માેહ વગેરે વિકારાને નષ્ટ કરીને માનવી-પ્રેમ, સમાનતા, શાષ્ણના ત્યાગ અને સમભાવની આરાધના કરવી એ જ અહિંસાનું સમ્યક્ સ્વરૂપ છે. જેવી રીતે દાંતા વચ્ચે જીલ કચડાઈ જવાથી આપણને દાંત ઉપર કાેધ નથી આવતા કારણ કે આપણું મન જાણે છે કે જીલ મારી છે ને દાંત પણ મારા છે. એ જ રીતે માનવી માત્રની સાથે પણ આપણે પાતાપણાના લાવ જોડી દેવા જોઇએ. अने लयारे आ रीते पातापणाना लाव लेडी हेवाशे त्यारे મનના અધા જ વિકાર અને દેાષ મટી જશે, શમી જશે.

મે ઉપર એ વાત કરી કે અહિંસાનું સ્વરૂપ કેવળ વ્યક્તિગત સાધના સુધી જ મર્યાદિત નથી. મંદિરમાં જવું, સામયિક કરવું, ભજન-કીર્તન કરવાં એ બધા વ્યક્તિગત સાધનાના તરીકા છે. જો કાઈ એમ સમજે કે આ બધાં સાધનાથી અહિંસાની સાધના પૂરી થઈ જશે તા તે કેવળ ભ્રમ છે.

અહિંસા દ્વારા જ અહિંસક જીવનની કસોટી કરી શકાય છે. અધિકમાં અધિક શાષણનાં સાધના મેળવવા દિનરાત ઝંખના કરવી ને પ્રયત્ના કરવા, શાષણ દ્વારા વધારમાં વધારે ધન કમાવવાની ધૂન રાખવી, એ અહિંસાની સાધનામાં સૌથી માટી મુશ્કેલી છે, વિકા છે. જે મનુષ્ય અહિંસાની સાધના ઇચ્છે છે તેણે સત્ય અને અપરિગ્રહની સાધના અનિવાર્ય પણે કરવી પડશે. ડગલે પગલે તેણે એ વિચારનું પડશે કે હું સમાજ માટે કંઈ ભારરૂપ તા નથી થઈ ગયા ? મારે કારણે કચાંય વિષમતાને, દરિદ્રતા અને શાષણને પ્રાત્સાહન તા નથી મળતું? આ પ્રમાણે સંતુલિત ચિતન કરતાં કરતાં જીવન વ્યવહાર ચલાવતા રહેનું એ અહિંસક ચર્યા માટે આવશ્યક છે.

99

ધર્મ ની સાથે સંસ્કૃતિના ખાલતા સ્વર

સંસ્કૃતિ અને ધર્મ ભારતીય જનજીવનની બે વિદ્યાઓ છે. ધર્મ વ્યક્તિ-અનુલક્ષી હોવા છતાંય સામાજિક પણ છે અને સંસ્કૃતિ સમૂહકૃત હોવા છતાં વ્યક્તિગત આનંદની અનુમૂતિનું કારણ છે. ધર્મ અને સંસ્કૃતિ અને ભારતીય લાેકજીવનમાં નિરંતર વહેનારી એવા સરિતાએ છે. જે સમન્વયાત્મક દેષ્ટિકાેણથી અબાધરૂપે વહી રહી છે.

ધમેની સંપ્રેરક ચેતનાનું કેન્દ્ર જો કે વ્યક્તિ છે, છતાં પણ સામાજિક વાસ્તિવિકતાએ એનાથી અછૂતી રહી છે, એમ કહેનું અસંગત થશે. ભારતની આ તાત્ત્વિક સમુપલબ્ધિ છે કે તેને સાંસ્કૃતિક સંપ્રદાયાની સાથે ધર્મનાં દેદીપ્યમાન રતના પણ પ્રાપ્ત થયાં.

ભારતનું સાંસ્કૃતિક વ્યક્તિત્વ એટલું પુરાણું છે, કે જો ધર્મને એથી પણ આગળના કહીએ, પ્રાચીનતર કહીએ તા તે અસંગત નહિ થાય. ધર્મ સંપ્રેરક તત્ત્વ છે અને સંસ્કૃતિ આકર્ષક, બંને વિભિન્ન ચેતનાઓને સ્પન્દિત, આકર્ષિત કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. આ સ્થિતિમાં તે અંને એકબીજાથી અપ્રભાવિત જ રહ્યા કરે તે સર્વથા અસંભવિત છે.

ભારતની વિરાટ ધર્મ મૂલક અને સંસ્કૃતિમૂલક ચેષ્ટાએ! તથા પ્રક્રિયાઓ ઉપર દેષ્ટિપાત કરવાથી એ વાત સ્પષ્ટ નજરે તરી આવે છે કે અને એકબીજાની પૂરક અનીને જ ચાલતી આવી છે. એ વાત સાચી છે કે ભારતીય લાક-માનસ ચાહ્કસપણે ધર્મથી અનુપ્રાણિત થતું આવ્યું છે. એટલે જ ધર્મની તાત્ત્વિક મીમાંસા જેટલી આ દેશમાં ગંભીરતાથી થતી આવી છે એટલી અન્ય દેશમાં જેવામાં આવતી નથી.

પાશ્ચાત્ય દેશામાં ધર્મ કાઈ જગાએ પાડાશી અનીને તા કાઈ જગાએ મિત્ર કે શાસક અનીને જન-ચેતનાને અનુપ્રાણિત કરતા રહ્યો છે, ત્યારે ભારતમાં તા એ જીવન ખનીને રહ્યો છે. ધમ[°] ભારતીય **લો**કમાનસનું જીવન છે∙ તા સંસ્કૃતિ તેના અલંકાર છે. એથી તે ધર્મના સંપર્ક પાતે જ ઉપાદેય ખનીને જીવનને અલ'કૃત કરે છે. જો ભારતમાં સંસ્કૃતિ ધર્માશ્રયના સ્વીકાર ન કરત તા સંભવ છે કે યા તા તે નિ:શેષ અની જાત અથવા દુષ્ટ દાનવાની ઐહિક લીલાએાની પાત્ર ખનીને વિડંખના માત્ર રહી જાત. વસ્તુતઃ ભારતની આધ્યાત્મિક સાધનાની સજીવ પર પરાએ જ સંસ્કૃતિને અંતમું ખી અને ઊધ્વ મુખી અનાવી દીધી. એટલું જ નહિ પણ ધર્મના સંપર્કે જ સંસ્કૃતિના તત્ત્વના પુષ્ટ કર્યું. જીદાજુદા દેશની સંસ્કૃતિએા કરતાં ભારતીય સ સ્કૃતિની એ મહાન વિશેષતા છે કે જે તેને આધ્યાહિમક તત્ત્વા પાસેથી મળી છે, આ છે તેની નિત્ય નવીનતા. પરિસ્થિતિઓના ફેરફારની સાથે સાથે જ ખાહ્ય પ્રભાવાથી

માંડીને નવા રૂપે સામે આવવું તે એના વિશિષ્ટતમ ગુણ છે. આ જ તત્ત્વે તેને સજીવ રાખી છે.

ભારતીય લાેકજીવનને સજાવવામાં ધર્મ અને સંસ્કૃતિના ખરાખર હાથ રહ્યાં છે. આની યોગિક પૂરકતા આપણે પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં જોઈ શકીએ છીએ. ભગવાન તીથ'ંકરની આગળ દેવ–દેવી વિવિધ નૃત્યાદિનું આયાજન કરે છે: પ્રભુને વ'દન નિમિત્ત નરનારીનું વ્યવસ્થિત સરઘસ, શાનદાર આયાજન, રાજા–મહારાજાઓની સવારીએ, સમવેત સ્વરપૂર્ણ સામુદાયિક કલાત્મક રચનાઓ વગેરે સાંસ્કૃતિક સ્કુરણાઓ જ તાે છે. જે ધર્મના આશ્રયમાં જ કૃલીફળી અને વિકસિત ખની.

સંસ્કૃતિ અને ધર્મની આ યોગિક પરંપરાએ મધ્ય યુગમાં ખૂખ વિકાસ પામી. એ યુગ ઉપર નજર નાખવાથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે જાણે ત્યાં કાઈ દ્વેત છે જ નહિ. સંસ્કૃતિ પૂર્ણ રીતે ધર્મ ક્ષેત્રમાં જ ઊતરી આવી, તેની સ્વતંત્ર સત્તા જ લગભગ નાખૂદ અની ગઈ, નિઃશેષ અની ગઈ.

એ યુગની દરેક સાંસ્કૃતિક યાજનામાં ધર્મને ડાેકિયું કરતા જોઈ શકાય છે અને વિશુદ્ધ ધાર્મિક આયાજનમાં પણ હતી તા સ'સ્કૃતિની જ છાપ. આ એકાકારપણું ખહુ જ દૂર સુધી ચાલ્યું આવ્યું. સ્વતંત્ર ભારતમાં ક્રીને સ'સ્કૃતિનું ભિન્ન વ્યક્તિત્વ ઉભરાવા લાગ્યું છે; અન્યથા તે તા લપ્તપ્રાય અની ચૂક્યું હતું.

१२

ધર્મ અને સંસ્કૃતિ

આજના આ લાેકશાહી સુગમાં પ્રત્યેક મનુષ્યના મુખ પર સંસ્કૃતિની છાપ ઝળકી રહી છે. સંસ્કૃતિને સમજવાના જેટલા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તેટલા જ વધારે ગુંચવાડા તેમાં પેદા થઈ જાય છે. સંસ્કૃતિ શું છે અને સંસ્કૃતિના ઉદ્દેશ શાે છે? તેને સમજવા ને સમજાવવાના પ્રયત્ન ન થયા હાય, એલું નથી. આ પ્રશ્નને અનેક તત્ત્વચિંતકાએ પાતાના તત્ત્વ-ચિંતનની કસાેટી પર કસ્ચાે છે. છતાં પણ અત્યાર સુધી સ'સ્કૃતિની પરિભાષા અને સ સ્કૃતિની વ્યાખ્યા સ્થિર નથી થઈ શકી. ખરું જોતાં સંસ્કૃતિને સમજવા માટે, સંસ્કૃતિના વાસ્તવિક પરિબાધ માટે એ વસ્તુ અત્યાંત જરૂરી અની જાય છે કે તેના સંદર્ભમાં ધર્મ અને દર્શનને સમજવાના પ્રયત્ન થવા જોઇએ. ધર્મ અને દર્શનના અભાવમાં સંસ્કૃતિ ઊભી જ નથી રહી શકતી. સંસ્કૃતિ ધર્મ અને દર્શ'નથી અનુપ્રાણિત અને છે. નવજીવનના સંચાર તેના વડે જ થાય છે અને તેના વર્ડજ તેનું જીવન ટકી શકે છે. સંસ્કૃતિમાં જે પ્રાણતત્ત્વ વિદ્યમાન છે તેનું મૂળ ધર્મ અને દર્શનમાં જ છે. ભારતના ધર્મ અને દર્શન ભૌતિકવાદી નથી, પણ અધ્યાત્મવાદી છે. તેથી ભારતીય

સંસ્કૃતિ પણ મૂળમાં ભૌતિકવાદી નહેાતાં અધ્યાત્મવાદી છે. અધ્યાત્મવાદ જ ભારતીય સંસ્કૃતિનું મૂળ કેન્દ્ર છે. **ધર્મ અને સંસ્કૃતિ**

ભારતીય પર'પરા મુજબ તત્ત્વજ્ઞાનનું, ધર્મનું અને સંસ્કૃતિનું કૈન્દ્રભિન્દ્ર એકમાત્ર આત્મા છે. આત્માના અભાવમાં નથી ધર્મનું મૂલ્ય, નથી તત્ત્વજ્ઞાન કે દર્શનનું મૂલ્ય કે નથી સંસ્કૃતિનું પણ મૂલ્ય. આત્મા અથવા ચૈતન્ય જ એ પરમ સત્ય છે. જેનું અજ્ઞાન મનુષ્યને પશુ અને જગતને દુઃખમય ખનાવી દે છે. આજના આ લાેકશાહી ચુગમાં જે માણુસને, તેના સમાજને, તેની સલ્યતા અને સંસ્કૃતિને જીવિત રહેવું હાય, તાે એટલી વાત અત્યાંત આવશ્યક છે કે તેણે આત્મબાધ કરીને તેનું જીવન જીવવું પડેશે કારણ કે આજના આ વિધ્વંસાત્મક અને સ્વાર્થથી અંધ અનેલા સંસારમાં આત્મા અથવા ચૈતનાના ધર્મ જ આજના સમસ્ત માનવના એક માત્ર આધાર ખની શકે છે. આજના યુગમાં એક ખાજુ અહ્યની ભૌતિક શક્તિ છે અને બીજી બાજુ ચેતનની આત્મશક્તિ છે. આ ખંને માનવસમાજ પર પાતાના સૌથી વધુ પ્રભાવ પાડે છે. અણશક્તિ ભયનું પ્રતીક છે. જ્યારે આત્મશક્તિ અભયતું પ્રતીક છે. એ વાત તે નક્કી છે કે અંતે તા આત્મશક્તિના જ જય છે, અવશ્ય જય છે. ચેતનામાં અણુશક્તિ કરતાં યે વધારે અનંત શક્તિ છે. ચેતનાના ધર્મ મનુષ્યની આત્મિક એકતા તથા તેની સત્તા-ત્મક એકતાના ધર્મ છે. તે સંપૂર્ણ માનવતાના ધર્મ છે. તે એ મૂળ ચૈતનાના સૂચક છે જે અધામાં પ્રતિષ્ઠત છે અને જે અધાના આધાર છે. ધર્મ એક એવી સાધના છે કે જેના માધ્યમ વડે વ્યક્તિ પાતાના અંતરતું સંઘટન તથા પાતાની પરમ સત્તાના સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરે છે.

ધર્મ અન્ય કંઈ નથી, કેવળ મનુષ્યનું છેલ્લું લક્ષ્ય તેના દિવ્યત્વની તરફના વિકાસ છે. ધર્મ મનુષ્યની બાધ શક્તિને ગહન અનાવી તેના જીવનમાં અધિક વ્યાપક અને સ્વસ્થ સમન્વય સ્થાપિત કરે છે. ધર્મના પરિબાધ જ માનવ જીવનને સંતુલિત, સુસ્થિર, તેમજ દિવ્ય અનાવી શકે છે. જો આજના માનવી આ સત્ય મેળવવામાં વિલંખ કરશે તા તે આસ્થાહીન સંશયવાદી અનીને પાતાના જીવનને અને તેની દિવ્ય શક્તિને જરૂર નષ્ટબ્રષ્ટ કરી નાખશે, એમાં કાઈ જાતની શંકા નથી. તેમજ કાઈપણ પ્રકારના વિતંક પણ એમાં કરી શકાય તેમ નથી. વિજ્ઞાન યુગના માનવી વિજ્ઞાનના પરિચક્રમાં એટલા બેલાન અની ગયા કે આજ તે પાતાની પરમ ચેતનાને ભૂલીને ભૌતિકતાના કાદવમાં ખુંચી ગયા છે.

દર્શન અને સંસ્કૃતિ :

ધર્મ, દર્શન અથવા તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ એ ત્રણે એક જ સૂત્રમાં પરાવાયેલાં છે. તેને ખંડ ખંડ કરીને જોવું એ રૂઢિવાદ દિષ્ટિકાણ થશે. ધર્મ સત્યનું અંતર દર્શન છે અને સંસ્કૃતિ જીવનના સંસ્કાર છે. ધર્મ અને સંસ્કૃતિ દર્શનમાં આવીને સમન્વિત થઈ જાય છે. ધર્મ અને સંસ્કૃતિનું સંગમ સ્થળ છે–દર્શન. કયું દર્શન ? અધ્યાત્મ-

વાદી દર્શન જ એ દર્શન અની શકે છે જેમાં ચેતનાના ધર્મની અભિવ્યક્તિ થાય છે અને સંસ્કૃતિના સંસ્કારનું પ્રકટીકરણ થાય છે. ચેતનાના ધર્મ એક વ્યાપક ધર્મ છે. તે કાઈ મતનું નામ નથી. તે કાઈ પણ પરમ્પરાના નિયમ ત્તથા સંહિતા નથી હાેતી. હું ચેતનાના ધર્મને આંતરિક ચૈતનાનું જીવન માનું છું, જે વિવેકસંમત, વિચાર– સંમત કર્મ અને ઉચિત સામાજિક સંસ્થાએ દ્વારા સમય સમય પર વ્યક્ત થતા રહેતા હાય છે. આ ધર્મ અધાના છે. કાઈ વિશિષ્ટ મત, સંપ્રદાય અથવા જાતિના નથી. જે ધર્મ કાઈ એકના હાય છે તે દરેક પ્રાથ-પ્રાથના ધર્મ નથી ખની શકતાે. ચેતનાનાે ધર્મ વિશ્વધર્મ હાેય છે. જેવી રીતે ચેતનાના ધર્મ જ વાસ્તવિક ધર્મ છે તેવી જ રીતે ચેતનાની સંસ્કૃતિ જ અધાની સંસ્કૃતિ અની શકે છે. અધ્યાત્મવાદી દર્શન જ એ બન્નેનું મિલનખિંદ્ર છે, સુંદર સંગમ સ્થળ છે.

સ'સ્કૃતિનું મૂળ તત્ત્વ:

સંસ્કૃતિના અર્થ થાય છે-એ વિશ્વાસ, એ વિચાર, એ આચાર, જેના વડે વ્યક્તિ અને સમાજજીવનના સંસ્કાર કરવામાં આવે છે, પરિષ્કાર કરવામાં આવે છે, શાધન કરવામાં આવે છે. સંસ્કૃતિ વડે વ્યક્તિ ઉજ્ઞત અને વિકસિત થાય છે. સંસ્કૃતિના ધર્મ અને દર્શનની સાથે અત્રુટ સંખંધ છે. કાઇપણ પરંપરાની પાતાની સંસ્કૃતિના અર્થ એટલા જ છે કે તેના પાતાના વિશ્વાસ, વિચાર અને આચારની ધારા સ્વતંત્ર છે. સંસ્કૃતિના આત્મા સમાજના વિશ્વાસ, વિચાર અને આચારની ત્રિવેણીમાં છે. સંસ્કૃતિના સંખંધ આંતરિક જીવન સાથે છે. સભ્યતા અને સંસ્કૃતિમાં આધારભૂત ભેદ છે. સભ્યતા શરીર છે અને સંસ્કૃતિ આત્મા. સભ્યતા ખહારની વસ્તુ છે અને સંસ્કૃતિ અંદરની વસ્તુ છે. ભૌતિક વિકાસનુ નામ સંસ્કૃતિ છે. સંસ્કૃતિ કાેઈ પણ પરંપરાનું પ્રાણતત્ત્વ હાેય છે. સંસ્કૃતિના ઉદ્ભવ જાતિના જીવનના કાઈ સશકત–સખળ વિચારથી થાય છે. જે એ જાતિના જીવનરૂપી વૃત્તનું માના કે કૈન્દ્ર હાય છે. એ જાતિ અથવા સમાજના વિકાસની સંપૂર્ણ ધારા, એ જ વિચારરૂપ સ્રોતમાંથી જાણે કે વહેતી હોય છે. જે સમાજની પાસે તેના *જી*વનને વિકસિત કરનારા એક સશકત કેન્દ્રીય વિચાર નથી હાેતા. એ સમાજની સંસ્કૃતિ શૂન્યવત્ અની જાય છે અને જેની પાસે એ હાય છે તેની સંસ્કૃતિ ચિરંજીવ હાય છે. સંસ્કૃતિના પ્રવાહ જીવનના કાેઈ કેન્દ્રીય વિચારથી જ પ્રસ્કૃટિત થાય છે. આ વિચાર એવા હોય છે કે જેવા દેહીના દેહમાં આત્મા. જેવી રીતે આત્માવડે જ શરીર<u>નુ</u>ં જીવન છે તેવી જ રીતે કેન્દ્રીય વિચાર સ'સ્કૃતિનું જીવન છે. આ વિચાર જેટલાે પ્રખળ થશે, સ'સ્કૃતિ પણ એટલી જ પ્રખળ થશે. સ સ્કૃતિને પ્રાણવતી ખનાવનાર તેના કેન્દ્રીય વિચાર જ હાેય છે. કાેઇ પણ સમાજનાં ધર્મદર્શન અને સંસ્કૃતિને સમજવાને માટે એ જરૂરી છે કે તે સમાજના કૈન્દ્રીય વિચારને સમજવામાં આવે. સ્થાનકવાસી સંસ્કૃતિના કેન્દ્રીય વિચાર ટ્રંકમાં આ પ્રમાણે છે :

૧. આત્મવિશુદ્ધિ :

મતુષ્ય બીજાને સમજવાના પ્રયત્ન તા કરે છે, પાછા તેને પાતાને તે સમજી શકતા નથી. પાતાને સમજવા એ જ ભારે માટી જરૂરી વસ્તુ છે. પાતાને ભૂલીને કદાચ બીજાને જો સમજ લીધા તાે તેથી લાભ શાે ? તેથી પાતાને સમજવા માટે સૌથી પહેલાં આત્મવિશુદ્ધિની જરૂર છે.

ર. દષ્ટિવિશુદ્ધિ :

સત્યના પરીક્ષણ માટે દ્રેષ અને રાગથી દ્વર રહીને. हरें वस्तुने तटस्थवृत्तिथी नेवानी क्षमता.

૩. સાધનવિશહિ :

वस्तुने लाणुवानां साधनो निर्देषि तथा वैज्ञानिक देवां જોઇએ, જેથી કરીને શુદ્ધ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ થાય.

૪. ધ્યેય-વિશહિ :

મનુષ્યના જીવનની સફળતા અને નિષ્ફળતા તેના ધ્યેય પર જ નિલ^૧૨ છે. તેથી સાધના શરૂ કરતાં પહેલાં ધ્યેયવિશક્તિ હાત્રી જોઇએ.

સ્થાનકવાસી સંસ્કૃતિ એક પવિત્ર અને ગતિશીલ પ્રવાહ જેવી છે. આ સ'સ્કૃતિના મૂળ વિચાર અથવા કેન્દ્રિય વિચાર ચાર તત્ત્વાે ઉપર આધાર રાખતાે હાેય છે. જેનાે ઉલ્લેખ ઉપર કરવામાં આવ્યાે છે. આત્મ–વિશાેધન જ વસ્તુતઃ આ સંસ્કૃતિનું એક માત્ર સંલક્ષ્ય છે. આ લાેગવાદી સ'સ્કૃતિ નથી, ત્યાગવાદી સ'સ્કૃતિ છે. એ ঘ-৩

જીવનને ભાગમાંથી ત્યાગ તરફ, વિકારમાંથી સંસ્કાર તરફ, રાગમાંથી વિરાગ તરફ તથા અંધકારમાંથી પ્રકાશ તરફ લઈ જનારી સંસ્કૃતિ છે. આ સંસ્કૃતિ મનુષ્યને બહિર્મુખી નહિ આંતર્મુખી ખનાવે છે. આત્માને અંધનમુક્ત કરવા એ તેનું સાધ્ય છે. સાધ્યની સિદ્ધિ સાધન વગર થઈ શકતી નથી. સાધન શુદ્ધ છે કે અશુદ્ધ તેને પરખવા માટે દિષ્ટની આવશ્યકતા છે. તેથી દેષ્ટિ-વિશુદ્ધિ પર સર્વ કંઈ આધાર રાખે છે.

સ સ્કૃતિનાં દષ્ટિબિદુએા :

સંસ્કૃતિ એક ગંભીર વિષય છે. તેમાં વળી જે સંસ્કૃતિના પ્રવાહ ખહુ જ પ્રાચીનકાળથી હાય તેના સ્વરૂપનું કથન અને તેના લક્ષણનું વિધાન કરી શકનું એ માનવામાં આવે છે તેટલું સહેલું અને સરળ નથી. સ્થાનકવાસી સંસ્કૃતિ જેનું મૂળસ્રોતમાં છે, જ્યાં ઇતિહાસના હાથ હજી પહોંચી શક્યો નથી એ સંસ્કૃતિનાં વિષયમાં કંઈ પણ લખનું એ ઘણું કઠિન કાર્ય છે. તા પણ હું અહીં તેના મૂળ દેષ્ટિકાણની ડૂંકમાં ચર્ચા કરીશ. જેના સંપૂર્ણ અથવા પરિપૂર્ણ રૂપ વિષે કહેનું તે આ પુસ્તકના વિષય નથી અહીં તો કેવળ આપને એ વિશાળ સંસ્કૃતિના પરિચય માત્ર મળશે. સંસ્કૃતિ એક પરિવર્તનશીલ પ્રવાહ છે. સમય સમય પર તેમાં અનુકૂળ અને પ્રતિકૃળ પરિવર્તના થતાં રહે છે અને એ પરિવર્તન અમુક હદ સુધી જરૂરી પણ છે.

ગુણુ-પૂજા :

સ્થાનકવાસી સંસ્કૃતિની સૌથી પહેલી વિશેષતા છે તેની ગુણ-પૂજા. આ સંસ્કૃતિ વ્યક્તિની પૂજામાં માનતી નથી પણ ગુણાની પૂજામાં માને છે. વ્યક્તિ સ્થાયી નથી હાેતી, સ્થાયી હાેય છે તેના ગુણ. મહામ**ં**ત્ર નવકારમાં જે સંસ્કૃતિના મૂળમાંત્ર છે, તેમાં ગુણ-પૂજાને જ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે, કાઈ વ્યક્તિ-વિશેષની પૂજાને નહિ. જેથે સમસ્ત કર્મોના ક્ષય કરી દીધા તે સિદ્ધ છે. જેથે રાગ અને દેષના ક્ષય કરી દીધા તે અરિહન્ત છે. જે સ્વય આચારતું પાલન કરે છે અને બીજા પાસે કરાવે છે તે આચાર્ય છે. જે જ્ઞાનની સાધના કરે છે ને કરાવે છે તે ઉપાધ્યાય છે. જે પાંચ મહાવતાની સાધના મન, વચન તથા કાર્યથી કરે છે, તે સાધુ છે. આ રીતે આ સ'સ્કૃતિના મૂળમાં ગુણ-પૂજાને મહત્ત્વ મળ્યું છે. કાેઇપણ જાતિ અથવા કૈાઇપણ **દેશના માણસ પુરુષ અથવા** સ્ત્રી આ ગુણા<mark>ની</mark> સાધના કરીને સિદ્ધ, અરિહંત, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ થઈ શકે છે. તેથી ગુણ-પૂજા એ આ સંસ્કૃતિના મૂળ સિદ્ધાંત છે.

પાતાના ઉદ્ધાર પાતાના જ હાથે :

વ્યક્તિનું ઉત્થાન અને વ્યક્તિનું પતન કાઈ બીજાના હાથમાં નથી, પરંતુ વ્યક્તિના પાતાના હાથમાં છે. સ્વર્ગવાસી દેવ આપણા જીવનના ન તા ઉદ્ધાર કરી શકે છે કે ન આપણું કંઈ ખગાડી શકે છે. કારણ કે તેઓ

પાતે જ પાતાની સુધારણા માટે મનુષ્ય જીવન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરે છે. ઈશ્વર નામની કાઈ સત્તા અથવા શક્તિ એવી નથી જે આસમાનમાં બેસીને આપણા ઉપર શાસન ચલાવતી હાેય અથવા જેના અતુગ્રહ ઉપર જ આપણા વિકાસ આધારિત હાેય અથવા જેના નિગ્રહથી આપણા વિનાશ થતા હાય. આવા કાઈ ઈશ્વર કે ખહારની શક્તિ કે સત્તા નથી. આ જાતના કપાેલકલ્પિત ઇશ્વરમાં **મા** સંસ્કૃતિ વિશ્વાસ નથી રાખતી. તે ઇશ્વરવાદને માન્ય નથી કરતી. આ સંસ્કૃતિ તેા એમ કહે છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ પાતે જ ઇશ્વર છે, પાતે જ લગવાન છે. આત્મા અથવા જીવ સ્વયું ઇશ્વર અથવા ભગવાન છે. જે આત્મા, જે જીવ અને વ્યક્તિ કર્મીના અધનમાંથી સકત થઈ ગયાં, તે ભગવાન અની ગયાં, તે ઈશ્વર અની ગયાં છે, એમ તે માને છે. આ સંસ્કૃતિમાં વ્યક્તિને પાતાના ઉદ્ધાર કરી લીધા પછી મુખાપેક્ષી નથી અનલું પડતું. પાતાના ભલા અને પાતાના ખૂરા માટે જીવ પાતે જ જવાબદાર છે. પાતાના જ અળ વડે પાતાના ઉદ્ધાર કરવા તે આ સ'સ્કૃતિનું મૂળ ધ્યેય છે. ખાર વરસની કઠાર અને ઘાર સાધના કર્યા પછી ભગવાન મહાવીરને જે અમૃત તત્ત્વ મળ્યું હતું તે અમૃત તત્ત્વને તેમણે લાકામાં-માણસ માણસમાં વહેંચી દીધું. પાતાની સાધના દ્વારા તેમણે એ સિદ્ધ કરી આપ્યું કે જે કંઈ મેળવવા ઇચ્છતા હા અને જે કંઈ અનવા માગતા હો તે પાતાના જ અળથી, પાતાની

પાસેથી જ મેળવા. તેથી અધી વાતના ટૂંક સાર એ છે કે પાતાના ઉદ્ધાર પાતાના જ હાથમાં છે.

વિચાર અને આચારમાં સમન્વય :

સ્થાનકવાસી સ'સ્કૃતિના વિષયમાં ઘણીવાર લાેકાે એવી ટીકા કરે છે કે આ સંસ્કૃતિ આચારને મહત્ત્વ આપે છે, પણ વિચારને નહિ; ક્રિયાને માને છે, જ્ઞાનને નહિ, પરંતુ વિચાર કરવાથી આપ સારી રીતે જાણી શકશા કે આ ટીકામાં સત્યના અંશ **બહુ જ એા**છા છે. મધ્ય-કાળમાં થાેડા સમય એવા આવ્યાે કે સ્થાનકવાસી સમાજના કર્ણધાર નેતાએ એ ઘાર તપસ્યા અને કઠાર સાધનાને પાેતાના જીવનનું અંગ અનાવી અહારની ક્રિયાને કંઇક વિશેષ અળ મળ્યું. તાે પણ અહીં વિચાર તથા જ્ઞાનના તિરસ્કાર કરવામાં આવ્યા હતા, એમ કહેલું જરા પણ સાચું નથી. મૂળે તેા આ સંસ્કૃતિ વિચાર અને આચારના સમન્વય સાધીને જ ચાલે છે. તેના વિચાર આચારમૂલક હાય છે અને આચાર વિચારપૂર્વક ચાલતા હાય છે. જ્ઞાન એક પ્રકાશ છે જે માર્ગ ખતાવે છે. ક્રિયા એક શક્તિ છે જે માર્ગ પર ચલાવે છે તેથી જ્ઞાન અને ક્રિયાના સમન્વયમાં જ આ સંસ્કૃતિ પાતાના અટલ વિશ્વાસ રાખે છે.

ભાગ અને ત્યાગ:

સ્થાનકવાસી સંસ્કૃતિ સાધકના જીવનને લાેગમાંથી ત્યાગ તરફ લઇ જાય છે. લાેગથી જીવન દ્રવિત થાય છે અને ત્યાગથી જીવન ભૂષિત થાય છે. લાગ પતનના માર્ગ છે અને ત્યાગ ઉત્થાનના માર્ગ છે. લાગમાં આત્મા પાતાના સ્વરૂપને ભૂલે છે, અને ત્યાગમાં આત્મા પાતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. આ સંસ્કૃતિ દરેક સાધકને પ્રેરણા આપે છે, ને કહે છે કે લાગને છાડા અને ત્યાગને જીવનના ધરાતલ ઉપર ઊતરવા દાે. લાગની ઉજ્જડ જમીન ઉપર નાખવામાં આવેલું ક્મેનું ખીજ કંઈ અંકુરિત નહિ થઈ શકે. માટે લાગમાંથી ત્યાગ તરફ ચાલા. જીવનસુધારણાના આ જ સાચા માર્ગ છે.

અધ્યાત્મસ સ્કૃતિ :

સ્થાનકવાસી સંસ્કૃતિ અધ્યાત્મ છે, ભૌતિક નથી. તેમાં વૈરાગ્ય, ત્યાગ અને સંયમના મહિમા છે, ભાગવિલાસ તથા ભૌતિક સુખસાધનાના નથી. તેમાં ખહારના વિકાસનાં નહિ પણ અંદરના વિકાસના મહિમાનાં ગીત ગાવામાં આવે છે. આંતર મનનું પરિશાધન જ આ સંસ્કૃતિની સાધનાનું લક્ષ્ય છે. આ સંસ્કૃતિમાં કળાને સ્થાન તા મળ્યું, પરંતુ ભૌતિક કળાને નહિ, અધ્યાત્મ કળાને મળ્યું છે. જે કળા ભાગમાં પરિણમે છે તેને અહીં જરા પણ સ્થાન નથી, પણ જે કળા સંયમ અને સંસ્કૃતિને શાભાવે છે, અલંકૃત કરે છે, તેના અહીંયાં જરૂર આદર થાય છે. દીવાલ, કાગળ અને પથ્થરની કળાનું અહીં એટલું સન્માન નથી જેટલું જીવનની કળાનું સન્માન છે. તેથી આ સંસ્કૃતિ એક અધ્યાત્મ સંસ્કૃતિ છે, ભૌતિક સંસ્કૃતિ નથી.

સત્ય શિવ સુંદરમ્

સ્થાનકવાસી સંસ્કૃતિનાં ત્રણ વિશેષણ છે, સત્યા, શિવા અને સુંદરા. એમાં સત્યની ઉપાસના કરવામાં આવે છે એટલા માટે આ સંસ્કૃતિ સત્યા છે. અને જે સત્યા છે તે શિવા જરૂર હશે, કલ્યાણી જરૂર હશે. કારણ કે જે सत्य३५ छीय छे, ते ४६याण३५ ५ण छीय छे. के शिवा છે તે સુંદરા પણ અવશ્ય હશે જ; કારણ સૌંદર્યની ઉપ-ચાેગિતા ત્યારે જ છે જ્યારે તેમાં શિવત્વ હાેય. આ સંસ્કૃતિનું સત્ય છે સમ્યક દર્શન, આ સંસ્કૃતિનું શિવ છે સમ્યક જ્ઞાન અને આ સંસ્કૃતિનું સુંદર છે સમ્યક ચારિત્ય. દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રની આ ત્રિવેણી જ વસ્તુત: સાચી સંસ્કૃતિ છે. આ ત્રિવેણીમાં ડૂખકી મારવાથી મનના તાપ અને પાપ અંને નાશ પામે છે. તનના તાપ અને પાપ તાે કાેેે જાેે કેટલીયે વાર કપાઈ ચૂકેલાં છે, મટી ચૂકેલાં છે, પરંતુ જ્યાં સુધી મનના તાપ અને પાપ દ્વર નહિ થાય ત્યાં સુધી જીવનનું કલ્યાણ નહિ થઇ શકે. જીવનના કલ્યાણુ માટે જ સત્યા, શિવા અને સુંદરા સ'સ્કૃતિની ત્રિવેણી આ ભૂલાેકમાં પ્રવાહિત થઇને ઊતરી આવી છે.

સંસ્કૃતિના મૂળ આધાર :

સ્થાનકવાસી સંસ્કૃતિનાં આધારભૂત તત્ત્વ ત્રણ છે-શ્રમ, શમ અને સમ. આ સંસ્કૃતિની એ માન્યતા છે કે જીવનના ઉત્થાનમાં, જીવનના વિકાસમાં અને જીવનના અભ્યુદયમાં મનુષ્યને પાતાના જ શ્રમ કામ આવે છે, આજાના નહિ. જે વ્યક્તિ જેટલી અધિક માત્રામાં અને જેટલી અધિક તીવ્રતાથી ત્યાગ તથા તપસ્યામાં શ્રમ કરે છે તે વ્યક્તિ એટલી જ કલ્યાણત્યાગી અને છે. અધ્યાત્મ ગુણાના વિકાસને માટે જે શ્રમ કરવામાં આવે છે તે જ અરં જેતાં સાચા શ્રમ છે. આ શ્રમના અળ ઉપર જ સાધક શ્રમણ અને છે. શ્રમ વિના-તપ વિના પરમ યુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

શમના અર્થ છે પાતાના વિકારાનું દમન કરવું તે. આત્મામાં ચાર વિકાર મુખ્ય છે-ક્રોધ, માન, માયા અને લાભ. એનાથી આત્મા કલુષિત થઈ જાય છે. આત્મ- વિકાસમાં એ બાધક છે. જ્યાં સુધી ઉપર કહેલા વિકારાના શ્રમ નહિ થાય, ઉપશમન નહિ થાય ત્યાં સુધી સાધકની સાધના, પછી ભલેને તે ગમે તેટલી કઠાર હાય તાપણ સફળ નહિ થાય તેથી જીવનમાં શમનું હાવું બહુ જ જરૂરી છે. સંસ્કૃતિનું એ મૂળ તત્ત્વ છે.

સમના અર્થ છે-સમતાભાવ અથવા સમભાવ. બ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે મૈત્રીભાવના હોવી એ જ વાસ્તવમાં સમત્વ-ભાગ છે. આ સમત્વ-ભાગ વિના સંસ્કૃતિના અંકુર પલ્લવિત અને પુષ્પિત નહિ થઈ શકે. સમતાના અર્થ છે જીવન પ્રત્યે એક સ્વસ્થ દિષ્ટિકાણ, તે જીવન હાલે સ્વનું હાય, અથવા પરનું હાય. આ સમભાવમાંથી જ અહિંસા, દયા તથા કરુણા જેવા અધ્યાત્મ ગુણાના હ્ફિલવ થાય છે.

સંયમ અને શીલ :

સંયમ અને શીલ વિના કાેઇ પણ સંસ્કૃતિનું પાષણ, પદલવન અને સંવર્ધન થઈ શકતું નથી. સંયમ અને શીલ સ'સ્કૃતિનાં પ્રાણતત્ત્વાે છે. સ'સ્કૃતિને પ્રાણવન્ત અનાવવા માટે સંયમ તથા શીલની સાધના જરૂરી છે. સ્થાનકવાસી સ 📆 તિમાં સંયમ અને શીલ આ ખંને તત્ત્વા આગળ પડતાં છે, મુખ્યત્વે છે. જે વ્યક્તિના જીવનમાં સંયમ ન હોય અને સીલ ન હોય તે વ્યક્તિને આ સંસ્કૃતિમાં જરાપણ સ્થાન નથી. તેનામાં પછી લક્ષેને ગમે તેટલી જ્ઞાન–ગંભીરતા અને વિચાર-ગરિમા હોય, તે શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા-માટા પાંડિત હાય છતાં પણ જો તેનામાં સંયમ અને શીલની ઉષ્માન હૈંાય તેા તે એક મૃત કલેવર કરતાં જરા પણ વિશેષ નથી. સંયમ અને શીલની આરાધનાથી જ વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ આગળ વધે છે, વિકાસ પામે છે, ઉન્નત થાય છે. તેથી સંયમ અને શીલ આ સંસ્કૃતિનાં મુખ્ય તત્ત્વાે છે. સંસ્કૃતિનાં જીવન તત્ત્વા :

આ સ્થાનકવાસી સંસ્કૃતિનાં એ મુખ્ય જીવનતત્ત્વ છે: દયા અને દાન. જે માણુસના ઘરમાં કાઈ બીજા માણુસને જોઇને કરુણા ન જાગે તા તે ધર્મની આરાધના અથવા સંસ્કૃતિની ઉપાસના નહિ કરી શકે. દયા તા જીવન– સાગરનું અમૃત છે. દયા તા સ્વર્ગલાકની એ સુધા છે, જેના અભાવથી મત્ય અમૃત નથી અની શકતા. જો મરણ-શીલ મત્યને અમર થવાની અભિલાષા હાય, તા તેણે પાતાના જીવનમાં દયાશીલ અનનું જ પડશે. જેનામાં દયા નથી તે તો જિન શાસનમાં સમ્યગ્ર દેષ્ટિ પણ નથી અની શકતો. જે કંઈ મેળવ્યું છે તેને વિખેરી ન નાખા. જે લેવાનું શીખ્યા છા તા કંઈ આપવાનું પણ શીખા. પરિચહના વિષથી છૂટવા માટે દાનથી અધિકું બીજું કાઈ સાધન હાઈ શકતું નથી. સ્થાનકવાસી સ'સ્કૃતિ દયામાં અને દાનમાં ધર્મ સ્વીકારે છે.

પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ :

આ સંસ્કૃતિ જીવનને પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિ તરફ લઇ જાય છે. કારણ કે તેનું અંતિમ ધ્યેય છે માક્ષ. માક્ષ અથવા મુક્તિ નિવૃત્તિમાર્ગની સાધના વડે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેથી પ્રવૃત્તિમાર્ગના ત્યાગ જરૂરી છે. પ્રવૃત્તિના અર્થ છે આશ્રવ અને નિવૃત્તિના અર્થ છે સંવર. આશ્રવ અને સંવરમાં ખંને તત્ત્વા એક બીજાનાં વિરાધી છે. આશ્રવ સંસારની અભિવૃદ્ધિનું કારણ છે અને સંવર માક્ષનું—આત્મમુક્તિનું કારણ છે. સ્થાનિકવાસી સંસ્કૃતિનું મૂળ ધ્યેય છે પ્રવૃત્તિ—માંથી પર થઈ જઈ, એટલે કે તેમાંથી હટી જઈ નિવૃત્તિ તરફ પ્રયાણ કરનું. ભાગવાદી વૃત્તિવાળા મનુષ્યા પ્રવૃત્તિ—માર્ગમાં જ ફસાયેલા રહે છે. પરંતુ ત્યાગવાદી મનુષ્યાને પ્રવૃત્તિમાર્ગ તરફ અભિરુચિ નથી થતી હોતી, તે તેમ આત્મકલ્યાણની ભાવનાને જ જીવનસાધનામાં મુખ્ય સ્થાન આપતા હોય છે. તેથી આ સંસ્કૃતિની સાધના નિવૃત્તિ—પ્રધાન છે.

સમન્વય ભાવના :

સ્થાનકવાસી સંસ્કૃતિ સમન્વય–ભાવનાને લઇને

આગળ વધી છે. તેના વિશ્વાસ વિરાધમાં નહિ, પણ અનુરાધમાં છે. જીવનધર્મ, સમાજ અને દર્શન બધાં જ ક્ષેત્રામાં સમન્વય હાવા જરૂરી છે. કારણ કે સમન્વય વિના કડુતા, વિરાધ અને વિષમતા દ્વર થઈ શકતાં નથી. આ સંસ્કૃતિ પાતાના મૂળ સિદ્ધાંતાનું સંરક્ષણ કરતાં કરતાં પરસ્પરના સમન્વયમાં શ્રદ્ધા રાખે છે. ભૂતકાળમાં, વર્તમાનકાળમાં અને ભવિષ્યકાળમાં પણ જે કંઈ સુંદર સિદ્ધાંતા હતા, છે અને હશે–જો તે જીવનને માટે ઉપયાગી હાય, કલ્યાણકારી હાય, તા આ સંસ્કૃતિ એના સ્વીકાર કરવામાં શ્રદ્ધા રાખે છે. અને એટલા જ કારણે આ સંસ્કૃતિમાં રૃદિવાદ, પુરાણપંથીશાહી, અધિવિધાસ અને અધ્યદ્ધાને જરા પણ સ્થાન નથી. આ એક પ્રગતિશીલ સંસ્કૃતિ છે. અને તે જીવનનાં સમસ્ત ક્ષેત્રામાં આ સમન્વયબુદ્ધિને લઇને જ ચાલી છે.

સંગ્રહ અને વિસર્જન :

આ સંસ્કૃતિ જીવનને સંગ્રહમાંથી વિસર્જન તરફ લઈ જાય છે. મનુષ્ય અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છા-અભિલાષા કરતા હાય છે. પ્રાપ્તમાં આસક્તિ રાખતા હાય છે અને તે વસ્તુના વિચાગમાં વિલાપ કરતા હાય છે. આ વિલાપ-માંથી જ ખૂરા સંસ્કારા પેદા થાય છે. તેથી સંગ્રહમાં કદી કાઇને સુખ નથી મળ્યું. આ સંસ્કૃતિના વિશ્વાસ છે કે સુખ સંગ્રહમાં નથી વિસર્જનમાં છે; સુખ પરિગ્રહમાં નથી પણ અપરિગ્રહમાં છે. અપરિગ્રહની સાધના જ આ સંસ્કૃતિનું સંલક્ષ્ય છે. જીવનમાં ગમે તે પણ વસ્તુના—જડ અથવા ચેતન— ના સંગ્રહ મમતા ઉત્પન્ન કરે છે. મમત્વમાંથી જ પછી ખંધન પેદા થાય છે. પરિગ્રહ સંસારતું સૌથી માેડું અંધન છે. તેનાથી મુકત થવા માટે જ આ સંસ્કૃતિમાં અપરિગ્રહની સાધના ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યા છે. જીવનને સુખી, શાંત અને નિવે દ અનાવવા માટે સંગ્રહ-બુદ્ધિ છાેડીને અપરિગ્રહની સાધના કરવી જ પડશે. આ જ એ સંસ્કૃતિના સંદેશ છે.

અહિંસા અને અનેકાન્ત :

અહિંસા અને અનેકાન્ત આ ખંને સિહાંત આ સંસ્કૃતિના મૂળ આત્મા છે. આ સંસ્કૃતિના ભવ્ય પ્રાસાદ અહિંસા અને અનેકાન્તના પાયા પર જ ચણાયેલા ઊલા છે. જીવનની ધરતી પર જ્યાં સુધી અનેકાન્તના અવતાર ુનહિ થાય, ત્યાં સુધી સંસારમાં સુખ અને શાન્તિ આવી નહિ શકે. અહિંસારૂપી સુધાનું પાન કરીને જ મનુષ્ય અમર થઈ જાય છે. અનેકાન્તનું અમૃત પીને મનુષ્ય અજેય ખની જાય છે. વ્યક્તિના વ્યક્તિ સાથે, સમાજના સમાજ સાથે અને રાષ્ટ્રના રાષ્ટ્ર સાથે જે પરસ્પર સંખ'ધ જોડાય છે અથવા જોડાવા જોઇએ તેના મૂળ આધાર અહિંસા અને અનેકાન્ત જ છે. અહિંસા મનુષ્યના હૃદયને સરસ ખનાવે છે. અને અનેકાન્ત મનુષ્યની ખુદ્ધિને વિનમ્ર અનાવે છે. હૃદય અને **બુ**ન્કિ આ બ'ને તત્ત્વેા જ જીવન-વિકાસનાં આધારભૂત અંગાે છે. હૃદયની શુદ્ધિ અહિંસાથી થાય છે અને ખુદ્ધિની શુદ્ધિ અનેકાન્તથી થાય છે. તેથી જીવનસુધારણા માટે તેમ જ જીવનવિકાસને માટે અહિંસા

અને અનેકાન્તની સાધના પરમ આવશ્યક છે. અહિંસા અને અનેકાન્ત સ્થાનકવાસી સંસ્કૃતિનાં મૂળભૂત તત્ત્વેા છે. આ અંને તત્ત્વમાં અધાં જ તત્ત્વેા સમાઈ જાય છે.

અહીં ટૂંકમાં જ સ્થાનકવાસી સંસ્કૃતિના મૂળભૂત વિચારાની અથવા દૃષ્ટિ બિંદુઓની પરિચય-રેખા આપવામાં આવી છે. કાઈ પણ સંસ્કૃતિના વાસ્તિવક સ્વરૂપને સમજવા માટે તેના મૂળભૂત વિચારોના પરિચય જરૂરી અની જાય છે. કત્વે અને અધિકાર:

આ સંસ્કૃતિ અધિકારને નહિ પણ કર્ત વ્યને જ મુખ્ય સ્થાન આપે છે. કર્તવ્ય સુંદર હાય તા પછી અધિકારની ચિંતા શા માટે ? જે અધિકારના ઉદ્ભવ કર્ત વ્યની ઊંચી ભૂમિમાં થયા હાયતા અધિકાર પાતે જ પ્રાપ્ત થઈ જશે. સાધુ પાતાના કર્ત વ્યતું ધ્યાન રાખે, અને ગૃહસ્થ પાતાના કર્તવ્યતું ધ્યાન રાખે તા પછી ક્રાઇપણ જાતની અવ્યવસ્થાને અવકાશ જ નહિ મળે. સંઘમાં, સમાજમાં, કુદું અમાં અને રાષ્ટ્રમાં સર્વત્ર આ જ કર્ત'વ્ય ભાવનાથી શાંતિ મળી શકે છે. સ્થાનકવાસી સંસ્કૃતિમાં આ દર્ષિકાે હાથા અધિકાર ઉપર નહિ પણ કર્ત વ્ય ઉપર જ ભાર મુકવામાં આવ્યા છે. આ જ કર્ત વ્યની ભાવનાએ આચાર્ય લદ્રખાહુને પાતાની માંગ સાધના છાેડીને નેપાલથી પાટલીપુત્ર આવવા અને સંઘ-સંમેલનમાં સંમિલિત થવા માટે પ્રેરિત કર્યા હતા. જે સમાજમાં આ કર્ત વ્યની ભાવના નથી હાતી, તે સમાજ કદી ફળી શકતા નથી, આગળ વધી શકતા નથી કે ઉન્નતિ સાધી શકતા નથી. તેથી આ સંસ્કૃતિમાં અધિકાર કરતાં કર્ત વ્યને મહુ જ ઊંચું ગણવામાં આવ્યું છે. કુદય-પરિવર્તાન :

સ્થાનકવાસી સંસ્કૃતિ હુદયપરિવર્તનમાં વિશ્વાસ રાખે છે. પાતાના ધર્મ, દર્શન અને સંસ્કૃતિના પ્રચાર તથા પ્રસાર માટે તેણે કહી પણ હિંસક મળ અજમાવ્યું નથી. મળ-પ્રયાગના આધારે થનારા પરિવર્તનમાં તેને ખિલકુલ શ્રદ્ધા નથી, વિશ્વાસ નથી. સાધકને જે કંઈ મેળવલું છે તે પાતાના પુરુષાર્થ, પાતાના પરિશ્રમ અને પાતાના જીવન પરિવર્તનથી જ મેળવી શકાશે. જીવનના ઉદ્ધાર અને સુધાર 'ખાના' ખદલવાથી નહિ પણ 'ખાન' ખદલવાથી જ થશે. વિશ્વને ખદલવાની ચિંતા ન કરા. જે જીવનની દિશા ખદલી ગઈ હોય, તા દશા પણ જરૂર ખદલી જશે. તેથી પાતાના મનના પરિવર્તનથી જ જીવનનું પરિવર્તન થશે.

આત્મ–વિજયની સંસ્કૃતિ :

સ્થાનકવાસી સંસ્કૃતિમાં જીવન સાધ્ય નથી પણ એક સાધન માત્ર છે. સાધ્ય છે આત્મવિજય. આત્માના વિજયને માટે જીવનને સુરક્ષિત રાખવું એ તો ઠીક છે, પરંતુ ભાગવાદી રહેવા માટે જીવનનું રક્ષણ કરવું, તેની આળ-પંપાળ કર્યા કરવી કદાપિ પણ ઉચિત નથી. આરાધના તથા સાધનાનું એકમાત્ર લક્ષ્ય છે આત્માની વિશુદ્ધિ તથા આત્માના વિજય. આત્માના વિકારાને જીતવા એ જ આ સંસ્કૃતિનું એકમાત્ર ધ્યેય છે. અહીં જીવનનું ધ્યેય છે સંયમ અને અહીં મરણનું ધ્યેય છે સંયમ.

જીવિત રહેલું હેાય તેા તે સંયમને માટે અને મરલું હેાય તાે પણ તે સંયમને માટે. સંયમથી જ મનુષ્ય પાતાના વિકારાને જીતીને આત્મવિજયી ખને છે.

સંસ્કૃતિની ધ્યેયનિષ્ઠા

આ સંસ્કૃતિની ધ્યેયનિષ્ઠા છે, સંસારનાં ખંધનાેથી મુક્ત થઇને અજર, અમર અને શાધત પરમપદને પ્રાપ્ત કરવાની નિર્વાણ, માેલ અને મુક્તિ સિવાય અહીં બીજા કાેઇપણ ઉદ્દેશથી સાધના કરવામાં આવતી નથી. સંયમનું પાલન કરાે તાે અરિહંત અનવા માટે, તપની સાધના કરાે તાે પણ અરિહંત અનવા માટે, અહિંસાનું આચરણ કરાે તાે પણ અરિહંત અનવા માટે; અરિહંત અને સિદ્ધ અનવાના માર્ગ છે અહિંસા, સંયમ અને તપ. અહિંસા, સંયમ અને તપ. અહિંસા, સંયમ અને તપની સાધનાથી જ સાધક પરમ પદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ સંસ્કૃતિ આત્મ-પૂજા કરતાં બીજી કાેઈ અહારની પૂજાને માન્ય કરતી નથી કે તેમાં શ્રદ્ધા રાખતી નથી. તેથી આ સંસ્કૃતિ આત્માની સંસ્કૃતિ છે.

૧૩

જૈન સંસ્કૃતિના પ્રાણઃ અનેકાન્ત જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના મૂલાધારઃ

માનવ જીવનનું સવે તો મુખ ઉજ્ઞયન અને વિકાસ કરવા માટે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની અહિંસા ત્રિવેણીરૂપે વહેવા લાગી હતી. પહેલી જીવદયારૂપી અહિંસા, જેના દ્વારા સ્વ-પરના કલેશ તથા મનઃતાપને શાંત કરવા માટે જીવના કણુકણમાં દયા, કરુણા, મૈત્રી, ઉદારતા તથા આત્મા-પમતાનું નિર્મળ ઝરણું વહેવા લાગે છે. બીજી અનેકાન્ત રૂપી બીન્દ્રિક અહિંસા જેના દ્વારા વિચારાનું વૈષમ્ય, માલિન્ય, તથા કાલુષ્ય એાગળીને પરસ્પરના વિચાર-સંઘર્ષ, તથા શુષ્ક વાદવિવાદ નષ્ટ થઈ જાય છે, અને આંતર્મનમાં પરસ્પર સૌહાદ તથા શાંતિપૂર્ણ સહ—અસ્તિત્વના પ્રકાશ ઝળહળવા લાગે છે. ત્રીજી, તપસ્યારૂપી આત્મિક અહિંસા નજેના દ્વારા પૂર્વસંચિત કર્મરૂપી મળનું શાધન—પરિશાધન કરીને આત્માને માંજવામાં આવે છે, તેને સંપૂર્ણ રીતે શુદ્ધ, સ્વચ્છ, નિર્મળ તથા સાફ કરવામાં આવે છે.

ઉપરના વિચારની પૃષ્ઠ ભૂમિકામાં અનેકાન્તવાદ જૈન સંસ્કૃતિના તત્ત્વજ્ઞાન નિરૂપણના મૂળ આધાર છે. જૈન સંસ્કૃતિમાં જે વાત કહેવામાં આવી છે તે અનેકાન્તાત્મક વિચાર તથા સ્યાદ્વાદની ભાષામાં તાળીને જ કહેવામાં આવી છે. આ દર્ષિ ખેદુથી જોઇએ તા સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રમાં જૈન સંસ્કૃતિનું બીજું નામ અનેકાન્ત સંસ્કૃતિ પણ છે. અનેકાન્તનું સ્વરૂપ:

જૈન સંસ્કૃતિની માન્યતા છે કે દરેક વસ્તુની અન'ત ખાજુઓ છે. તે ખાજુઓને–પક્ષાને જૈનદર્શ'નની પરિભાષામાં ધર્મ' કહે છે. આ દષ્ટિએ સ'સારની પ્રત્યેક વસ્તુ અનન્તધર્મા છે.

" अनन्तधर्मात्मकं वस्तु " (સ્યાદ્વાદમંજરી.) અનેકાન્તમાં અનેક અને અન્ત આ છે શખ્દા છે. અનેકના
અર્થ અધિક-ખહુ અને અન્તના અર્થ ધર્મ અથવા દૃષ્ટિ
છે. કાઇપણ પદાર્થને અનેક દૃષ્ટિએ જોવી, કાઇપણ વસ્તુતત્ત્વનું ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિથી અથવા ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાએાથી
પર્યાલાચન કરનું તે અનેકાન્ત છે. એક જ પદાર્થમાં
ભિન્ન ભિન્ન વાસ્તવિક ધર્માનું સાપેક્ષ રૂપથી સ્વીકાર
કરવાનું નામ "અનેકાન્ત."

જૈન સંસ્કૃતિમાં એક જ દેષ્ટિખિન્દુથી પદાર્થનું પર્યાલાેેેચન કરવાની પહેતિને એકાંગી, અધૂરી અને અપ્રમાણિક માનવામાં આવી છે. અને એક જ વસ્તુના વિષયનાં સિન્ન સિન્ન અપેક્ષાએ કથન કરવાની વિચાર– શૈાલીના પૂર્ણ તથા પ્રામાણિક સ્વીકાર કરવામાં આવ્યા છે. આ સાપેક્ષ વિચાર-પદ્ધતિનું નામ જ વસ્તુતઃ એકાન્તવાદ છે. અપેક્ષાવાદ, કથંચિદ્વાદ, સ્યાદ્વાદ, અનેકાન્તવાદ આ અધા શહેદો પ્રાયઃ એક જ અર્થના વાચક છે.

અનન્ત-ધર્માત્મક વસ્તુને જો કાઈ એક જ ધર્મમાં સીમિત કરવા ઇચ્છે, કાઈ એક ધર્મ દ્વારા થનારા જ્ઞાનને જ વસ્તુનું જ્ઞાન સમજી બેસે, તેા તેનાથી વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાતું નથી. કેાઇપણ કથન અથવા વિચાર નિરપેક્ષ સ્થિતિમાં સત્યાત્મક નથી થઈ શકતા ભત્ય હાેવાને માટે તેણે પાતાનાથી બીજા વિચાર-પક્ષની અપેક્ષા રાખવી જ પડે છે. સાધારણ જ્ઞાન, વસ્તુના કેટલાક ધર્મા-બાજીઓ સુધી જ સીમિત રહે છે. કેવળજ્ઞાનની સ્થિતિમાં જ્ઞાનના પરિપૂર્ણ હાેવા માત્રથી જ વસ્તુના અનન્ત ધર્માનું જ્ઞાન થવું સંભવે છે. બીજા શખ્દામાં કેવળજ્ઞાન જ વસ્તુસ્વરૂપના સમગ્રરૂપે સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. આ પૂર્ણ જ્ઞાનને જ જૈન સંસ્કૃતિમાં પ્રમાણ માનવામાં આવ્યું છે. એના કરતાં બીજાં ભધાં પ્રકારનાં જ્ઞાન અપૂર્ણ તથા સાપેક્ષ છે. સાપેક્ષ સ્થિતિમાં જ તે સત્ય હાઈ શકે છે, નિરપેક્ષ સ્થિતિમાં નહીં. હાથીને થાંભલા જેવા અતાવનાર આંધળા માણુસ પાતાના દેષ્ટિ-ખિંદુથી સાચા છે, પરંતુ હાથીને દોરડા જેવા કહેનાર બીજા માણસની અપેક્ષાએ તે સાચા હાઈ શકે નહિ. હાથીનું સમગ્ર જ્ઞાન કરવા માટે હાથીનું જ્ઞાન કરાવનારી ખધી દૃષ્ટિઓની અપેક્ષા રહે છે. આ જ અપેક્ષાદૃષ્ટિને કારણે અનેકાન્તવાદનું નામ અપેક્ષાવાદ અથવા સ્યાદ્વાદ રાખવામાં આવ્યું છે. સ્યાદ્વાદમાં સ્યાત્ના અર્થ છે કાઈ પણ અપેક્ષાથી અથવા કાઇપણ દપ્ટિથી, અને વાદના અર્થ છે-કથન કરવું. કાઈ અપેક્ષા વિશેષ વડે વસ્તુતત્ત્વનું નિવ'ચન કરવું એ જ સ્યાદ્વાદ છે.

ही **અને** भी नुं **અ'તર** ('જ' ને સ્થાને 'પણ'):

અનેકાન્તવાદની એ સર્વોપરી વિશેષતા છે કે તે કાઈ પણ વસ્તુના એક પક્ષ પકડીને એમ નથી કહેતા કે, આ વસ્તુ એકાન્તતઃ આવી જ છે. તે તા 'ફ્રી' ના સ્થાને 'મી'— ના પ્રયાગ કરે છે જેના અર્થ છે—આ અપેક્ષાએ વસ્તુનું સ્વરૂપ આવું પણ છે. 'ફ્રી' એકાન્ત છે તા 'મી' વૈષમ્ય તથા સંઘર્ષના બીજનું મૂલતઃ ઉન્મૂલન કરીને સમતા તથા સૌહાદ'ના મધુર વાતાવરણનું સર્જન કરે છે. 'ફ્રી'માં વસ્તુ સ્વરૂપના બીજા સત્પક્ષાના ઇન્કાર છે તા 'મી'માં બીજા બધા સત્પક્ષાના સ્વીકાર છે. 'ફ્રી'થી સત્યનું દ્વાર ખંધ થઈ જાય છે તા 'મી'માં સત્યના પ્રકાશ લાવવા દેવા માટે બધાં દ્વાર ઉઘાડાં રહે છે.

જેટલાં જેટલાં એકાન્તવાદી દર્શન છે તે ખધાં વસ્તુ-સ્વરૂપના સંખંધમાં એક પક્ષને હંમેશાં મુખ્યપદ-પ્રધાનપદ આપીને જ કાેઇ તથ્યનું પ્રતિપાદન કરે છે. વસ્તુ-સ્વરૂપના સંખંધમાં ઉદાર મનવાળા ખનીને વિવિધ દર્ષિકાેેે ાથુશી વિચાર કરવાની કળા તેમની પાસે ઘણું ખરું હાેતી નથી. આ જ કારણ છે કે જેથી તેમના દર્ષિકાેે શુ અથવા કથન 'જનહિતાય' ન હાેતાં 'જનવિનાદાય' થઈ જાય છે. એથી ઊલડું જૈન દર્શનના તત્ત્વ-પારખુ આચારેોએ ખુલ્લાં મન-ખુલ્લા મગજથી વસ્તુ-સ્વરૂપ પર અનેક દર્શિખેંદુઓથી વિચાર કરીને ચૌમુખી સત્યને આત્મસાત કરવાના ફરગામી પ્રયત્ન કર્યો છે તેથી તેઓના દર્શિકાણ સત્યના દર્શિકાણ છે, શાંતિના દર્શિકાણ છે, જનહિતના દર્શિકાણ છે, સહ-અસ્તિત્વના દેષ્ટિકાણ છે.

દાખલા તરીકે આત્મતત્ત્વને જ લા. સાંખ્યદર્શન આત્માને કૂટસ્થ (એકાન્ત, એકરસ) નિત્ય માને છે. તેનું કહેવું એમ છે કે આત્મા સર્વધા નિત્ય જ છે. બૌદ્ધ દર્શાનનું કથન છે કે આત્મા અનિત્ય એટલે કે ક્ષણિક જ છે. આમ અંદર અંદર અંનેના વિરાધ છે. અંનેમાં ઉત્તર–દક્ષિણના રાહ છે. પણ જૈન દર્શન ક્રદી એક જ પડખા તરફ નથી નમતું, નથી ઢળતું. તે તાે એમ માને છે કે જો આત્મા એકાન્ત નિત્ય જ છે તા તેમાં ક્રોધ. અહંકાર, માયા તથા લાેભ રૂપે તે રૂપા-તર થતાે કેમ દેખાય છે ? નારક, દેવતા, પશુ અને મનુષ્યના રૂપમાં પરિવર્તન પામતાે કેમ નજરે પડે છે? આત્માનાં આ જુદાં જુદાં રૂપપરિવર્તન શાને લીધે છે ? કૂટસ્થ અથવા નિત્યમાં તા કાઇપણ પ્રકારે પર્યાય કે પરિવર્તન-ફેરફાર હાેઈ શકે નહિ, ન હાેવું જોઇએ; પણ પરિવર્તન થાય છે એ ધાળા દિવસ જેવું સત્ય છે, સ્પષ્ટ છે. તેથી આત્મા નિત્ય છે એ કથન બ્રાંતિથી ભરેલું છે, ખાડું છે. અને હવે જો આત્મા સર્વથા અનિત્ય છે એમ માની લઇએ તા 'આ વસ્ત જે પહેલાં મેં જોઈ હતી તે નથી,'

આવું એકત્વ અનુસંધાનાત્મક પ્રત્યભિજ્ઞાન નહિ હેાવું જોઈએ. પરંતુ પ્રત્યભિજ્ઞાન તેા અખાધ રૂપે હાય છે. તેથી આત્મા સર્વથા અનિત્ય (ક્ષ્. શિક) જ છે, એ માન્યતા પણ દેાષભરેલી, ત્રુટિવાળી છે.

જીવનમાં એક બાજી ઢળીને 'ફ્રી'ના રૂપમાં આપણે વસ્તુસ્વરૂપના સાચા નિર્ણય નહિ કરી શકીએ. આપણે તા 'મી' દ્વારા વિવિધ બાજીઓથી સત્યના પ્રકાશનું સ્વાગત કરવું જોઇએ. અને એ સત્યાત્મક દૃષ્ટિથી આત્મા નિત્ય પણ છે ને દ્રવ્યની દૃષ્ટિથી આત્મા અનિત્ય પણ છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે 'જ'ના એકાન્ત પ્રયાગથી સત્યના તિરસ્કાર તથા ખહિષ્કાર થાય છે. આપસમાં વેર-વિરાધ, કલહ-કલેશ તથા વાદવિવાદ વધે છે અને 'મી' એટલે 'પણ'થી આ ખધાં દદો એકદમ શાંત થઇ જાય છે. 'જ' થી સંઘર્ષ તથા વિવાદ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે એ સમજવા માટે તે વિષયની એક ખહુ જ સુંદર દર્ષાત—કથા છે.

એ માણુસા નાચ જેવા ગયા. એક આંધળા અને બીજે બહેરા. આખી રાત નાચગાનના તમાશા જેઈ બીજે દિવસ સવારે તેઓ અંને પાતાના ઘર પાછા ક્રી રહ્યા હતા. રસ્તામાં એક માણુસે તેમને પૂછ્યું : "કેમ ભાઈ નાચ કેવા હતા ?" આંધળાએ કહ્યું "આજે તા ક્ક્ત ગીત જ હતું. નાચ તા કાલે થશે. અહેરા બાલ્યા : "આજે તા ક્ક્ત નાચ જ હતા. ગાવાના કાર્યક્રમ કાલે થશે." અંને જણ પાતપાતાની વાત પકડીને એ ચતાણ કરવા લાગ્યા.

'તૂ તુ મે' મે"ની સાથે બાેલાચાલી થઈ ગઈ અને વાત આગળ વધતાં મારામારી પર આવી ગઈ.

ખસ. અનેકા-તવાદ પણ આજ કહે છે કે એક જ દેષ્ટિકાણ અપનાવીને આંધળા ને ખહેરા ન અના. બીજાની વાત પણ સાંભળા. બીજાનાં દર્ષ્ટિખિંદુઓને પણ જુએા, એાળખા. તમાશામાં થઈ હતી અંને ચીજાે: નાચ પણ અને ગાવાનું પણ. પણ આંધળા નાચ ન જોઈ શકચો અને બહેરા ગીત ન સાંભળી શકચો. આજ કક્ત સંગીત જ થયું છે. અથવા આજ કક્ત નાચ જ થયા છે આ 'જ'ના ઝમેલામાં પડીને અ'ને કસાઇ ગયા; અન્ને વચ્ચે લડાઈ જામી ગઇ. જો તેએ! એકબીજાને યથાર્થ જોઇ લેત. અથવા સમજી લેત, અને 'જ'ના ચકાવામાં પડીને પાત-પાતાની વાતની ખેંચતાણ ન કરત તાે આ ઝઘડાે ન થાત ને મારામારીની વાત જ ઊભી ન થાત. અનેકાન્તવાદ પરસ્પર સંઘર્ષ ઉત્પન્ન કરાવનારા 'જ'નું ઉન્મૂલન કરીને તેની જગાએ 'પણ'ના પ્રયાગ કરવાની અળવાન પ્રેરણા આપે છે.

અનેકાન્ત કાણાપણું મટાડે છે :

જૈન દર્શાનની અનેકાન્ત દિષ્ટ માનવમનને એવા પ્રકાશ આપે છે કે મનુષ્યને એ આંખા મળી છે. તેથી એક આંખથી તે પાતાનું તા બીજીથી તે વિરાધીઓનું સત્ય જુએ. જેટલી પણ વચનપદ્ધતિએા અથવા કથનના પ્રકાર છે તે બધાનું લક્ષ્ય સત્યનું દર્શન કરાવનું તે છે. જેવી રીતે બીજના ચંદ્રમાનું દર્શન કરનાર વ્યક્તિઓ માંથી કાઈ એક

તા એમ કહે છે કે "ચન્દ્રમા પેલા ઝાડની ટાચથી ખરાખર એક વહેં ત ઉપર છે." ત્યારે બીજો માણસ કહે છે કે "ચન્દ્રમા આ મકાનના ખૂણાને અડીને રહ્યો છે." ત્રીજો કહે છે " ચન્દ્રમા પેલા ઊડતા પંખીની ખંને પાંખાની વચ્ચેથી દેખાય છે." ચાથા માણસ સંકેત કરીને કહે છે કે " ચન્દ્રમા ખરાખર મારી આંગળીની સામે જ દેખાઈ રહ્યો છે." આ ખધા માણસાનું લક્ષ્ય ચંદ્ર–દર્શન કરાવવાનું છે અને તેઓ પાતાની સાફ નિયતથી જ પાતપાતાની પ્રક્રિયા ખતાવી રહ્યા છે. પણ એક ખીજાના કથનમાં આકાશ–પાતાળનું અંતર છે.

ખરાખર એ જ રીતે સત્યશાધક દાર્શ નિક વિચારકાના એક જ ઉદ્દેશ છે, સાધકાને સત્યના સાક્ષાત્કાર કરાવવા. બધા પાતપાતાના દેષ્ટિબિન્દુથી સત્યની વ્યાખ્યા કરી રહ્યા છે; પરન્તુ તેઓના કથનમાં ભેદ છે. અનેકાન્તની સતેજ આંખથી જ તે તથ્યાંશાના પ્રકાશને જેઈ સમજી શકાય છે.

વસ્તુતઃ અનેકાન્તવાદ સત્યનું સજીવ ભવિષ્ય છે, આ સત્યની શોધ કરવા માટે તથા પૂર્ણ સત્યની મંજિલ પર પહેાંચવા માટે પ્રકાશમાન મહામાર્ગ છે. બીજા શખ્દામાં જૈન દર્શનો અનેકાન્ત વિચાર બધી દિશાઓથી ખુલ્લું રહેલું એ દિવ્ય માનસ—નેત્ર છે, જે પાતાથી ઊંચે જઇને દ્વર દ્વર સુધીનાં તથ્યોને જોઈ લે છે. અનેકાન્તમાં એકાંગિતા તથા સંકીર્ણતાને પગ રાખવા જેટલી જરા પણ જગા નથી. અહીં તા મનના તટસ્થ ભાવ અને હૃદયની ઉદારતા જ સવાપરી માન્ય છે. અહીં સ્વદેષ્ટિ નગણ્ય છે,

હેય છે અને સત્ય દેષ્ટિ જ પ્રધાન છે, ઉપાદેય છે. જે કંઈ સત્ય છે તે મારું છે, પછી ચાહે તે કાેઇપણ જાતિ, વ્યક્તિ અથવા શાસ્ત્રમાં કેમ ન હાેય. એ જ્યાતિષની દિશા છે, અનેકાન્તના મહાન સિદ્ધાન્તની દિશા છે.

અનેકાન્તવાદના આદર્શ છે કે સત્ય અનન્ત છે. આપણે આપણી આસપાસ, અહીં તહીં ચારે તરફથી જે કંઈ જોઈ શકીએ છીએ, સમજ શકીએ છીએ, તે સત્યનું પૂર્ણ રૂપ નહિ પણ અનન્ત સત્યનું સ્કૂલિંગ છે, અંશ માત્ર છે. તેથી જૈન ધર્મ ની અનેકાન્ત ધારા મનુષ્યને સત્ય દર્શનને માટે આંખા ખાલીને બધી બાજુ જોવાની દ્વરગામી પ્રેરણા આપે છે. તેનું કહેલું છે. કે સમસ્ત જગતને તું તારી પાતાની જ આંખથી ન જો ન આંળખ. બીજાને હ મેશાં તેની આંખથી જો, તેના દષ્ટિકાણથી એાળખ, જાણ. સત્ય ફક્ત તે જ અને એટલું જ નથી, જેટલું તમે જોઇ શક્યા છા. તા પણ એ તા સંભવિત છે કે હાથીના સ્વરૂપનું વર્ણન કરનાર તે છ ચે વ્યક્તિ પાતાની રીતે સાે એ સાે ટકા સાચા હાેવા છતાં એટલા માટે અધૂરા છે, અપૂર્ણ છે કે એક હાથીને જોયા હતા સુંઢ તરફથી, બીજાએ જોયા હતા પૂંછડા તરફથી, त्रीलाओ लेथे। हते। पेट एपर हाथ हेरपीने, याथाओ लेथे। હતા કાન પકડીને, પાંચમાએ જોયા હતા દાંત તરફથી અને છઠાએ જોયા હતા પગ તરફ હાથ ફેરવીને. જવનના આ કાણપણાને એકાંગી સત્ય જોવાની વૃત્તિને અનેકાન્તવાદ દ્વર કરી શકે છે કાણા માણસ એક જ ખાજુના સત્યને જોઈ

શકે છે. સત્યની બીજી ખાજુ, વસ્તુતત્ત્વનું બીજું પડખું તેની આંખથી લુપ્ત રહે છે.

એક જૂની પ્રાચીન લાે કકશા છે. કાેઈ એક માતાનાે કાેેે છે છે હેરદ્વાર ગયાે. હરદ્વારની યાત્રા કરી પાછાે આવ્યાે ત્યારે તેને પૂછવામાં આવ્યું—હરદ્વારમાં સૌથી સારું તને શું લાગ્યું? તેં ત્યાં કઈ નવી ચીજ એઈ? ગામડાના લાેળા માણસે—માતાના એ બેટાએ ત્યાં સુધી કાેઈ ખજાર એયું ન હતું. તેેે હહે કહ્યું. મેં નવી વાત એ એઈ કે હરદારની ખજાર ચકરાવા લઈ કરી જાય છે. મા, પણ હરદ્વારની યાત્રા કરી આવી હતી. ચાંકીને તેેલે પૂછચું, અરે હરદારને યાત્રા કરી આવી હતી. ચાંકીને તેલે પૂછચું, અરે હરદ્વારનું ખજાર વળી કેવી રીતે કરી જાય છે?

બેટાએ કરીને આશ્ચર્યમાં ડૂબીને જવાબ આપ્યા. કહ્યું: મા જ્યારે હું હરકી પૈડી નહાવા ગયા તા બજાર આ બાજુ હતું અને નાહી પાછા કરીને જોયું તા બજાર પેલી બાજુ કરી ગયેલું જણાયું.

દુ:ખિત થયા છતાં મા પણ હસી પડી અને પાતાના લોળા છેટાને છાતીએ લગાવી દીધા. અજ તો અને બાજુ હતી છતાં પાતાના કાણાપણાને લઇને તે માના લોળિયા દીકરા એક ખાજુ જ જેઈ શક્યો. આવા જ પેલા વિચારકા પણ કાણા છે. જેઓ એકાન્તના ઝમેલામાં પડી પાતાની એકાન્ત દબ્ટિથી-પાતાની એક આંખથી વસ્તુના સત્ય સ્વરૂપને જોવાના યત્ન કરે છે. તેઓ વસ્તુના સ્વરૂપની એક આંજુને જ જોઈ શકે છે પરંતુ એ સત્યની બીજી બાજુ પણ હાય છે. પાતાના કાણાપણાને

કારણે બીજી બાજુનું સત્ય તેમને દેખાતું નથી હાતું. એકાન્તના પક્ષાન્ધ મનુષ્ય ભલા પ્રકાશને કેવી રીતે જોઈ શકે ?

અનેકાન્તવાદ મનુષ્યની દિષ્ટિથી આ કાણાપણાના નાશ કરીને વસ્તુસ્વરૂપને 'વિવિધ દૃષ્ટિએ'થી જેવાની પ્રેરણા આપે છે. પાતાના ઘરના આંગણામાં ઊલેલા માણસ પાતાની ઉપર જ પ્રકાશ જુએ છે પણ છાપરા ઉપર કે અગાશી ઉપર ચડીને જુએ તા સર્વત્ર પ્રકાશ જ પ્રકાશ એની નજરે ચડશે. અનેકાન્ત દ્વાર અથવા આંગણાના ધર્મ નથી પણ અગાસી ને છાપરાના ધર્મ છે.

" પદાર્થના વિરાટ સ્વરૂપની ઝાંખી " :

જૈન દર્શનની વિચારધારા અનુસાર જગતના બધા જ પદાર્થો ઉત્પત્તિ, વિનાશ તથા સ્થિતિ—આ ધર્મોથી જોડાયેલા છે. જૈનત્વની ભાષામાં તેને ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રીવ્ય કહે છે. વસ્તુમાં જ્યાં ઉત્પત્તિ તથા વિનાશની અનુભૂતિ હોય છે, ત્યાં તેની સ્થિરતાનું ભાન પણ સ્પષ્ટ રીતે હોય છે. સાનીની પાસે સાનાની અંગડી છે. એ અંગડીને તાંડીને તેના મુગટ અનાવી દીધા તેથી અંગડીના વિનાશ થયા પણ મુગટની ઉત્પત્તિ થઈ. પરંતુ ઉત્પત્તિ— વિનાશની આ લીલામાં મૂળ તત્ત્વ સાનાનું અસ્તિત્વ તાં અરાઅર ચાલ જ રહ્યું છે. તે તા જેવું ને તેવું જ પાતાની સ્થિતિમાં વિદ્યાન રહ્યું છે. તેમાંથી એ સત્ય સાફ થઇને ધાવાઇને ઉપર તરી આવ્યું કે ઉત્પત્તિ અને વિનાશ કેવળ આકાર—વિશેષ હાય છે નહિ કે મૂળ વસ્તુના.

મૂળ વસ્તુ તો હુજાર હુજાર પરિવર્તન પામવા છતાં પોતાના સ્વરૂપથી ચ્યુત નથી થતી. અંગડી અને મુગટ એ તો સોનાના આકાર-વિશેષ છે. આ આકાર-વિશેષનાં જ ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ જેવામાં આવે છે. જૂના આકારના નાશ થાય છે અને નવા આકારની ઉત્પત્તિ થાય છે આથી ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને સ્થિતિ ત્રણેય પદાર્થના સ્વભાવ છે એમ સિદ્ધ થયું. સાનામાં અંગડીના આકારના વિનાશ, મુગટની ઉત્પત્તિ અને સાનાની સ્થિતિ એ ત્રણે ધર્મો માજાદ છે. સંસારના કાઇ પણ પદાર્થ મૂળમાં નષ્ટ થતા નથી. તે કેવળ પાતાનું રૂપ અદલતા રહે છે. આ રૂપાન્તરનું નામ જ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ છે અને પદાર્થના મૂળ સ્વરૂપનું નામ સ્થિતિ છે.

ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને સ્થિતિ આ ત્રણે ગુણ પ્રત્યેક પદાર્થના સ્વાભાવિક ધર્મા છે. આ તથ્યને હૃદય'ગમ કરવા માટે જૈન દર્શનના જ્યાતિર્ધર વિચારકાએ એક ખહુ જ સુંદર રૂપક આપણી સમક્ષ તૈયાર કરીને રજૂ કર્યું' છે.

ત્રણ માણસા મળીને કાઈ સાનીની દુકાન પર ગયા. તેમાંથી એકને સાનાના ઘડાની જરૂર હતી. બીજાને મુગટની અને ત્રીજાને માત્ર સાનાની. ત્યાં જઇને તેઓ જુએ છે તા સાની સાનાના ઘડાને ભાંગીને તેના મુગટ અનાવી રહ્યો છે. સાનીની આ પ્રવૃત્તિને જોઇને તે ત્રણે માણસામાં જુદી જુદી ભાવ-ધારાઓ ઉત્પન્ન થઈ. જે માણસને સાનાના ઘડા જોઇતા હતા, તે એ ઘડાને ભાંગેલા જોઈ શાકાકુળ થઈ ગયા. જેને મુગટની જરૂર હતી તે

હર્ષથી નાચી ઊઠ્યો અને જે માણસને કેવળ સાનાની જરૂર હતી, તેને ન શાક થયા કે ન હર્ષ થયા. તે તા તટસ્થ ભાવથી એતા રહ્યો.

આ ત્રણે માણસાના મનમાં જુદા જુદા ભાવાના તરંગા કેમ ઊઠ્યા ? જો વસ્તુ ઉત્પત્તિ, વિનાશ તથા સ્થિતિથી જોડાયેલી ન હાત તા તેના માનસમાં આ પ્રકારની ભાવ-ધારાઓ કહી ન ઊઠત. ઘડા ઇચ્છનાર માણસના મનમાં ઘડાના ભાંગવાથી શાેક ઉત્પન્ન થયાે. મુગટની ઇચ્છા ધરાવનાર માણસને આનંદ થયાે, અને માત્ર સાંતું ઇચ્છનાર માણસને શાેક કે આનંદ એમાંથી કંઈ ન થયું. કારણ સાંતું તાે ઘડાના નાશ અને મુગટની ઉત્પત્તિ અને અવસ્થાઓમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું. તેથી તે મધ્યસ્થ-તટસ્થભાવ ધારણ કરીને ઊભા રહ્યાે. જુદી જુદી ભાવનાઓના વેગનું કારણ વસ્તુમાં ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને સ્થિતિ ત્રણે ધર્માનું અસ્તિત્વ છે તે છે.

घट-मौलि-सुवर्णार्थी नाशोत्पत्तिस्थितिष्वयम् । शोक-प्रमोद-माध्यस्थ्यं, जनो याति सहेतुकम् ॥

—समन्तभद्र आप्तमीमांसा

વસ્તુના એ ત્રયાત્મક રૂપને હજી વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા માટે એક બીજાં ઉદાહરણ પણ જૈન⇒દર્શનકારાએ રજૂ કર્યું છે. કાેઈ માણ્સે દ્ભધ જ લેવાનું વૃત લઈ લીધું છે તે દહીં નથી ખાતાે. અને જેણે દહીં જ લેવાનું વૃત ક્ષીધું છે તે દ્ભધ ગ્રહણ કરતાે નથી. પરંતુ જેણે ગારસ નાત્રના ત્યાગ કરી લીધા છે તે નથી દ્ભધ લેતા કે નથી દહીં લેતા. આ નિયમ મુજબ દ્રધના વિનાશ, દહીંની ઉત્પત્તિ અને ગારસની સ્થિરતા આ ત્રણે તત્ત્વા સારી રીતે પ્રમાણિત થઈ જાય છે. દહીંના રૂપમાં ઉત્પાદ, દ્રધના રૂપમાં વિનાશ અને ગારસના રૂપમાં ધ્રીવ્ય–આ ત્રણે તત્ત્વ એક જ વસ્તુમાં સ્પષ્ટ રીતે અનુસવી શકાય છે.

पयोत्रतो न दृध्यति, न पयोऽत्ति दृधित्रतः । अगोरसत्रतो नोभे, तस्मात्तत्त्वं त्रयात्मकम् ॥

—समन्तभद्र आप्तमीमांसा

પદાર્થના ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને સ્થિતિ-આ ત્રણે ધર્માથી એટલું તા સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે વસ્તના એક અંશ અદલતા રહે છે-ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થતા રહે છે, તથા બીજો અ'શ પાતાના સ્વરૂપમાં રહે છે. વસ્તુના જે અ'શ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે તે જૈન દર્શનની ભાષામાં 'પર્યાય' કહેવાય છે અને જે અંશ સ્થિર રહે છે તે 'દ્રવ્ય' કહેવાય છે. અંગડીમાંથી મુગટ અનાવવાના ઉદાહરણમાં અંગડી તથા મુગટ તાે 'પર્યાય ' છે અને સાતું 'દ્રવ્ય' છે. દ્રવ્યની દેષ્ટિથી વિશ્વના પ્રત્યેક પદાર્થ નિત્ય છે અને પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે. માટીના ઘડાે નિત્ય પણ છે અને અનિત્ય પણ છે. ઘડાનાે જે આકાર છે તે વિનાશી છે, અનિત્ય છે પણ ઘડાની માટી અવિનાશી છે, નિત્ય છે. કારણ કે આકારરૂપે ઘડાના નાશ થયા પછી પણ માટીરૂપે તાે તે વિદ્યમાન રહે છે. માટીના પર્યાય-આકાર પરિવર્તિત થતા રહે જ છે પરંતુ માટીના પરમાણ સર્વથા નાશ પામતા નથી.

આ જ વાત વસ્તુના 'સત્' અને 'અસત્' ધર્મને પણ લાગુ પડે છે. કેટલાક વિચારકાના મત છે કે 'વસ્તુ ' હ'મેશાં સર્વ'થા 'સત્ ' છે અને કૈટલાક એમ કહે છે કે વસ્તુ સર્વથા 'અસત્' છે. પણ જૈન દર્શનના મહાન આચાર્યોનું મંતવ્ય છે કે પ્રત્યેક પદાર્થ સત્ છે અને અસત પણ છે. બીજા શખ્દામાં કહીએ તા વસ્તુ છે પણ ખરી અને નથી પણ ખરી. પાતાના સ્વરૂપની દેષ્ટિથી વસ્તુ 'સત્' છે અને પર સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ 'અસત્' છે. ઘટ પાતાના સ્વરૂપની અપેક્ષાએ 'સત્ ' છે, વિદ્યમાન છે પરંતુ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ ઘટ ' અસત્ ' છે, અવિદ્યમાન છે. બાદ્મણ બ્રાહ્મણત્વની દેષ્ટિથી સત્ છે, પરંતુ ક્ષત્રિયત્વની દબ્ટિથી ' અસત્ ' છે. પ્રત્યેક પદાર્થનું અસ્તિત્વ પાતાની સીમાની અંદર છે, સીમાની ખહાર નથી. જો દરેક વસ્તુ દરેક વસ્તુના રૂપે 'સત્' જ અની જાય તેા પછી વિશ્વપટ ઉપર કાઈ વ્યવસ્થા જ ન રહે. એક જ વસ્તુ સર્વરૂપ થઈ જાય.

અનેકાન્તવાદ ' સંશયવાદ ' નથી

અનેકાન્તવાદના સંખંધમાં અર્જન જગતમાં કેટલીએ બ્રાન્તિઓ ફેલાયેલી છે. કેટલાક એમ માને છે કે અનેકાન્તવાદ 'સંશયવાદ' છે. પરંતુ જૈન દર્શનની દષ્ટિએ આ વાત સત્યથી હજારા ગાઉ દ્વર છે. સંશય તા તેને જ કહેવાય જે કાઇપણ વાતના નિર્ણય ન કરી શકે. અંધારામાં કાંઈ વસ્તુ પડી છે એ જોઇને અંતમ નમાં 'આ દારડી હશે કે સાપ' એવા વિચાર આવવા અથવા સવાલ ઊઠવા એ

જાતની અનિશ્ચયાત્મક સ્થિતિનું નામ છે સંશય. આમાં દોરડી અથવા સાપ કાૈઇના પણ નિશ્વય નથી થઇ શકતાે. કાેઇ વસ્તુ કાેઈ નિશ્ચયાત્મક રૂપે સમજવામાં **કે** જાણવામાં ન આવે તે જ સંશયનું સ્વરૂપ છે. પરંતુ અનેકાન્તવાદમાં તા સંશય જેવી કાેઇ સ્થિતિ જ નથી. તે તાે સંશયનાે મૂલાે ચ્છેદ કરનાર નિશ્ચિતવાદ છે. અહીં જે અપેક્ષાએ के वात डहेवामां आवे छे ते अपेक्षाओं ते वात तेवी क છે, આ સાે ટકા નક્કી છે. 'અનેકાન્તવાદ' અપેક્ષાની દબ્ટિથી પાતાની વાત ભાર દઇને 'જ' પૂર્વક કહે છે. દાખલા તરીકે અનેકાન્તવાદી દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ આત્માને નિત્ય માને છે અને પર્યાયની દુષ્ટિથી અનિત્ય માને છે. દ્રવ્યની દુષ્ટિથી આત્મા નિત્ય પણ છે અને અનિત્ય પણ છે, અથવા પર્યાયની અપેક્ષાએ આત્મા અનિત્ય પણ છે અને નિત્ય પણ છે. એવા અનિશ્ચયાત્મક ગાલમાલભરી વાત અનેકાન્ત-વાદી કદી નથી કહેતા કે કદી નથી માનતા. 'જ 'પ્રવ'ક પાતાની વાતને કહેતા છતાં પણ 'સ્યાત ' પદના પ્રયાગ એટલા માટે કરે છે કે આત્મા દ્રવ્યની દબ્ટિએ જેવી રીતે નિત્યત્વ ધર્મવાળા છે તે જ પ્રમાણે પર્યાયની દૃષ્ટિથી અનિત્યત્વ ધર્મવાળા પણ છે.

સત્યની આ બાજુ કદી આંખથી લુપ્ત ન થઈ જાય. જો આ સત્ય-દિષ્ટ વિચારકાના માનસ-નેત્રથી અળગી થઈ જાય તા એકાન્તવાદ આવીને પાતાનું આસન જેમાવી લે છે અને 'એકાન્તવાદ'થી તત્ત્વની-સત્યની પૂર્ણ ઝાંખી કદી મળી શકતી નથી. તેથી જૈન દર્શનો અનેકાન્તવાદ

સંશયવાદ નહીં પણ વસ્તુતત્ત્વના યથાર્થ નિર્ણય કરનારા સુનિશ્ચિતવાદ છે.

અનેકાન્તવાદ અસત્સમન્વયવાદ નથી :

કંઇક આધુનિક શિક્ષા–દીક્ષામાં ઉછરેલા વિચારકાેતું કહેલું છે કે અનેકાંતવાદ કાેરા સમન્વયવાદ છે. જૈન દર્શનની વિચારસરણીથી તેએોનું એ કથન એક વિશુદ્ધ ભ્રાન્તિથી અધિક મૂલ્ય-મહત્ત્વ નથી રાખતું. અનેકાંતવાદ એક જ પદાર્થમાં અનંત ધર્મીના સ્વીકાર કરે છે. આ અપેકાએ તેને વસ્તુના સમસ્ત ધર્મીના સમન્વય કરનારા કહેવામાં આવે તા એ દષ્ટિકાેણ અનેકાન્તવાદનું દ્ભાણ નહિ, પણ ભૂષણ છે. પરંતુ એકાંતવાદની મૂળ ભીંત પર ઊભા કરવામાં આવેલા અધા ધર્મ, અધા ધર્મમાર્ગ માેક્ષનાં સાધન છે, એમ કહેવું તે સત્યનું ગળું દખાવી દેવા જેવું છે. એકાંત અને અનેકાંતની વચ્ચે તેા અંધકાર અને પ્રકાશની જેવા શાશ્વત વિરાધ છે. અનેકાંતવાદ અસત વાતાના સમન્વય કદી નથી કરતા. શું અનેકાંતવાદ એવું પણ સિદ્ધ કરશે કે માણસના માથા ઉપર શી'ગડાં હાય છે અને નથી પણ હાેતાં ? અનેકાંતનાે સમન્વય સત્યની શાેધ ઉપર અવલ ખિત હાેય છે, સત્યને અનુકૂળ હાેય છે. અસત્યની સાથે તેનું સમાધાન કદી હેાઈ શકે નહિ. આંધળા સમન્વય જીવનમાં ભેદભાવ ઉત્પન્ન કરી દેશે.

ખરું જોતાં સત્યને અને જૂઠને શખ્દરૂપે સ્વીકાર કરી લેવા તે અનેકાંત નથી. જૈનધર્મના જે મહાન વિચારકાએ અનેકાંતની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી તેઓના એ આશય કદી ન

હતા કે વિધિનિષેધ અથવા આચારશાસ્ત્રની કેટલીક સમાન **ભાખતાના આધાર પર બધા ધર્મમાર્ગ** એક3પ જ છે, સમાન જ છે. એવું માનવું એ તાે ગાળ અને છાણને એક કરવા જેવું છે. સમાનતાને સમાનતા અને અસમાનતાને અસમાનતા ગણનાર વ્યક્તિ જ અનેકાંતની ઉપાસક અની શકે છે. ખધા ધર્મોમાં આચારવિષયક જેવી રીતે કેટલીક સમાનતાઓ દેખાય છે તેવી જ રીતે અસમાનતાઓ પણ ઘણી જ છે. લહ્ય–અલદ્ય, પેય–અપેય, કુત્ય–અકુત્યની **ખધી જ માન્યતાએ**ા સમાન જ છે, એ વિચાર અવિવેક્સર્યો છે, સર્વ રીતે ભ્રમણાસુક્ત છે, ભ્રાંત છે. એકાંત અને અને-કાંતના જીવ-અજીવ તત્ત્વાના સંખંધમાં કરવામાં આવેલ વિવેચન વિશ્લેષણુની વચ્ચે ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ ધ્રુવ જેટલું અંતર હેાવા છતાં પણ તેમાં પરસ્પર કાઈ લેક નથી. ખધા ધર્મો અને પ્રવર્તકામાં પૂર્ણ સામ્ય છે એ કહેવું અનેકાંતવાદ નહિ પણ મુષાવાદ છે.

અનેકાંતવાદીના સર્વધર્મસમન્વય એક જીદી જ કાેટિના હેાય છે. તે સત્યને સત્યરૂપે અને અસત્યને અસત્યરૂપે જુએ છે, માને છે. અને અસત્યના ત્યાગ તથા સત્યના સ્વીકાર કરવા માટે સતત ઉદ્યત રહે છે. અસત્યના પક્ષ ન કરવા અને સત્યના પ્રત્યે સદા જાગરુક રહેલું એ જ એકાંતવાદીની સાચી મધ્યસ્થ દેષ્ટિ છે. સત્ય—અસત્યમાં કાેઇ વિવેક ન કરવા, એ મધ્યસ્થ દેષ્ટિ નહિ અજ્ઞાન દેષ્ટિ છે, જડદેષ્ટિ છે. સત્ય અને અસત્ય બન્નેને એક જ પદ્યામાં મૂકવા એ એક પ્રકારના અસત્ય પ્રત્યેના પક્ષપાત અને અસત્ય પ્રત્યેના દ્રષ જ છે. સત્ય પ્રત્યે અન્યાય ન થાય અને અસત્યને પ્રશ્રય ન મળે એ અપેક્ષાએ અનેકાંત સિદ્ધાંતને માનવાવાળા મનુષ્યાના મધ્યસ્થ-ભાવ એક જીદી જ રીતના હાય છે. તેની સ્પષ્ટ ઝાંખી આપણે નીચેના શ્લાકમાં જોઈ શકીએ છીએ:

'तत्रापि न द्वेषः कार्यो विषयस्तु यत्नते। मृग्यः । तस्यापि च सद्वचनंसर्वं यत्प्रवचनादन्यत् ॥ —षोडशक १६/१३

ખીજાં શાસ્ત્રો પ્રત્યે દ્વેષ કરવા ઉચિત નથી. પરંતુ તેઓ જે વાત કહે છે તેની યત્નપૂર્વક શાેધ કરવી જોઇએ. અને તેમાં જે સત્ય વચન હાેય તે દ્વાદશાંગીરૂપ પ્રવચનથી જાદું નથી.

અનેકાંતવાદનું ગાંભીય અને મધ્યસ્થભાવ અંને ઉપર્યુક્ત શ્લોકમાં મૂર્ત થઇ ગયા છે. અનેકાંતવાદીને માટે કાઈ પણ વચન સ્વયં પ્રમાણરૂપ નથી કે અપ્રમાણરૂપ નથી. વિષયના શાધન-પરિશાધનથી જ તેને માટે કાઈ વચન પ્રમાણ અથવા અપ્રમાણ ખને છે. પછી ભલે તે સ્વશાસનું હાય કે પર-શાસનું. જેના વિષય પ્રત્યક્ષ અને પરાક્ષ પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ હાય તે વાકચ પ્રમાણ છે અને જેના વિષય પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણથી અધિત હાય તે વચન અપ્રમાણ છે. વસ્તુ અનેક ધર્માત્મક છે. કાઈ પણ એક ધર્મને લઇને કહેવામાં આવેલું વચન તે ધર્મની દિષ્ટથી

પ્રમાણ છે; અન્ય ધ**માેના અપ**લાપ ક**રીને કહે**લું વચન અપ્રમાણ છે, અસત્ય છે, મિથ્યા છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જૈન દર્શનો મૌલિક અનેકાન્તવાદ અસત્ પક્ષાના સમન્વય હેળમેળ સાધતા નથી. એથી તા જીવનમાર્ગમાં અંધ-સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે. કેવળ સત્પક્ષા અને તથ્યાશાંના સમન્વય એ જ એકાન્ત છે. શું એક જ વસ્તુમાં વિશુદ્ધ ધર્મ રહી શકે છે.

'એક જ પદાર્થ નિત્ય પણ છે અને અનિત્ય પણ છે. સત્ પણ છે, અને અસત્ પણ છે. એક પણ છે અને અનેક પણ છે. જૈન ધર્મના મેરુમણ અનેકાન્તવાદની આવજ દેવાલા છે. નિત્યત્વ—અનિત્યત્વ, સત્વ—અસત્વ, એકત્વ—અનેકત્વ આદિ પરસ્પર વિરાધી ધર્મ એક જ પદાર્થમાં કેવી રીતે રહી શકે છે? એ પ્રકારની શંકા હેલી સહજ છે. પણ જરા ઊંડાણથી વિચાર કરવાથી એ સત્ય જરૂર સ્પષ્ટ થઈ જશે કે વિરુદ્ધ ધર્મોનું એકત્ર થઈ જલું એ કાંઈ નવીન અદ્ભુત અથવા આશ્ચર્યકારી વાત નથી, એ તો આપણા દૈનિક અનુભવમાં આવનારી વાત છે. કેણ નથી જાણતું કે એક જ વ્યક્તિમાં પોતાના પિતાની દિષ્ટથી પુત્રત્વ, પુત્રની અપેક્ષાએ પિતૃત્વ, ભ્રાતાની અપેક્ષાએ ભ્રાતૃત્વ, છાત્રની અપેક્ષાએ અધ્યાપકત્વ અને અધ્યાપકની દ્રષ્ટિથી છાત્રત્વ આદિ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો મળી આવે છે

હા, વિરાધની શાંકા ત્યારે જ ઉચિત ગણાય, જ્યારે એક જ અપેક્ષાએ એક પદાર્થમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે. પદાર્થમાં દ્રવ્યની દૃષ્ટિથી नित्यत्व, पर्यायनी દેષ્ટિથી અનિત્યત્વ, પાતાના સ્વરૂપની દેષ્ટિથી સત્ત્વ અને પર-સ્વરૂપની દેષ્ટિથી અસત્વ સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. તેથી અનેકાન્તના સિદ્ધાંતને વિરાધ–મૂલક કહેવા તે પાતાની અજ્ઞાનતા અતાવવા જેવું છે. અનેકાન્ત વિરાધના તા કદુર શત્રુ છે-

' सकलनयविलसितानां विरोधमथनं नमाम्यनेकान्तम् । '-अमृतचन्द्र, पुरुषार्थसिद्धयुपाय

-સકલ નચાના વિરાધના નાશ કરવાવાળા અનેકાન્તને હું નમસ્કાર કરું છું. કાેઇપણ પદાર્થમાં નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ, સત્વ-અસત્વ, એકત્વ-અનેકત્વ આદિ વિરુદ્ધ ધર્માનું રહેવું અશક્ય હાેય તાે તે પદાર્થમાં તેઓના પ્રતિભાસ પણ નહિ હાેવા જોઇએ. પરંતુ પ્રતિભાસ તાે સહજ અબાધરૂપે થાય છે.

દાખલા તરીકે ઘટને જ લાે. ઘટ એટલે કે ઘડા પાતાના સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ 'સત્' છે. જો એમ ન હાય તાે ઘડા છે એ જ્ઞાન ન થવું જોઇએ. ઘટ ઘટ જ છે અને પટ નથી, એવી જ્ઞાનાનુભૂતિ પણ હાેય છે, તેથી ઘટમાં પટના અલાવ પણ સમાઈ જાય છે અને તે અપેક્ષાએ ઘટને પટની દૃષ્ટિએ અસત્ પણ કહી શકાય છે. જો વસ્તુને પાતાના સ્વરૂપની અપેક્ષાએ સત્ અને પરસ્વરૂપની અપેક્ષાએ 'અસત્' માનવામાં ન આવે તાે કાઇપણ વિશેષ પદાર્થમાં પ્રવૃત્તિ નથી થઇ શકતી. જેવી રીતે પાતાના સ્વરૂપની દૃષ્ટિથી સત્ત્વ તે પદાર્થના ધર્મ છે, તેવી રીતે અન્ય પદાર્થની દૃષ્ટિથી સત્ત્વ તે પદાર્થના ધર્મ

પદાર્થના ધર્મ છે. જો એમ ન હોત તા તેમાં આ અને બાળતાના વ્યવહાર પણ થઈ શકત નહિ. પરંતુ સત્વની જેમ 'અસત્વ'ના પણ વ્યવહાર તેમાં નિરંતર થાય છે તેથી પદાર્થને 'અસત્ ''પણ માનવામાં આવે છે.

હા, પદાર્થને જે અપેક્ષાએ સત્ માનવામાં આવે છે, તે જ અપેક્ષાએ જો તેને અસત્ માનવામાં આવત તો તો અસંભવ દોષને અવકાશ હોઈ શકત. પદાર્થને જે દિષ્ટિકાં ાથુંથી સત્ ગણવામાં આવ્યો છે તે દિષ્ટિકાં ાથુંથી તે 'સત્' જ છે અને જે દિષ્ટિકાં ાથુંથી 'અસત્' માન્યો છે તે દિષ્ટિકાં ાથુંથી 'અસત્' જ છે. એ જ વાત નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વના સંખંધમાં પણ સાચી છે. જે અપેક્ષાએ આપણે પદાર્થને નિત્ય માનીએ છીએ તે અપેક્ષાએ તે નિત્ય જ છે અને જે અપેક્ષાએ 'અનિત્ય'ના સ્વીકાર કરવામાં આવે છે તે અપેક્ષાએ તે 'અનિત્ય' પણ છે. જો નિત્યવાળી દિષ્ટિથી જ અનિત્ય માનવામાં આવે તે વિરોધ થઈ શકતો હતો. પદાર્થને દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ નિત્ય અને પર્યાયની દૃષ્ટિથી અનિત્ય માનવામાં આવે છે. આ ખંને ધર્મ પદાર્થમાં જ છે એટલે પદાર્થ નિત્યાંનિત્યાત્મક છે.

અને કાંતવાદની ઉપયોગિતા:

અહિંસાના વિચારાત્મક પક્ષ અનેકાંત છે. રાગદેષ-જન્ય સંસ્કારા વશીભૂત ન થતાં એકબીજાના દર્ષિભંદુને ખરાખર સમજવું તેનું નામ જ 'અનેકાંત' છે. તેથી મનુ-ષ્યના અંતરમાં તથ્યને હૃદયંગમ કરવાની વૃત્તિના ઉદય થાય છે જેથી સત્યને સમજને તેના સુધી પહોંચવામાં સુગમતા થાય છે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય પાતાના મંતવ્ય અથવા વિચારને અધી રીતે અરાબર સમજતા રહે છે, પાતાની જ વાતને પરમ સત્ય માનતા રહે છે ત્યાં સુધી તેનામાં બીજાના દબ્ટિકાેેે ખુને સમજવાની ઉદારતા આવી શકતી નથી. અને તે કૂપ-મંડૂક એટલે કૂવામાંના દેડકાે ખની રહે છે. પરિણામે તે પાતાને સાચા અને બીજાને જ્રેાે મિથ્યાવાદી સમજ બેસે છે.

આજે કુંદું ખામાં જે લડાઈ—ઝઘડા અને કુંદું ખ-કલેશ દેખાય છે, સાર્જનિક જીવનમાં ક્રૂરતા તથા કલ્મવ છે, ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં 'તું તાં ને હું તું' ની બાલબાલા છે, આંતરરાષ્ટ્રીય વાતાવરઘુમાં ઊડી ખેંચતાથું છે, તે બધું જ અનેકાન્તના દૃષ્ટિકાં હ્યુને ન અપનાવવાના કારહો જ છે. દુનિયાના એ એક રિવાજ જ અની ગયા છે કે તે પાતાની આંખાથી પાતાની કલ્પના તથા વિચારદૃષ્ટિ મુજબ જ સર્વ કંઈ જોવા સમજવા ઇચ્છે છે. સમાજના દરેક જા એમ જ ઇચ્છે છે કે બધી જગાએ મારું જ ચાલે. સમસ્ત સમાજ મારા ઇશારા પર જ નાચે અને જયારે એમ અની શકતું નથી, ત્યારે આપસમાં એકબીજાના દૃષ્ય કાઢે છે. ટીકાટિપ્પણી ને એકબીજા પર છાંટા ઉડાડે છે જેથી 'મેં' મેં તું તું 'નું વ્રાતાવર ગરમ અની જય છે. અને સર્વંત્ર અશાન્તિની લહર ફેલાઈ જાય છે.

રાજનીતિના ક્ષેત્રને જ હ્યાે. રાજનીતિના કાદવમાં પડીને સા**રાયે** સ'સાર વાદાેના ચક્કરમાં ફસી ગયેે৷ છે. સૌ પાતપાતાની વાતને ખે'ચી રહ્યા છે. કાેઈ કહેે છે સમાજવાદ જ વિશ્વની સમસ્યાઓના ઉકેલ લાવી શકે તેમ છે. તો ખીજે કહે છે ના, સામ્યવાદથી જ વિશ્વમાં શાંતિ સ્થાપી અને ટકાવી શકાય છે. ત્રીજો વળી માટેથી પાકારે છે કે પૂંજવાદ-મૂડીવાદની છત્રછાયામાં જ સંસાર સુખના શ્વાસ લઈ શકે તેમ છે કાઈ એક વાદથી તા વળી કાઈ ખીજા વાદ વડે વિશ્વશાંતિનું સ્ટણ કરી રહ્યા છે. આ પરસ્પરની તાણાતાણી અને ખેંચાખેંચીથી જ વિશ્વના રાજનૈતિક મંચ પર ઇર્ષ્યા, કલહ, સંઘર્ષ, ભય તથા દંદ પાતપાતાની છાતી કાઢીને સામસામાં ઊભાં થઈ ગયાં છે ને દુનિયા અશાંતિના અખાડા ખની ગઈ છે.

આ જ સ્થિતિ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ છે. ત્યાં પણ સૌ પાતપાતાની ઢાલકી અજાવે છે ને રાગ–તાન આલાપે છે. પ્રત્યેક ધર્મ પાતાની ઉચ્ચતા, સચ્ચાર્ઘ, મુક્તિના ઇજારાના રાગ આલાપી રહ્યો છે. તે પાતાને સ્વયં સાચા અને બીજાને જૂઠા દેખાડી રહ્યો છે.

જો આ બધા વિચારકા એક મંચ પર બેસીને સહિષ્ણુતા અને વૈયાની સાથે એકબીજાની વાત સાંભળે અને પાતાની જ દેષ્ટિને બીજા પર પરાણે ઠાંકી બેસાડવાના પ્રયત્ન ન કરે, તા પછી સત્ય તથ્ય તેઓની આંખ આગળ ન તરવા લાગે શું? તેઓમાં પરસ્પર માળ ન થઈ જાય શું? સમજૂતી અને સમન્વયનાં દ્વાર ન ખૂલી જાય શું? સવેંદ્ર શાંતિપૂર્ણ સહેઅસ્તિત્વ અને સહજીવનના પ્રકાશ ન ફેલાય શું? અને જેન સંસ્કૃતિના તત્ત્વજ્ઞાનના મૂલાધાર એકાન્તવાદ એ

જ વાત શીખવે છે જેવી રીતે પ્રકાશ આવતાં જ અંધકાર અદેશ્ય થઈ જાય છે તેવી જ રીતે અનેકાન્તના પ્રકાશ મન—મસ્તિષ્કમાં આવતાં જ કલહ, દ્રેષ, વૈષમ્ય, કાલુષ્ય, પરસ્પરની ખેંચતાણ, સાંકડી મનાવૃત્તિ તથા સંઘર્ષ ચપટી વગાડતાં જ એકાએક ક્ષણમાત્રમાં શાંત થઈ જાય છે. અને શાંતિ તથા સમન્વયનું એક મધુર વાતાવરણ સર્જાનુ–નિર્માતું આગળ વધતું જાય છે. પારસ્પરિક વિરાધ અને સઘર્ષાત્મક ખેંચતાણના ઝોકને અહાર ફેંકી દઈ અવિરાધ, શાન્તિ, સહઅસ્તિત્વના આ અમૃત ઘર્ષણમાં જ અનેકાન્તવાદની સર્વોપરી ઉપયોગિતા રહેલી છે.

18

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સંત

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સંતનું સ્થાન મુખ્ય છે. તે જ ભારતીય સંસ્કૃતિના નિર્માતા છે. ચિરકાળથી સંતાના જે અવિચ્છિત્ર પ્રવાહ ચાલતા આવ્યા છે, તેની જ દાર તપશ્ચર્યાનું સ-રસ સફળ સંરકૃતિ છે. સંતજનાએ જગતના લાેભાવનારા વૈભવથી વિમુખ થઇને અને અરણ્યવાસ કરીને જે અમૃત મેળવ્યું તેને જગતમાં વહેંચી આલ્યું. તેથી સંસ્કૃતિની સંસ્થાપના થઈ, વૃદ્ધિ થઈ. સમયે સમયે તે સંસ્કૃતિમાં પણ યુગને અનુરૂપ સંસ્કારા થતા ગયા. પરંતુ તેમાં પણ સંતાની સાધનાના જ મુખ્ય હાથ રહ્યો. એ જ કારણ છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં એવી એક પ્રચુર વિશેષતાએ છે જે વિધના ખીજા દેશામાં જોવા મળતી નથી. સંતનું જીવન આત્મલક્ષી હેાવા છતાં પણ જન-જનના કલ્યાણ અર્થે હાય છે. તેઓનું જ્ઞાન સુતેલા માનવજગતને જાગ્રત અનાવવા માટે જ હાેય છે. તેઓ દીપકની જેમ પાતે પણ પ્રકાશમાન છે અને બીજાઓને પણ પ્રકાશ આપતા રહે છે.

સંતના જીવનનું લક્ષ્ય જો કે આત્માત્થાન હોય છે પરંતુ તેના આત્માત્થાનની પ્રક્રિયા એવા પ્રકારની હોય છે કે તેનાથી બીજાઓનું કલ્યાણ અનાયાસે જ થઇ જાય છે. પરાપકાર તેમ જ પરાહાર તેઓની આત્મસાધનાનું જ એક અંગ હોય છે.

સંતના જીવનની ક્ષણ ક્ષણ, શરીરના કણ કણ તથા મનના અણુ અણુ, પરહિતાર્થ એટલે કે બીજાના હિતને અર્થે જ હેાય છે.

સરવર તરુવર સંત જન, ગ્રાંથા વર્ષ મેહ; પરાપકાર કે કારણે, એતા ધારી દેહ.

સમુદ્ર પાતાની પાસે અથાહ જલરાશિના સંચય કરીને રાખે છે, તે પાતાને માટે નહિ, પણ જગતમાં વ્યાપી ગયેલા સંતાપને દ્વર કરવા માટે તથા ભૂતલને શાંત કરવા માટે જ. વૃક્ષ મધુર મધુર ફળફૂલાથી લચી પડેલાં રહે છે તે પાતાને માટે નહિ, પણ બીજાની ક્ષુધાને શાંત કરવા માટે; બીજાને સૌ દર્ય અને સુવાસ આપવા માટે જ ધારણ કરે છે. એવી રીતે સંત જન પણ પાતાના જીવનને પરહિત માટે જ ધારણ કરે છે.

જેવી રીતે અગરખત્તી બીજાઓને સુગંધ આપવા માટે પાતાની જાતનું સમર્પણ કરી દે છે, પાતાના સંપૂર્ણ શરીરને અગ્નિદેવને ભેટ ચડાવીને પણ બીજાઓને ખુશ્બા લુટાવી રહે છે, સંતનું જીવન પણ ખરાબર આ જાતનું જ હાય છે. તેઓ પાતાનાં દુ:ખા અને ક્ષ્ટોની પરવા કર્યા વગર પરહિત માટે જ પાતાનું સર્વસ્વ લુંટાવી દે છે. સંતનું હૃદય માખણ જેવું મુલાયમ અને કામળ હાય છે. સંત તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે કે-

संत हृद्य नवनीत समाना, कहा कवि न पर कहिय न जाना । निज दुःख द्रवहि सदा नवनीता परदुःख द्रवहिं संत पुनीता ।।

સંતનું હૃદય માખણની જેવું કાેમળ છે એ કહેવું ઠીક છે, પરંતુ સ્વદુઃખકાતર, બિચારું માખણ પરદુઃખકાતર સંતના હૃદયના મુકાબલાે નથી કરી શકતું. તેથી માખણની ઉપમા સંતના જીવન સાથે સંગત નથી થઈ શકતી.

સંતના પ્રાણા ઉપર ભલેને ગમે તેવું વિષમ સંકટ કેમ ન આવી પહે, હજારા પીડાઓ કેમ ન તૃૃદી પહે. અપમાન અને તિરસ્કારના વિષનું પાન કેમ ન કરવું પહે, તે કાઇની આગળ પાતા પર દયા કરવાની આજી નહિ કરે, જેમ જેમ દુ:ખ, અપમાન, તિરસ્કાર અને ઘૃણાની જ્વાળાઓ તેને બાળી જલાવી ખાખ કરવા આગળ વધતી જશે તેમ તેમ તેનું જીવન વજ જેવું બનતું જશે. પછી તેનું મન પીગળાવવાની, તેનું સત્ત્વ વિચલિત કરવાની કાની તાકાત છે. વાસ્તવમાં સંત પાતાને માટે હિમાલયની પેઠે અડગ હાય છે, પરંતુ બીજા પ્રત્યે વર્તાવ કરવામાં કુસુમની પેઠે કામળ બની જય છે.

' बञ्चादिप कठोराणि मुदुनि कुसुमादिप '

સંતનું કામળ હુદય ખીજાના દુઃખભારને વહન કરવામાં સર્વથા અસમર્થ હોય છે.

સંતાના પ્રભાવનાં કેટલાંક ઉદાહરણ :

માનવીના હુદયમાં રાેગના જંતુ ભરાઈ જાય છે તાે તેને દાક્તરની પાસે જઈ ઇંજેકશન લેવાં પડે છે. સંત પણ એક દાક્તર છે. તેથી માનવીના વિકાર તથા પાપના જંતુઓને ફ્રર કરવા માટે તેમની પાસે જવું જોઇએ. તેમના સંપર્કથી વિષભર્યું માનસિક વાતાવરણ નાશ પામે છે.

૧. સમર્થ ગુરુ રામદાસ અને શિવાજી

રામદાસ ખરેખર સમર્થ રામદાસ જ હતા. નાન-પણમાં તેમનાં લગ્ન લેવાયાં હતાં. લગ્નમંડપમાં જ એઠેલા હતા ત્યારે તેમને જેવા સાવધાન શખ્દ સાંભાવી કે त्ररतळ तेका सावधान थर्ध गया अने केवा सावधान थया કે ખાર વર્ષ સુધી તેમનાે પતાે પણ ન લાગ્યાે. પછી તે સંન્યાસી થઈ ગયા અને ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગવા લાગ્યા. સ્વામી રામદાસ એક ઉચ્ચ કાૈટિના સંત હતા. તેમના પ્રભાવ ચારે તરફ વીજળીની રાશનીની જેમ ફેલાઈ ગયા હતા. તેમના પ્રભાવથી મહારાજ શિવાજી પણ પ્રભાવિત થઈ ગયા. શિવાજીએ તેને પાતાના ગુરુ માન્યા. જ્યારે પાતાના ગુરૂને ભિક્ષા માગતા જોયા તાે તેમના મનમાં વિચાર આવ્યાે "મારા ગુરુ વળી ભિક્ષા માગે ? શું હું એકલાે તેની અધી જરૂરિયાતા પૂરી ન કરી શકું? તેમણે તત્કાળ પત્ર લખ્યા અને પાતાના નાકરને તે આપીને કહ્યું: સ્વામીજ આવે તા એમની ઝાળીમાં આ ચિઠ્ઠી નાખી દેજે. યથા સમય રામદાસજી આવ્યા તાે નાેકરે તે પત્ર એમની ઝાેળીમાં

નાખ્યા તેમાં લખ્યું હતું: "મહારાજ હું મારું સમસ્ત રાજ્ય આપને સાંપું છું. આપ ભિક્ષાવૃત્તિ ત્યાગી દાં." સંત રામદાસજીએ એ કાગળ વાંચ્યા ને ચૂપચાપ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. બીજે દિવસે તે શિવાજીની પાસે ગયા ને બાલ્યા: "બેટા, તેં તારું આખું રાજ્ય મને આપી દીધું ખોલ, હવે તું શું કરીશ ?"

શિવાજીએ કહ્યું: "ગુરુદેવ આપની જે કંઈ આજ્ઞા થશે તેનું પાલન કરીશ. હું આપની સેવામાં સદા તૈયાર છું."

રામદાસે કહ્યુંઃ ''આ મારી ઝાેળી ઉઠાવી લે. અને મારી સાથે ભીખ માગવા ચાલ.''

શિવાજને ભારે નવાઇ લાગી. તેના આશ્ર્યંના પાર ન રહ્યો. પણ વચનથી ખંધાઇ ગયા હતા એટલે શું થાય. તેમણે ઝેળી ઉપાડી અને સ્વામી રામદાસની સાથે ભિક્ષા માગવા ચાલી નીકળ્યા. ગુરૂએ તેમને આખા ગામમાં ફેરવ્યા અને છેવટે નદીને કિનારે આવી સૌની સાથે, ભિક્ષામાં આવેલું ભાજન કરી રહ્યા પછી ગુરૂએ શિવાજને કહ્યું, ''બેટા તેં તારું આખું રાજ્ય મને આપી દીધું છે, પણ હવે હું તને આ રાજ્ય પાછું સોંપું છું. અને તે રાજ્ય મારું છે એમ સમજને રાજકારભાર કરજે. અને મારું આ ભગલું વસ્ત્ર પણ સાથે રાખજે જેથી કરીને તને આ રાજ્ય તરફ માહિન થાય, અનુરક્તિ ન થાય." મહારાષ્ટ્રમાં આજે પણ એ ભગવા ઝંડાનું મહત્વ છે. શિવાજએ

ગુરુના કહેવા મુજબ જ રાજ્ય ચલાવ્યું. અને તેના માલિક નહિ પણ દ્રસ્ટી બનીને કામ કર્યું. રામદાસના શિવાજી ઉપર એવા પ્રભાવ હતા.

ર શ્રેણિક અને અનાથી મુનિ :

મગધસમાટ ઉપર અનાથી મુનિના પ્રભાવ કેવા અને કઈ જાતના પડ્યો, તેનું વર્ણન ભગવાન મહાવીરે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના વીસમા અધ્યયનમાં કર્યું છે. રાજા શ્રેશિક મિલ્ડિકુક્ષ નામના ઉદ્યાનમાં કીડા અર્થે ગયા હતા. ત્યાં એક વૃક્ષની નીચે ધ્યાનમુદ્રામાં રહેલા અનાથી મુનિને જોયા. તેમને જોઇને રાજા પ્રભાવિત થઈ જાય છે. અને કહે છે કે "અહા, આ મહાત્માની કમનીય કાન્તિ, અતુલ રૂપસંપત્તિ, ક્ષમા, સૌમ્યભાવ તથા નિલેશીપણું વગેરે ગુણ ધન્ય છે તેની નિઃસંગપ્રવૃત્તિ પ્રશંસનીય છે."

મુનિએ ધ્યાનમાંથી જાગીને રાજા શ્રેણિકને અનાથ-સનાથનું રહસ્ય સમજાવ્યું. વિશદ રૂપમાં પાતાનું જીવન કહીને ઉપદેશ આપ્યા. રાજા શ્રેણિક અનાથી મુનિના ઉપદેશ સાંભળીને એટલા પ્રભાવિત થયા કે તે બૌદ્ધ ધર્મને છાડીને જૈનધર્માવલમ્બી થઇ ગયા.

૩ અંગુલીમલ અને મહાત્મા બુદ્ધ :

"क्षणमपि सज्जनसंगतिरेका, भवति भवार्णवतरणे नौका"

સજ્જન પુરુષોની એક ક્ષણની પણ સંગતિ મહાન કંળદાયિની હાય છે, તે સંસારરૂપ સમુદ્રને પાર લગાવી દે છે. મહાત્મા ખુદ્ધની સંગતિના પ્રભાવ અંગુલીમાલ પર એવા પડ્યો કે તે ઘાર હિંસક પણ અહિંસક બની ગયા.

શ્રાવસ્તીના જંગલમાં એક લૂંટારા રહેતા હતા. તે મનુષ્યાને લૂંટીને તેઓની આંગળીઓ કાપી લેતા હતા. અને તેની માળા બનાવીને પહેરતા હતા. તેથી તે અંગલી-માલના નામથી એાળખાતાે હતાે. શ્રાવસ્તીની આખી પ્રજા તેનાથી હેરાનપરેશાન થઇ ગઇ હતી. રાજા પણ તેને પાતાના વશમાં રાખી શક્યા ન હતા. આ વાત સાંભળી ભગવાન ખુદ્ધ એ જંગલ તરફ ગયા. અંગુલીમાલે દ્વરથી ખુદ્ધને આવતા જોયા તાે વિચાર કર્યા ''આ જંગલમાં કાઇ પણ આવવાની હિંમત કરતું નથી, આ માનવી કેમ એકલાે આવી રહ્યો છે ? શું તેને પાતાનાે જીવ વહાલા નહિ હાય ? " તે ખુહની સામે ગયા અને ઊલા રહીને એહ્યા : " ઊભા રહે આગળ ન વધ. " ત્યારે ચાલતાં ચાલતાં જ મહાત્માએ કહ્યું, ''હું તા ઊલાે છું, પણ તું ઊભાે રહે.'' આ સાંભળી તે લૂંટારા મૂંઝવણમાં પડી ગયા. અને વિચારવા લાગ્યા! "આ કૈવા માનવી જે પાતે ચાલી રહ્યો છે, છતાં પાતાને ઊભા રહેલા ખતાવે છે અને હું ઊલાે રહેલાે છું છતાં મને કહે છે, " લોલા રહે. "

અુદ્ધે તે ડાકુને ઉપદેશ દેતાં કહ્યું, " ભાઈ હું તેા પ્રેમ અને મૈત્રીમાં સ્થિર છું, પણ તું હજી અસ્થિર છે, માટે સ્થિર થઈ જા. ''

મહાત્મા ભુદ્ધની વાણીના તે લૂંટારા પર એવા પ્રભાવ પડ્યો કે તે એ જ ક્ષણે તથાગતના શિષ્ય અની ગયા.

૪. હેમચન્દ્રાચાર્ય અને કુમારપાળ

પરમ શૈવ કુમારપાળ પર હેમચન્દ્રાચાર્યના એવા પ્રભાવ પડ્યો કે તે પરમાહેત અની ગયા. એક દિવસ હેમચન્દ્રાચાર્ય ગાંચરી ભિક્ષા લઈને આવ્યા હતા એટલામાં જ કુમારપાળ આચાર્યનાં દર્શન માટે આવી પહોંચ્યા. રાજાએ પાતાના ગુરુ આચાર્યના પાત્રમાં મકાઇની ઘે સ જેઈ. કુમારપાળે કહ્યું, "મહારાજ, આપ મારા ગુરુ થઇને આ મકાઈની ઘે'શ લાવા છા ? આપને સુંદર પૌષ્ટિક આહાર નથી મળતા ?" આચાર્ય જવાબ આપ્યા, "આ જગતમાં એવા પણ ઘણા ગરીબ માણસા છે, જેને પેટ ભરવા માટે ઘે'શ પણ મળતી નથી તેના કરતાં હું અહુ જ સુખી છું."

આચાર્યના શરીર પર જીર્ણશીર્જ વસ્તા જોઈ કુમાર-પાળે કહ્યું, "આપ મારા જેવા રાજાના ગુરુ થઇને કાટેલાં વસ્ત્રો શા માટે પહેરા છા ?" આચાર્યે જવાબ આપ્યા: રાજન્! મને એવાં વસ્ત્રો તા મળે છે, પણ બીજા ઘણા બધા ગરીબ લાેકાને તા પાતાની લજ્જા ઢાંકવા માટે આવાં કાટેલાં કપડાં પણ મળતાં નથી. કલિકાલ– સર્વજ્ઞ આચાર્યથી કુમારપાળ બહુ જ પ્રભાવિત થયા.

પ. હીરવિજય સૂરીશ્વર અને સસાટ અકબર:

અકબર પર હીરવિજય સૂરીર્ધરનાે એવા પ્રભાવ પડ્યો કે આચાર્યશ્રીએ અકબરના જીવનમાં અહિંસાની જ્યાત જગાવી દીધી. હીરવિજયસૂરી અકબરના રાજ– દરબારમાં જઇને ઉપદેશ આપતા હતા. તેનાથી પ્રભાવિત થઇને અકખરે પાતાના રાજ્યમાં 'અમીરી 'ની દેાષણા કરાવી. સાચા સંતના પ્રભાવ વિશ્વ પર આવા પડે છે.

સંતની વિશેષતા :

સંત પુરુષના જીવનમાં ગમે તેટલી આફતા આવી પહે, પણ તેમના મનમાં જરા પણ વિકૃતિ આવતી નથી. સાચું એ છે કે દુઃખના સમયમાં સંત પુરુષનું જીવન ઊલટાનું વધારે ખીલી ઊઠે છે. શંખને અગ્નિમાં નાખવામાં આવે તા પણ તે તેની શુભ્રતા છાડતા નથી.

સંત પુરુષ મરણાન્તિક સંકટના સમયે પણ ગલરાતા નથી. પરંતુ તેમના જીવનમાં તપ–સંયમની સૌરભ નિરંતર મહેકતી રહે છે.

કુહાડી ચંદનના વૃક્ષને કાપે છે, તેના મૂળ સહિત નાશ કરે છે, છતાં પણ ચંદન તા કુહાડીના મુખને સુવાસિત કરે છે. કાપનારી કુહાડીને પણ સુગંધ અપે છે. તેવી જ રીતે સાધુજનના ભલેને કાઈ અપકાર કરે અથવા ઉપકાર કરે પરંતુ ખંને ઉપર તેની દયાદેષ્ટ સરખી જ રહે છે.

સાધુનાં લક્ષણા :

સાધુ પુરુષ એ જ છે જે અહિંસા સત્ય, અસ્તેય, પ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહને જીવનમાં ધારણ કરીને પાતાની ઇન્દ્રિયાને વશ કરી લે છે. સંત પુરુષા ઇન્દ્રિયાના દાસ નથી હોતા પરંતુ 'ગાસ્વામી ' હાય છે. તેઓ સદા ભિક્ષાજીવી અને રસનેન્દ્રિય વિજયી હોય છે. સહજ રીતે જે કંઈ લૂખાસ્કા નિર્દોષ આહાર મળે છે તેને જ પાતાના સમભાવના બીબામાં ઢાળી દઇને અમૃત બનાવી દે છે. રસનેન્દ્રિય ઉપર વિજય મેળવવા અહુ જ દુષ્કર છે. પરંતુ સાચા સંતને માટે કાેઈપણ કાર્ય દુષ્કર હાેતું નથી.

ક્રોધની આંધી સંતપુરુષના મન–માનસમાં જરા પણ ક્ષાેભ ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી. માનરૂપી સર્પ તેના ઉપર આક્રમણ નથી કરી શકતા. તેનું અ'તઃકરણ નિશ્વલ અને સરલ હાય છે. લાભરૂપી અજગર તેને ગળી નથી શકતા. તેના જીવનમાં કષાયાનું પ્રાખલ્ય નથી હાતું. તે જાણે છે કે કષાચાેતું પ્રાખલ્ય જ સંત જીવનતું સર્વોપરી લક્ષ્ય છે. ભાવસત્ય, કરણસત્ય, ચાેગસત્ય, ક્ષમાવાન, વૈરાગ્યવાન, મનઃ-સમાધરણીય, વચઃસમાધરણીય, કાયઃસમાધરણીય, જ્ઞાન-સમ્પન્નતા, દર્શનસમ્પન્નતા, ચારિત્રસમ્પન્નતા, વેદનાધ્યાસ, મારણાન્તિકસમાધ્યાસ આદિ આ સત્તાવીશ ગુણાથી જે ચુક્ત છે તે જ સાધુપુરુષ ગણાય છે. તેને જ સાધુપુરુષ માનવામાં આવે છે. તેઓ ષટ્નિકાય જીવાની રક્ષા કરે છે. આઠે મદાના ત્યાગી હાય છે. નવવાડ સહિત શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યાનું પાલન કરે છે. દસ પ્રકારના યતિધર્મા, ખાર પ્રકારની તપસ્યા અને સત્તર પ્રકારના સંયમાના પાલન કરનારા હાય છે. તેમના જીવનમાં ભલેને ગમે તેટલા પરિષહ ઊભા થાય, તાે પણ તે કદી ગલરાતા નથી. પરંતુ સહર્ષ યરિસહ સહન કરે છે; કારણ કે તે જાણે છે કે કષ્ટોની સાથે સંઘર્ષ કરવા એ જ આત્મિક શક્તિની વૃદ્ધિન રહસ્ય છે.

સંતાની કષ્ટ-સહિષ્ણતા

સંત પોતાના પ્રાણ અચાવવા માટે બીજાએને કષ્ટની લક્ષીમાં નાખતા નથી. તે સમય આવતાં જ પોતાના પ્રાણેની બાજી લગાવીને પણ બીજાએાનું રક્ષણ કરે છે.

> 'विपद्यपि गताः संताः पापकर्म न कुर्वते । हंसः कुक्कुटवत् कीटं नात्ति किं क्षुधितोऽपि हि ॥ '

હંસ લહેને ગમે તેટલા દિવસ ભૂખ્યા રહી જાય પણ કુક્કુટની (ફૂકડાની) પેઠે કીટલક્ષણ નથી કરતા. તેવી જ રીતે સંતજનના જીવનમાં ગમે તેટલાં ઘાર સંકટ કેમ ઉપસ્થિત ન થાય, તા પણ પાપકમ માં તેઓની પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

મેતાર્ય મુનિ ભિક્ષા માટે નગરમાં વિચરી રહ્યા હતા. વચમાં એક સાનીનું ઘર આવે છે, અને મુનિ તેને ત્યાં પણ ભિક્ષા માટે પધારે છે. એ વખતે સાની સાનાના યવ ખનાવી રહ્યો હતા. તેને ત્યાં જ પડતા મૂકીને મુનિને આહારદાન દેવા માટે તે રસાઇ ઘરમાં જાય છે. અચાનક એક ક્રકેડો એ સાનાના યવને ચણી જાય છે. સાની મુનિને ભિક્ષા આપી બહાર આવે છે, તા સાનાના યવ દેખાતા નથી. સાનીને મુનિ પર જ શ'કા જાય છે. તે મુનિને પૂછે છે પરંતુ મુનિ એકદમ મૌન રહે છે. મુનિને ખબર હતી કે સાનાના યવને કૂકડા ચણીને ગળી ગયા છે. પરંતુ તે રહસ્યને પ્રગટ કરવાથી કૂકડાના પ્રાણ જાય તેમ હતું. સાની આ મૌનના અર્થ એમ સમજે છે કે સાનાના

યવને ચારનાર આ જ મુનિ છે. તેણે તેા ગુસ્સાના આવેશમાં આગના ભડકા જેવા અનીને મુનિના શરીર પર પગથી માથા સુધી ભીનું ચામડું લઈ ગાઢા અંધનથી આંધી દીધું. જેમજેમ ચામડું સુકાતું ગયું. તેમતેમ મુનિના શરીરની નસાની જાળ તૂટવા લાગી. એવા સંકટમય સમ-યમાં પણ 'સાનાના યવ ફૂકડા ગળી ગયા છે' એ વાત પ્રગટ કરી નહિ. પાતાના પ્રાણાની આહુતિ આપીને પણ તેમણે ફૂકડાના જીવ અચાવ્યા.

એટલામાં ત્યાં લાકડાની ભારી નાખનાર કઠિયારા આવે છે. જેવા તે લાકડાની ભારીને જમીન પર નાખે છે એક માટા ધડાકા થાય છે. અને તેના ભયથી કૂકડા ગભરાઇને એાકી-છેરી જાય છે. તેથી તેમાંથી પેલા સાનાના યવ ખહાર નીકળી પડે છે. તે સાનાના યવાને જોઈને પેલા સાનીને પાતાની અવિચારી કરણી પર પશ્ચાત્તાપ થાય છે. તે વિચાર કરે છે. "હાય નિર્દોષ મુનિની હત્યાનું પાપ મેં કરી નાખ્યું." તેને એટલા પશ્ચાત્તાપ થતા હાય છે કે તે ઘરખાર છાડીને એ જ સમયે મુનિ ખની જાય છે. સંતપુરુષના જીવનમાં આ પ્રકારની કષ્ટ-સહિષ્ણુતા અને દયાળુતા હાય છે.

સંતનું આંતરિક જીવન

લગવાન મહાવીરનું કથન છે કે આન્તરિક જીવનની પવિત્રતા વિના, કાેઇપણ ખાસ આચાર, કાેઈપણ કિયાકાંડ અથવા ગ'ભીર વિદ્વત્તા નકામી છે, વ્યર્થ છે. સ'ખા વગર હજારા મીંડાં નકામાં છે, તેનું કંઈ મૂલ્ય નથી. ધનરાશિ વિના તિજોરીનું કાઈ મહત્ત્વ નથી. તેવી જ રીતે અંતઃશુહિ વિના, આધ્યાત્મિક દેષ્ટિથી ખાદ્યાચારની કાઈ કિંમત નથી. જે ક્રિયાકાંડ કૈવળ કાયાથી કરવામાં આવે છે અને અંતરના ઊંડાણમાંથી કરવામાં આવતા નથી તેનાથી આત્મા પવિત્ર ખનતા નથી. આત્માને નિર્મળ અને પવિત્ર ખનાવવા માટે આત્મસ્પશી આચારની પણ અનિ-વાર્ય આવશ્યકતા છે.

ભધા સંતા એકસરખા તાે નથી હાેતા; પરંતુ વિશ્વમાં એવી અનેક વિભૂતિએ। પણ આપને જોવા મળશે કે જે અન્તઃશુદ્ધિપૂર્વંક બાહ્ય ક્રિયાએા કરે છે. આવી વ્યક્તિએ! અભિનંદનને પાત્ર છે. તેઓ નિઃસંદેહ પરમ કલ્યાણના ભાગી અને છે. સંતના જીવનમાં પ્રથમ નિશ્ચયભાવ આવે છે અને પછી વ્યવહારસાવ. નિશ્ચયના અભિપ્રાય છે પાતાના મનમાં આદર્શ અથવા લક્ષ્યને સ્થાપિત કરવાનું**.** જ્યારે મતુષ્ય જીવનતું લક્ષ્ય નક્ષ્કી કરી લે છે તેા એ વિચાર કરવા લાગે છે કે પાતે કયા માર્ગે થઇને આગળ વધે, કઈ પ્રેરણા લઇને ચાલે, તેા લક્ષ્ય પર વહેલામાં વહેલું અને એાછી મહેનતથી પહેાંચાય. એવા માણસ જ ખુરાઇએા સાથે લડશે અને સારી વસ્તુઓને ગ્રહણ કરશે. આ જ પ્રમાણે નિશ્ચયભાવ પહેલાં અને વ્યવહાર-ભાવ પછીથી આવે છે. સંતાનું અંતર્માનસ સદા જાગત રહેતું હોય છે. તે આંતરિક જીવનમાં કદી સૂતું નથી હોતું. ભલે તે ઉપર ઉપરથી સતેલા દેખાય પરંત તેમનું આંતર જીવન સદા જાગ્રત રહે છે. ભગવાન મહાવીરે ક્રમાવ્યું છે.

> "सुत्ता अमुणी मुणिणो सया जागरंति'' आचारांग सूत्र

સંતના જીવનમાં જ્ઞાનરૂપ જ્યાતિ નિરન્તર ઝગમગાતી રહે છે. તેમના જીવનથી વિશ્વમાં તપસંયમરૂપી સૌરભ નિરંતર મહેકતી રહે છે. એમના જીવનમાં સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ ચારિત્રના અલયકાષ ભર્યા રહે છે. એ પ્રમાણે સંતનું આન્તરિક જીવન તપ-જપની જ્યા-તિથી જાજ્વલ્યમાન થતું થતું વિશુદ્ધિની તરફ આગળ વધતું ચાલ્યું જાય છે.

૧૫

જૈન સંસ્કૃતિના અપૂર્વ ફાળા : સ્યાદ્વાદ

સત્ય અનન્ત છે અને અનન્તરૂપે જ તેના વિરાટ રૂપનું દર્શન કરી શકાય છે. તેને દેશકાળ અને સમ્પ્રદાયની સાંકડી સીમાઓનાં બંધનમાં બાંધી શકાતું નથી. સત્ય જયાં અસીમ છે ત્યારે તેને અસીમ બનાવી પણ કેવી રીતે શકાય ? અનેક રૂપાત્મક સત્યને અનેકરૂપે ગ્રહણ કરવું એનું નામ જ અનેકાન્ત છે. અનેકાન્તવાદ જૈન દર્શનની આધારશીલા છે.

અનેકાન્તવાદ એક દર્ષિ છે, એક વિચાર છે. વિચાર-જગતના અનેકાન્તવાદ જ્યારે વાણીમાં ઊતરે છે ત્યારે તે સ્યાદ્વાદ કહેવાય છે. "સ્યાદ્વાદમાં સ્યાદ્ શખ્દના અર્થ અપેક્ષા અથવા દર્ષિકાણ અને વાદ શખ્દના અર્થ છે સિદ્ધાન્ત અથવા પ્રતિપાદન " અને શખ્દો મળીને તેમાંથી ખનેલા પ્રસ્તુત શખ્દના અર્થ થયા: કાઇપણ વસ્તુ, ધર્મ, ગુણ અથવા ઘટના વગેરેનું કાઈ અપેક્ષાથી કથન કરવું તે સ્યાદ્વાદ છે. સ્યાદ્વાદનું બીજી નામ અપેક્ષાવાદ પણ છે, જેના અર્થ છે પ્રત્યેક વસ્તુના જુદા જુદા દેષ્ટિકાણથી વિચાર કરવાે.

પ્રત્યેક પદાર્થમાં અનેક ધર્મ છે, એ અધા ધર્માનું ધર્યાર્થ પરિજ્ઞાન ત્યારે સંભવે છે, જ્યારે અપેક્ષાદિષ્ટિથી વિચારવામાં આવે. દર્શન શાસ્ત્રમાં નિત્ય-અનિત્ય, સત્-અસત, એક-અનેક, ભિન્ન-અભિન્ન, વાચ્ચ-અવાચ્ય, આદિ તથા લેાકવ્યવહારમાં સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ, સ્વચ્છ-મલિન, મૂર્ખ-વિજ્ઞાન, નાનું-માં હું વગેરે એવા અનેક ધર્મ-ગુણો છે. જે સાપેક્ષ છે. જ્યારે આપણે તે ધર્મામાંથી કાઈ એક ધર્મની વાત કરવા ઇચ્છીશું તા તે અપેક્ષા દૃષ્ટિથી જ કરી શકાય. એ જ દૃષ્ટિએ તે સંભવિત ગણાય. કારણ કે કાઈ પણ એક શાબદ વસ્તુના સંપૂર્ણ ધર્માની અભિવ્યક્તિ નથી કરી શકતો. તેથી વિભિન્ન શખ્દોના માધ્યમથી જ વિભિન્ન ધર્માનું પ્રતિપાદન કરી શકાય છે.

અપેક્ષા દિષ્ટિથી વિશ્વના સમસ્ત પદાર્થ એક અને અને કર્ય છે. તેઓમાં એક બાજી નિત્યત્વનાં દર્શન થાય છે. તેા બીજી બાજી અનિત્યત્વનાં વસ્તુના. ધ્રુવ તત્ત્વની તે તરફ જ્યારે દેષ્ટિ કેન્દ્રિત થાય છે ત્યારે વસ્તુના શાશ્વત સૌંદર્યનું સંદર્શન થાય છે અને ઉત્તર ગુણાની તરફ દેષ્ટિપાત કરવાથી પ્રતિપલ-પ્રતિક્ષણ પરિવર્તિતરૂપ એટલે કે ફેરફારવાળું રૂપ નજરે પડે છે. આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રજીના શખ્દો છે: " જ્યારે આપણી દેષ્ટિ લેદગામિની અને છે ત્યારે વસ્તુનું પરિવર્તન થનારું રૂપ નજર સામે આવે છે અને

જ્યારે દર્ષિ અલેદગામિની ખને છે ત્વારે વસ્તુનું અખંડ ૩૫ દર્ષિગાચર થાય છે."

જયારે આપણે આત્માના અભેદરૂપનું ચિંતન કરીએ છીએ ત્યારે અનન્ત અનન્ત આત્માઓમાં એક આત્મતત્ત્વ^રનાં દર્શન થાય છે અને ભેદદેષ્ટિથી ચિંતન કરવાથી એક જ આત્મામાં અનેક પર્યાય દેખાય છે. દાર્શનિક શબ્દોમાં "ભેદગામિની દષ્ટિ પર્યાય દર્ષિ છે. અને અભેદગામિની દેષ્ટિ દ્રવ્યાસ્તિક દષ્ટિ છે."

પર્યાય દૃષ્ટિ પદાર્થના પ્રતિપલ-પ્રતિક્ષણ પરિવર્તિત થનારા રૂપના સ્ત્રીકાર કરે છે. અને દિવ્યદૃષ્ટિ નિત્ય અંશને સ્વીકારે છે. પણ વિશ્વવ્યવસ્થા એ ખંનેના સમન્વયમાં જ સંભવિત છે. આચાર્ય સિક્સને એક યુવકનું રૂપક આપ્યું છે: "એક યુવક નાનપણથી જ સર્વથા ભિન્ન નથી; પણ કારણ કે નાનપણથી મધુર સ્મૃતિઓમાં જવે છે, અને તેની સાથે પૃર્ણ સંખંધ પણ નથી, તેથી તેને આળક પણ નકહી શકાય. "

જીવનની આ લેકાલેકગામિની દૃષ્ટિ પદાર્થના યથાર્થ સ્વરૂપને પામી શકે છે. કેવળ આત્મા જ નહિ પણ

१ अपर्ययं वस्तु सप्तस्यमानमद्रव्यमेतच विविच्यमानम् ।

⁻⁻⁻अन्यये।गव्यवच्छेदिका । २३

२ एगेआया-स्थानाङ्ग

३ पडिपुण्ण जेाव्वण गुणो, जहरूउजइ वारुभाव चरिएण कुणई य गुणपपणिहाणं अणागय सुहेा वहाणत्थं समन्तितर्क १-४३

સંસારના સમસ્ત પદાર્થી ભેદાભેદ રૂપમાં રહેલા છે. પર્યાય ^દિટથી તેમાં ઉત્પત્તિ અને વિગમ પ્રારંભ છે તેા દ્રવ્ય દિવ્ટથી તે સદાસર્વદા હ્રુવ છે.

આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રે પદાર્થનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરતાં લખ્યું છે: "અનિત્ય પ્રદીપ અને નિત્ય આકાશ અન્નેના એક સ્વભાવ છે. પદાર્થ માત્ર ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રીવ્ય રૂપ છે; એક નિત્ય છે, શાશ્વત છે અને બીજો અનિત્ય છે એમ કહેવું તે ભુદ્ધિની વિડમ્બના છે. ઇ દીપક નિત્ય પણ હાઈ શકે છે અને આકાશ અનિત્ય પણ હાઈ શકે છે. બધા જ પદાર્થો દ્રવ્યદૃષ્ટિથી નિત્ય છે, અને પર્યાય દૃષ્ટિથી અનિત્ય છે. એક ઘડા કૂડી જાય છે. તેથી તે અનિત્ય છે. પણ ઠીકરીઓમાં પણ માટીનું તત્ત્વ અનુગત એટલે કે સમાયેલું છે, તેથી તે અનિત્ય પણ છે.

દ્રવ્યદિષ્ટ યા પર્યાયદિષ્ટ અન્નેના ઉદ્દેશ વસ્તુના –યથાર્થ સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવાના છે. પરસ્પર વિરાધી સ્વભાવાના પણ તે તે અપેક્ષાએ સ્વીકાર કરાવવાના છે. દર્શન શાસ્ત્રના દિવાકર આચાર્ય સિદ્ધસેનના શખ્દામાં જેટલા વચનપથ છે તેટલા જ નયવાદ છે, અને જેટલા નયવાદ છે તેટલા જ પર સમય છે. ખધા નય પાતાની સીમામાં સત્ય છે પણ જયારે તે ખીંજાને અસત્ય જાહેર

४ आदीपमाव्याम समस्वभावं स्याद्वाद्मुद्रानितभेदि-वस्तु । तन्नित्यमेवैकमनित्यमन्य-दिति त्वदाज्ञा द्विषतां प्रलापाः ॥ ---अन्ययोगव्यवच्छेदिका-५

કરે છે ત્યારે મિથ્યા અની જાય છે. પરંતુ અનેકાન્ત વાદી નચાની વચ્ચે સમ્યક્ અને મિથ્યાની વિલેદરેખા દારતા નથી."

ઉપાધ્યાય યશાવિજયજએ લખ્યું છે: "સાચા અનેકાન્તવાદી કાઇપણ દર્શન સાથે દેષ નથી કરતા. તે સંપૂર્ણ નયરૂપ દર્શનાને એ જ પ્રકારે પ્રેમથી-વાત્સલ્યથી જીએ છે. જેવી રીતે કાઈ પિતા પાતાના પ્યારા પુત્રને એઈ રહ્યો હાય."

જૈન દર્શનના એ વજ આઘાષ છે કે પ્રત્યેક ચિંતન સાપેક્ષ હોલું જોઇએ. અનેકાન્તવાદી સમ્યગ્દ િટ છે અને અનેકાન્તવાદી મિથ્યાદ િટ છે. જે સમસ્યાઓનો એકાન્તવાદી વર્ષો સુધી ઉકેલ નથી લાવી શક્યો તે સમસ્યાઓના અનેકાન્તવાદી એક ક્ષણમાં ઉકેલ લાવી શકે છે. તે માણસને સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર ચિંતન પ્રદાન કરે છે. 'જ'ની કેદમાંથી મુક્ત કરીને 'પણ'ના નન્દનવનમાં વિહાર કરાવે છે. વિચાર-સહિષ્ણુ ખનાવે છે. એટલા માટે જ આચાર અમૃતચન્દ્રે સંપૂર્ણ વિરાધાનું શયન કરનાર અનેકાન્તવાદને નમસ્કાર કર્યા છે.

સ્યાદ્વાદના સાચા અર્થની અપેક્ષા કરીને ભારતના મહાન દાર્શનિક વિજ્ઞજનામાં તેના પર ખાટા આરાપ

१ परमागमस्य वीजं निषिध्य जात्यंधसिन्धुरनिधानम् । सकलनयविल्लसितानां विरेाधमथनं नमाम्यनेकान्तम् ॥ —पुरुषार्थसिध्युपाय-२

લગાવ્યા છે. ખૌદ્ધ દાર્શનિક ધર્મકીર્તિએ સ્યાદ્વાદને પાગલાના પ્રલાપ કહ્યો અને જૈનોને નિલ જ અતાવ્યા. ર શાન્તિરક્ષિતે પણ લખ્યું: "સ્યાદ્વાદ કે જે સત્ અને અસત્, એક અને અનેક, લેદ અને અલેદ, સામાન્ય અને વિશેષ, જેવાં પરસ્પર વિરાધી તત્ત્વોને મેળવી દે છે, તે તા પાગલ વ્યક્તિના પ્રક્ષાપ છે. "^૩ એ જ રીતે આચાર્ય શંકરે પણ સ્યાદ્વાદ પર પાગલપણાના આક્ષેપ મૂકીને લખ્યું: "એક જ ધાસ શીત અને ઉપ્ણ નથી હાય શકતા, લેંદ અને અલેંદ, નિત્યતા અને અનિત્યતા, યથાર્થતા અને અયથાર્થતા, સત્ અને અસત્, અંધકાર અને પ્રકાશની પૈઠે એક જ કાળમાં એક જ વસ્તુમાં નથી રહી શકતા."^૪ ડોક્ટર રાધાકૃષ્ણને તેને અર્ધ સત્ય કહીને ત્યાજ્ય ખતાવ્યું : છે. સ્યાદ્વાદનાે ઉપહાસ કરતાં મહાપંડિત રાહુલ સાંકૃત્યાયને લખ્યું : " દહીં દહીં પણ છે અને ઊંટ પણ છે, તાે દહીં ખાતા વખતે ઊંટ ખાવા કેમ નથી દાેડતા ^{૧૫} આ પ્રમાણે અનેક આરાપ સ્યાદ્વાદ ઉપર મૂકવામાં આવ્યા છે. પણ ચિંતન કરવાથી તે ખધા નિરાધાર પ્રતીત શાય છે.

પ્રશ્ન એ છે કે એક જ વસ્તુમાં નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ, એકત્વ-અનેકત્વ આદિ પરસ્પર વિરાધી ધર્મ કૈવી રીતે રહી શકે ? ઉત્તરમાં નમ્ર નિવેદન છે કે સ્યાદવાદ એ

२ प्रमाणवार्तिक १, १८२-१८५,३ तत्त्वसंग्रह ३११-३२७, ४ शांकरभाष्य २-२-३३,५ दर्शन-दिग्दर्शन-राहुछ सांकृत्यायन

નથી કહેતા કે જે નિત્યતા છે, તે જ અનિત્યતા છે, અથવા જે એકતા છે તે જ એનેકતા છે. પરંતુ સ્યાદ્વાદ એમ કહે છે કે એક દિલ્એ એક પદાર્થ નિત્ય છે....તો બીજી દિલ્એ અનિત્ય પણ છે. એક વ્યક્તિ એક દિલ્થી પિતા છે તો બીજી દિલ્થી પુત્ર પણ છે. તેમાં વિરોધ કયાં આવ્યો ? જેનો જ નહિ પણ બોહો પણ ચિત્ર જ્ઞાનમાં વિરોધ નથી માનતા. જ્યારે એક જ જ્ઞાનમાં ચિત્રવર્ણના પ્રતિભાસ હોઈ શકે છે, અને એ જ્ઞાનમાં વિરોધ નથી હોતો, તો એક જ પદાર્થમાં બે વિરોધી ધર્માની સત્તા સ્વીકારવી તેમાં શું આપત્તિ અને શું મુશ્કેલી હોઈ શકે છે? એક જ વસ્ત્ર કાળું અને ધોળું હોઈ શકે છે કે એક જ વસ્ત્ર સંકાય અને વિકાસશીલ હોઈ શકે છે, તો એક પદાર્થમાં નિત્યતા અને અનિત્યતા, એકતા અને અનેકતા પણ સત્તાવિરાધી કેમ હોઈ શકે ?

કલ્પના કરાે—એક વસ્તની દુકાન પર ગ્રાહક પહોંચ્યાે. તેણે દુકાનદારને પ્રશ્ન કર્યો, "આ વસ્ત્ર ઊનતું છે ને ?" દુકાનદારે જવાખ આપ્યાે, "હા એ ઊનતું છે." બીજા ગ્રાહકે કરીને એ જ વસ્ત્રના સંખંધમાં પ્રશ્ન કર્યો, "શું આ વસ્ત્ર રેશમતું છે?" દુકાનદારે જવાખ આપ્યાે, "ના એ વસ્ત્ર રેશમતું નથી." "અહીં" આ ઊનતું છે. એ કથન જેટલું સત્ય છે તેટલું જ રેશમતું નથી. એ પણ સત્ય છે. એક જ વસ્ત્રના સંખંધમાં 'ઊન'ની અપેક્ષાએ 'સત્ ' અને રેશમની અપેક્ષાએ 'અસત્ ' હોઈ શકે છે તેમાં વિરાધ કાને દેખાય છે.

એક પેનના સંખંધમાં નિવિધ જિજ્ઞાસાઓના ઉત્તર વિવિધરૂપે આપી શકાય છે:

- **૧.** આ પેન પ્લાસ્ટિકની છે.
- ર. આ પેન પારકર કંપનીની છે.
- 3. આ પેન મહેન્દ્રની છે.
- ૪. આ પેન પચીસ રૂપિયાની છે.
- પ. આ પેન ઇગ્લેંડમાં બનેલી છે.
- દ. આ પેન ૧૯૬૧માં અનેલી છે.
- ૭. આ પેન લખવા માટે છે.

હા, તેા જાઓ આ અધા પ્રક્ષો અને ઉત્તર એક જ પેનના સંબંધમાં છે. પણ જીદીજીદી અપેક્ષાએ પૂછ-વામાં આવેલા પ્રશ્નોનો ઉત્તર જીદીજીદી દષ્ટિથી આપવામાં આવ્યા છે. પણ તેમાં કાઈ પરસ્પર વિરાધ નથી.

એક લવ્ય લવનના જુદાજુદા પૂર્ણા ઉપરથી ચિત્ર ખેંચવામાં આવે અથવા ફાેટા પાડવામાં આવે પછી એ બધા પાંઝને એક સાથે રાખી જેવામાં આવે તો પરસ્પર વિલેદ દેખાશે. પૂર્ણાઓનું પરિવર્તન થવાથી દરેક પાંઝમાં લવનનું સંનિકટવર્તી દશ્ય પણ પરિવર્તિત અની જશે. અવલાકન કરનાર સહજ રીતે જ ભ્રમમાં પડી શકે છે કે આ બધા પાંઝ એક જ લવનના છે કે જુદાજુદા લવનાના? પણ સાચી વાત એ છે કે બધા પાંઝાનું સમન્વિત રૂપ જ એ લવનનું સાચું રૂપ છે. તેટલા માટે અનેકાંતવાદ વસ્તુને પ્રત્યેક પૂર્ણાથી અવલાકિવા માટે પ્રેરણા આપે છે.

જેવી રીતે વિવિધ કેાણથી સંગૃદ્ધીત કરવામાં આવેલા દરયાની એકત્ર અવસ્થિતિથી ભવનની સ્થિતિમાં કાેેેઇપણ પ્રકારની અવ્યવસ્થા નથી થતી, તાે પછી જીદાજીદા વિરાેેે સ્વભાવાના અસ્તિત્વથી વસ્તુમાં તે કેવી રીતે સંભવિત છે?

આજના યુગ વિજ્ઞાનના યુગ છે. વિજ્ઞાનને કારણે અહીં તહીં ઠેંકઠેંકાણે વીજળીના પ્રચાર થઈ રહ્યો છે. પંખા, સ્ટવ અને બલ્બ વગેરે સર્વ ચીજેમાં વીજળીના પ્રવાહ દાેડી રહ્યો છે પણ સર્વના વ્યવહાર ભિન્નભિન્ન છે. પંખામાં તેની ચાલક શક્તિ કામ કરી રહી છે, બલ્બમાં તેના પ્રકાશ ઝગમગાટ કરી રહ્યો છે અને સ્ટવમાં તેના દાહક ગુણ કામ કરી રહ્યો છે. જે આ વાત શક્ય છે તાે પછી વસ્તુમાં દ્રવ્ય અને પર્યાયની દૃષ્ટિએ નિત્ય અને અનિત્યનું અસ્તિત્વ શા માટે શક્ય નથી?

સ્યાદ્વાદના મંતવ્ય મુજબ પ્રત્યેક પદાર્થ, સ્વદ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ સત્ છે તથા પરદ્રવ્ય; ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ અસત્ છે. દાખલા તરીકે એક ઘડા સ્વદ્રવ્ય માટીની અપેક્ષાએ સત્ છે એટલે કે અસ્તિત્વયુક્ત છે અને પરદ્રવ્ય પ્લાસ્ટિક આદિની અપેક્ષાએ અસત્ છે અર્થાત્ ઘડા ઘડા છે, પ્લાસ્ટિક નથી.

દ્રવ્યની પેઠે સત્યની સિદ્ધિને માટે ક્ષેત્ર પણ અપેક્ષિત છે, જેમકે લગવાન મહાવીરના જન્મ ક્ષત્રિયકુષ્ડનગરમાં થયા. લગવાનના જન્મની પ્રસ્તુત ઘટના 'ક્ષત્રિયકુષ્ડ'ની દ્રષ્ટિથી સાચી છે, સત છે જો કાઈ 'પાવા' કહેશે તા તે અસત્ય થશે.

દ્રવ્ય ક્ષેત્રની પેઠે કાળની પણ અપેક્ષા છે. જેમકે ભગવાન મહાવીરના જન્મ આજથી પચીસસા વર્ષ પહેલાં થયા. એથી ઊલડું અલ્પકાળતું કથન કરવું અસત્ય થશે. એ જ રીતે ભાવ પણ અપેક્ષિત છે. જેમકે પાણીમાં તરલતા હાય છે. એના અર્થ છે તરલતા નામક ભાવથી જ પાણીની સત્તા સિદ્ધ થાય છે. નહિ તો તે હિમ, બાબ્પ અથવા ધ્રમ્મસ કે ઝાકળ હાેત કે જે પાણી નથી પણ પાણીનાં રૂપાંતર છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક પદાર્થની સત્તા સ્વદ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ છે, પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ નથી. જેવી રીતે સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ તેનામાં અસ્તિગુણ છે, તેવી જ રીતે પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ તેમાં 'નાસ્તિ' ગુણ પણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે સ્યાદ્વાદના સિદ્ધાંત જે પદાર્થામાં જે જે અપેક્ષાએ ઘટિત હોય છે તેને સ્વીકારે છે. અપેક્ષારહિત સિદ્ધાંત તેને માન્ય નથી. અશ્વશુંગ, આકાશકુસુમ, અને વન્ધ્યાપુત્રના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરવા માટે સ્યાદ્વાદની અપેક્ષા અપેક્ષિત નથી. કારણ કે તેની તેા સત્તા જ અસિદ્ધ છે. ઉપરની વિચાર– ચર્ચાના સાર એ છે કે દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં જે રીતે સ્યાદ-વાદના સિદ્ધાંત ઉપયાગી છે, તેવી જ રીતે વ્યાવહારિક ક્ષેત્રમાં પણ તેની ઉપયાગિતા એાછી, નથી. તે સત્ય-તથ્યનુ પરિજ્ઞાન કરાવનાર અપૂર્વ મંત્ર છે.

જેવી રીતે જૈન દર્શને વસ્તુની અનેકરૂપતાની સ્થાપના સ્યાદ્વાદના આધાર પર કરી તેવી જ રીતે ઔદ્ધદર્શને પણ વિભજ્યવાદના નામે કરી; પરંતુ અનુકૂળ વાતાવરણના અભાવમાં તે ત્યાં જ ચીમળાઇને-સુકાઇને નષ્ટ થઇ ગઇ. પરંતુ સ્યાદ્વાદના સિદ્ધાંતને સમયે સમયે પ્રતાપપૂર્ણ, પ્રતિભાસ પન્ન આચાર્યોએ પાતાના મૌલિક ચિંતનથી વિકલિત કર્યો. ભેદાભેદવાદ, નિત્યાનિત્યવાદ, નિવ ચનીયા-નિવ ચનીયવાદ, એકાને કવાદ, સદ્અસદ્વાદ, સદ્અસત્કાર્યવાદ વગેરે જેટલા પણ દાશ નિક ક્ષેત્રમાં વાદા છે તે બધાના મૂળ આધાર સ્યાદ્વાદ છે.

સ્યાદ્વાદ જૈનદર્શનની વિશ્વને અપૂર્વ લેટ છે. જૈન-દર્શનમાં સ્યાદ્વાદનું એટલું અધું મહત્ત્વ રહ્યું છે કે જે કારણું આ જૈનદર્શનો પર્યાયવાચી અની ગયા છે. સ્યાદ્ વાદ જૈનદર્શનો પ્રાણુ છે, આત્મા છે. તે આત્મકલ્યાણનું અમાઘ સાધન છે. જેનાથી જ્ઞાનના વિસ્તાર થાય છે, નિષ્ઠા નિર્મલ થાય છે, સંઘર્ષ, વિધ્વંસ અને વિપલવ નષ્ટ થઇને સત્ય અને અહિસાના આધાર પર મેળ અને મિલાપ ઉત્પન્ન થાય છે. સ્યાદ્વાદના સાહામણા સુંદર સિદ્ધાંત, પછી તે દર્શનનું ક્ષેત્ર હાય કે ચાહે લાકવ્યવહારનું ક્ષેત્ર હાય પણ તે અધે જ સમન્વય અને સમતાનું સર્જન કરે છે અને સત્ય લગવાનનાં દર્શન કરાવે છે.

१६

સંસ્કૃતિ અને યથાર્થવાદ

સ'સ્કૃતિ ઃ યથાથ^લવાદ ઃ પરિક્રમા ઃ

અખંડ અક્ષય ભારતીય સંસ્કૃતિના સ્રોત ભારતની અધ્યાત્મવિદ્યાના પ્રાણ છે. જે સ'સ્કૃતિમાં પ્રાણશક્તિ છે તે જીવ'ત 'સ'સ્કૃતિ' કહેવાય છે. સ'સ્કૃતિ એક મહાનદ છે. નદનું સાંગ રૂપક આ રીતે સમજી શકાય છે: " ભારતના મનુષ્યાએ સંયમ અને તપસ્યાની લઠ્ઠી પર બેસીને યાગ વિદ્યાની જિંદગીલર આંચ તાપી છે. " આ આંચને તાપતાં તાપતાં તેઓએ કહ્યું,-" ભારતીય સંસ્કૃતિ એક અખંડ નદ છે. શ્રમણ અને વૈદિક સંસ્કૃતિ તેના બે કિનારા છે. તેમાં સ્થાન ક**રી**ને સ્કુરાયમાણ મીન આત્મા છે. ઇન્દ્રિયોના સંગાપક આદશે કચ્છપ તેમાં કર્મેન્દ્રિયા છે. મનરૂપી મગર એમાં વિશાળ મગર છે મત્સ્ય ! પાણીની નિર્મળતા માટે પાણીમાં માછલીએાનું હેાલું આવશ્યક ગણાય છે. એ મુજબ સંયમસલિલામાં આત્મા પણ એક માછલું છે, મીન છે. મીનથી પાણી નિર્મળ રહે છે. આત્મ-સંશુદ્ધિના પુરુષાર્થરૂપ ચાંચલ્યથી સંયમ-સલિલા વિમલ २१डे छे "

એક સમય એવા આવ્યા જયારે શ્રમણ—સંસ્કૃતિના કિનારા તૂટી ગયા. બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ બૌદ્ધ ધર્મના રૂપે અલગ વહીને પાતાનું અસ્તિત્વ સ્થાપિત કરવા માટે ઉત્પ્રેરિત થઈ. સફળ નિદેશનના અભાવે મનુષ્ય તા શું, પાણીના પ્રવાહ પણ દિશા અદલવાથી પાતાના અજસ સ્રોતને નષ્ટ કરી દે છે.

વિદિશાગામી બૌદ્ધ ધર્મના પ્રવાહ વિદેશાના રામાં સમાઈ ગયા. આજે વિદેશામાં જે બૌદ્ધ ધર્મ જીવી રહ્યો છે તેનું વિશુદ્ધ રૂપ નથી, તે શુદ્ધ બૌદ્ધ ધર્મ નથી.

એક દિશામાં વહેનારા જલપ્રવાહ માર્ગમાં ખડક સાથે અથડાઇને દિશા ખદલીને વહેવા લાગે છે. ખરાખર એ જ રીતે ભારતીય સંસ્કૃતિના અખંડ સોત સાથે પણ ઘટના ઘટિત થઈ. સમયના ખડક આવ્યા. પાણીના જલપ્રવાહ અથડાયા. ખંને કિનારા તૂટી ગયા. પાણી નાની—માટી ધારાઓમાં વહેવા લાગ્યું જે ધારાનું પાણી વહેતું ન રહ્યું અને એક જ ઠેકાણે સ્થિર થઈ ગયું તે ગંધાવા લાગ્યું. કેટલીયે ધારાઓ પ્રવાહના અભાવે પડી રહી. માનવના મસ્તિષ્કને વિકૃત અનાવવા લાગી. ચાર્વાક જેવી વિચારધારાનું પાણી એવું જ સડેલું, ગંધાયેલું પાણી છે.

આ થઈ સંસ્કૃતિની યથાર્થાત્મક પરિક્રમા ! ભગવાન મહાવીરની ધર્મ-ધારા

મહાવીરની ધર્મ-ધારા એ ખડક સાથે અથડાઇને જ્યાં વહી ત્યાં મહત્ત્વાંકિત પ્રતિપ્રશ્ન અની. પ્રતિ ઉત્તર क्येवी रीते स्थिर थये। तथे। धन श्रमण लगवान महावीर क्येन मध्यममार्गना पुरस्कर्ता महातमा लगवान एदना सणण हाथे! द्वारा श्रमण संस्कृतिने। िक नारे। तूटतां कूटतां णयी गये। भिषित एदना श्रमिक हाथे। ने। श्रम अने श्रमकनित प्रतिकृतने एदना अनुयायी के। के। दिश्वनयान, (२) महायान, (३) मंत्रयान अने (४) वळ्यानना ३पे लागला करीने वहें यी लीधं. केवी स्थितिमां श्रमण संस्कृति तरक्थी तूटेला किनाराने। प्रवाह विलिश्न धारा, प्रतिधारा अने अनुधारामां छिन्न शिक्ष थ गये।

મહાવીરની વિચાર-ધારાને ધરાના આધાર મળ્યાે. મહાવીર દ્વારા પાષિત સંસ્કૃતિ 'મહાવીરની નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ મૂલક સંસ્કૃતિ છે' આ ધારા વૈદિક સંસ્કૃતિ અને શ્રમણ સંસ્કૃતિના નામે ભિન્ન સંસ્કૃતિરૂપે વહી. અખંડ સંસ્કૃતિના પ્રવાહ સમયના ખડક સાથે અથડાઇને અલગ અલગ વહ્યો, રાેકાયા, એનું પાણી સડ્યું, ગંધાયું, ખાંબાચિયામાં અટવાઇને સંકાેચાઈ ગયું તાે પછી કઈ ધારા આગળ

હિમ્મતપૂર્વ કસ્પષ્ટ રીતે કહેવું જોઇએ કે-'મહા-વીરની નિવૃત્તિ–પ્રવૃત્તિ–મૂલક સંસ્કૃતિ' અચી. મહાવીરની સંસ્કૃતિ આત્મકલ્યાણપરક તથા જનકલ્યાણપરક હળી-મળી ગયેલી 'સંસ્કૃતિ' છે.

મહાવીરની સંસ્કૃતિ કેમ ચાલી આવે છે?

અન્ય સંસ્કૃતિએા ધર્મના ધ્વજના આધાર શ્રહણ કરીને પણ નથી અચી, તાે પછી મહાવીરની સંસ્કૃતિ શી रीते अचीने छिवत रही गई तेनुं मूणभूत कारण् शुं छे ? तेना भर्यादित अने शाधिक उत्तर को छे के महावीरनी संस्कृति यथार्थ वादी संस्कृति हती अने कोटला माटे ज ते छिवत रही गई. महावीर परम यथार्थ वादी हता. को ज कारण् छे के आ परंपरामां थयेला स्तुतिकार आयार्थों को पण् पोतानी स्तुतिकामां ठें के ठें होण् तेने यथार्थ वादनी कसोटी पर भरा अतरनारा गुण्णी अने अद्धापुरुष इपे चीतरवामां आव्या छे. जैन धर्मना मर्मक आयार्थ सरस्वतीना कृपापात्र श्री हेमचन्द्र छो "अन्ययोग व्यवच्छे दिका"ना जीज श्लीकमां अमण्-शिरामण्णि शासनापति सगवान महावीरनी स्तुति करतां करतां तेना 'यथार्थ वादमूलक गुण्य 'नी ज स्तुति करी छे :-

अयं जने। नाथ तव स्तवाय, गुणान्तरेभ्यः स्पृह्यानुरेव । विगाहतां किन्तु यथार्थवादमेकं परीक्षा-विधि-दुर्त्विग्धः ॥

હે પ્રેભાે, હું આપના અન્યાન્ય ગુણા પ્રત્યે પણ શ્રદ્ધાશીલ છું. તેઓનું સ્તવન પણ કરવા ઇચ્છું છું પરંતુ અહીં તાે એકમાત્ર 'યથાર્થવાદ્ધ' નામના ગુણની જ સ્તુતિ કરીશ.

ઔપદેશિક પદ અને યથાથ વાદ

ભગવાન મહાવીરે પાતાના ભિક્ષુઓ માટે અધ્યાત્મ અમૃતની પાવન ગંગા વહેવરાવી ત્યાં પણ તેમના યથાર્થ વાદી દિષ્ટિકાણનું સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે. ચારને ચાર કહેવા, કાણાને કાણા કહેવા, આંધળાને આંધળા કહેવા, અહેરાને અહેરા કહેવા, દાસને દાસ કહેવા જો કે સત્ય છે, પરંતુ तेमां पण् यथार्थवाही धर्मने निक्षाववा को तेमनी दृष्टिके क्यनिवार्थ ढतुं. तेथी तेमणे पाताना किक्षुकोने धर्मापदेश हीधाः "तमारा सत्यात्में काहर्श ड्यनथी पण् डे। छंनुं छुद्य पीडाथी असित न थवुं को छंके. निक्ष ते। तमे यथार्थवाही धर्मना स्पर्श पण् निक्ष इरी शड़े। " कैन धर्म यथार्थवाही धर्म छे. महावीरना पूर्ववर्ती रड तीर्थ 'डरोना युगमां का यथार्थवाही धर्म त्रणु याम, बार याम कने निर्धन्य धर्मना नामथी पण् के। जजावा साम्यी पण् के। जजावा साम्यी पण् के। जजावा साम्यी पार्थ नाथ सुधीना रउ तीर्थ 'डरोको तेने युगनी सीमाकोथी पार्थ नाथ सुधीना रउ तीर्थ 'डरोको तेने युगनी सीमाकोथी पार्थ नाथ सुधीना रउ तीर्थ 'डरोको पार्थ नाथना वार याममां कपरिश्रह्मी समावेश डरी हीधा.

યુગની સમસ્યાએનું સમાધાન આપનારા ધર્મ યુગીન ધર્મ કહેવાય છે. જૈન ધર્મ યુગીન ધર્મ છે. તેથી પ્રત્યેક યુગની સમસ્યાએને પાતાના વિરાટ પ્રકાશમાં સમેટી લીધી. યુગની સમસ્યા પ્રકાશવતી અની. તેથી જૈન ધર્મ શાશ્વત કાળથી અખાધરૂપે ચાલી રહ્યો છે. યામાનું અલ્પત્વ અહુત્વ પણ તેના પગની એડી ન અની શક્યું.

જૈન-ધર્મનાે નિયંતા નહિ, ચિંતનકાર અપેક્ષિત રહ્યો

જૈન ધર્મ પાતાના વિશુદ્ધ રૂપે સંસ્કૃતિ-પ્રધાન ધર્મ છે. તેને એ મર્માની પેઠે સિદ્ધાન્ત-પ્રધાન ન કહેવું જોઇએ. જે લાેક વ્યવહારથી ઉદાસીન રહીને કેવળ સિદ્ધાન્તાની દાર્શનિક મીમાંસાની ભૂલભૂલામણીમાં ભટકતા રહે છે અને સાધારણ ભુદ્ધિમાન માણુસને માટે એક ગૂઢ સમસ્યા

ખનીને રહી જાય છે. જેથી જૈન ધર્મ મુખ્યત્વે કરીને ન તો સિદ્ધાન્તપરક છે કે ન વ્યક્તિપરક છે, ચમત્કારપરક છે કે ન કાલપરક છે. બીજા ધર્મોની સ્થિતિ એવી નથી. તે અધિકતર શાસ્ત્રપરક છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણે કહી શકીએ છીએ કે વૈદિક ધર્મના મૂળ આધાર વેદ છે, તે જ પ્રમાણે ખ્રિસ્તી ધર્મના મૂળ આધાર બાઇ બલ, ઇસ્લામ ધર્મના મૂળ આધાર કુરાને શરીક અને પારસી ધર્મના મૂળ આધાર જિન્દ અવસ્તા છે. જૈન ધર્મ કાઇ એક શાસ્ત્ર અથવા આગમ સુધી સીમિત નથી.

વ્યક્તિપરકના અભિપ્રાય એ છે કે અન્ય ધર્મ માટે ભાગે વાણીથી આદેશ અથવા તેં ઉપદેશના રૂપે પ્રગટ થયા છે. દાખલા તરીકે બૌદ્ધધર્મના પ્રાદુર્ભાવ મહાતમા ખુદ્ધથી, ઇસાઇ ધર્મના ઇસામસીહથી, ઇસ્લામના હજરત મહમ્મદ સાહેબથી અને પારસી ધર્મના જરશસ્તથી પ્રાદુર્ભાવ થયા છે. જૈન ધર્મની આ સ્થિતિ નથી. તેમ તે કાઈ એક વ્યક્તિ-વિશેષની વાણીથી પ્રગટ થયેલા આદેશ કે ઉપદેશ નથી.

ચમત્કારપરકનું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અનેક ધર્મ પાતાના અનુયાયીઓને ચમત્કારાના ચક્રમાં ફસાવી રાખે છે. તે સિદ્ધ પુરુષાની ચમત્કાર યુક્ત માહમાયાનું જંગલ કંઇક એવું ફેલાયું છે કે સાધારણ ખુદ્ધિના માણસ તેમાં અટવાઈ અથડાઇને ત્યાં જ ફસાઇને અટેકી જાય છે અને જાદ્દ-ટાેણા તથા મંત્ર-જંત્ર આદિમાં જ ધર્મની ઇતિંશ્રી માની બેસે છે. જૈન ધર્મમાં આવા

ढेांग-धतुराने करा पणु स्थान नथी. ते ओं भात्र दे हे ब्राह्म हिंदि स्थानी परिण्यित क्यारे प्राह्मणु धर्मना इपे थई त्यारे ते ओ डम्डांडे। उपर निर्भार थई गये। है केनुं इप अंतमां यमत्हारपर अनी गयुं. पुत्रेषणु, वित्तेषणु। तथा दे है पणु। वगेरे अधानी पूर्ति माटे यज्ञपर डम्डांडेने। सढ़ारी-आधार अपावा दाग्ये। प्राह्मणु। विविध प्रधारना यज्ञानुष्ठानमां ओं हैवी शिक्तिओं नी डल्पना डरवामां आवी है केने धारणे तेने मानवीनी सर्व आधारी पूर्तिनुं साधन मात्र मानी दीधी. कैन धर्ममां ड्यांय पणु डम्डांडनुं करा पणु स्थान नथी.

કાલપરકના અભિપ્રાય એ છે કે માટા ભાગના ધર્માની ઉત્પત્તિ કાલવિશેષ તથા પરિસ્થિતિવિશેષમાંથી થઇ. તેથી તેનું મહત્ત્વ પણ કાલવિશેષ તથા પરિસ્થિતિવિશેષ સુધી મર્યાદિત રહી ગયું છે. તે કાલાતીત નથી અને ત્રિકાળની આવશ્યકતાની સમાનરૂપે પૂર્તિ કરવાની તેનામાં સમતા પણ નથી. તેને એકકાલિક કહી શકાય છે. તે ત્રિકાલસ્થિર તથા ત્રિકાલાઆધિત ધર્મ નથી.

ઉપસંહાર અને સંદેશ

જૈન ધર્મનાં મૂળભૂત તત્ત્વાની વ્યાપથા એ રૂપે અવશ્ય કરવી જોઇએ કે તે વર્તમાન યુગની રાષ્ટ્રીય અને આંતરાષ્ટ્રીયના સર્વસમ્મત ઉકેલ રજ્ય કરી શકે. જે ધર્મ પાતાનાં મીલિક તત્ત્વા દ્વારા વર્તમાન યુગની આ

માંગ અથવા આવશ્યકતાની પૂર્તિ કરવાનું સામર્થ્ય ખાઈ એસે છે તેનું અસ્તિ_{ત્}વ જોખમમાં પડી જાય છે. અન્ય અનેક ધર્મોનું અસ્તિત્વ એ જ કારણે ખતરામાં પડી જઇને ઇતિહાસમાં તેઓ નામશેષ થઈ ગયા છે. ઇતિહાસના આ એક પડકાર છે અથવા ચેતવણી છે. જૈન ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ તથા ખ્રાહ્મણ ધર્મની જેમ પતનમુખી ન હેાઇને સદૈવ ઉત્ક્રાન્તિમૂલક રહ્યો *છે અને* તેનું અસ્તિત્વ યુગ–યુગાન્તરાની વિનાશકારી પરિસ્થિતિએામાં પણ ટકી રહ્યું છે તે કારણે તેને ઇતિહાસના આ પડકાર અથવા ચૈતવણી પર સમય આવતાં ધ્યાન આપવું જોઇએ. સ્પષ્ટ શખ્દેરમાં એમ કહેલું વધારે ચાગ્ય થશે કે જ્યારે સમાજમાં ધર્મથી નિરાશ થઇને ધર્મનિરપેક્ષ ભાવના પ્રખળ થઈ રહી છે ત્યારે જૈન ધર્મના અનુયાયીઓએ એ સિદ્ધ કરી દેવું જોઇએ કે તેમના ધર્મવિકાસાન્મુખી છે અને તે કારણે તે હંમેશાં પરિવર્તનશીલ રહ્યો છે. દરેક સુગની માંગ અને આવશ્યકતાની પૃર્તિ તેણે કરી છે અને આજ પણ તેનામાં રાષ્ટ્રધર્મ અનવાની ક્ષમતા વિદ્યમાન છે.

આ મહાવીરના યથાથ વાદી દેષ્ટિકાેેેેે ગુપરક ધર્માધાર પર રહેતાં વિચારેેલું મારાં ચિંતન અને સંદેશ છે.

૧૭

જૈન સંસ્કૃતિમાં નારીનું મહત્ત્વ

ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સમાજના વિકાસમાં નારીના મહત્ત્વપૂર્ણ ફાળા રહ્યો છે. તે સમાજ અને સંસ્કૃતિની પ્રેરણા છે, ચેતના છે અને ખુદ્ધિ છે. તે દુર્ગા, લક્ષ્મી અને સરસ્વતી છે. તે નરની ખાણ છે, નૃસિંહની જનની છે અને શક્તિની પ્રતીક છે. પણ અત્યંત દુઃખ અને પરિતાપની વાત છે કે પાષાણ્યુગથી માંડીને વર્તમાન સ્પુટનિક યુગ સુધી નારીને અનેક સ્વાર્થી વ્યક્તિએા દ્વારા ખિછાવેલા કાંટાલર્થા માર્ગ ઉપર થઇને ચાલવું પડ્યું છે.

વસાભૂષણની જેમ નારી પણ એક ભાગિવિલાસની નિર્જવ ચીજ જ માનવામાં આવતી હતી. તેનામાં કાઈ સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ છે, તેને મન છે અથવા તેને કાઈ ઇચ્છાશક્તિ હાઈ શકે છે એ વાત કાઇના પણ ખ્યાલમાં આવતી ન હતી. નારી કેવળ પુરુષાના ભાગનું સાધન માત્ર છે એ જડ માન્યતા લાકોના મગજમાં સજ્જડ રીતે એસી ગઈ હતી. તેના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વના વિકાસની ઝાંખી પણ કાઇને નહાતી થતી. આ ભાગવિલાસના સાધનરૂપ ગણવામાં આવતી નારીની દશા એ હતી કે ક્ષત્રિયનરેશ

રથ ભ**રીભરીને** દાસીએા, પુરાહિતાને દક્ષિણામાં દેતા હતા. ભારતીય નરેશાના મહેલાે દેશી અને વિદેશી નારીએાથી ભરેલા રહેતા હતા. અને મુગલ–મહેલાની સંખ્યાનાે તાે કાેઈને પત્તો જ લાગતાે ન હતાે.

ભારતની ખહાર પણ નારીની એ જ હાલત હતી. ચીની સમાટ પણ પાતાના તરફથી પાલખીઓ ભરીભરીને કુમારીઓ હૂણ સરદારાને તથા તિએટી કાફલાઓના સરદારાને તથા ઉહેગર કખીલાના નાયકાને ભેટામાં આપતા હતા. ચીની સમાટને પાતાનો પ્રત્યેક નારીનું મુખ જોલું અશક્ય ખની જતું હતું. રૂપવતીના સંપર્કમાં જ તે આવતા હતા. આકીની રાણીઓને હમેશાં શાહી મહેલની એક ઉપેક્ષિત ઇટની જેમ જનમભર ડૂસકાં ભરીભરીને પડ્યાં રહેલું પડતું હતું.

એ પછીના ઇતિહાસકાળમાં નારીના સ્તર એથીયે નીચે ઊતર્યા. જાગારી લાકા નારીને જાગારના દાવમાં મૂકવાની વસ્તુ તરીકે દાવમાં મૂકવા લાગ્યા. નારીના જરાક જેટલા અપરાધ ખદલ તેને કઠાર દંડ દેવામાં આવતા હતા. અન્ય પુરુષને ખાલી જેવા માત્રથી જ લાકા નારીને ઘરની ખહાર કાઢી મૂકવાની નાટિસ એવી રીતે આપતા હતા કે જેવી રીતે લિલામ વગેરેની વસ્તુઓ માટેની જાહેરાત તેઓ કરતા હાય છે. નકકી કરેલા સમયે પરિત્યક્તા નારીને ઘરના ખારેણેથી ધક્કા મારીને નિરાધાર અવસ્થામાં કાઢી મૂકવામાં આવતી હતી. અને તેની પાછળ ધડામ દઈને ખારણાં ખંધ કરી દેવામાં આવતાં હતાં.

સ્ત્રીઓની આ દયનીય દશા હતી. પુરુષ સેંકડા હજારા સ્ત્રીઓને પાતાની ભાગસામગ્રી બનાવી શકતા હતા. ત્યારે સ્ત્રી એક પુરુષ સિવાય બીજા પુરુષની સામે નજર પણ માંડી શકતી ન હતી. અને ભૂલથી તે પરપુરુષને કદાચ જોઈ લે તા દંડની અધિકારિણી બની જતી હતી.

સતીપ્રથા એ નારી વિડમ્ખનાની ચરમ-છેલ્લી સીમા હતી. પતિ મર્યા ખાદ સ્ત્રીને અળજબરીથી પુરુષની સાથે તેને જીવતી બાળી મૂકવામાં આવતી હતી. આજની જગૃત નારીના દિલમાં એ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે સ્ત્રીના મર્યા પછી પુરુષ પણ કઈ રીતે જીવતા રહી શકતા હતા ? તેને પણ સતી-પ્રથાના નિયમ કેમ લાગુ પડતા ન હતા ? સ્ત્રીઓની એવી વિષમ હાલત ચાલી આવતી હતી સારા સારા સાત્વિક કવિએાના મુખમાંથી પણ એવા એવા ઉદ્ગારા નીકળે છે કે જે સ્ત્રી-સમાજની પ્રત્યે ઘૃણા અભિવ્યક્ત કરે છે.

એક કવિના શખ્દા છે:-

' નાગણી સી નારી જાણુ '

મતલખ કે સ્ત્રીને નાગણી સમજે. પરંતુ ખરું જેતા સ્ત્રી નાગણી નથી, નાગણી તેા પુરુષની વાસના છે.

કવિ તુલસીદાસજી પણ કહી ગયા છે:-

' शूद्र गंवार ढेाल पशु नारी ये सब ताड़नके अधिकारी ' આ પ્રમાણે સ્ત્રી અને પુરુષના આત્મામાં અને આત્માની શક્તિમાં કંઈ પણ તફાવત ન હાવા છતાં પણ સ્ત્રીએ। હમેશાં અપમાનિત થતી આવી છે. વૈદિક પર પરામાં નારીને આત્મવિકાસ માટે અવકાશ જ ન મળ્યો; તેમ ન તેમને સામાજિક અધિકાર મળ્યા કે ન ધાર્મિક અધિકાર મળ્યા. વૈદિક ધર્મગુરુઓએ ઉદ્દેશષણા પણ કરી કે:-

" न स्त्रीशृद्रौ वेदमधीयेताम् "

સ્ત્રી અને શૂદ્રને વેદ ભણવાના અધિકાર નથી. સ્ત્રીઓને કાેંઇપણ ધર્મ ગ્રન્થ વાંચવાના અધિકાર ન હતા. ધર્મ શ્રવણ કરવાના પણ અધિકાર ન હતા. અને ધાર્મિક ક્રિયાકાંડ પણ સ્ત્રીઓ કરી શકતી ન હતી. સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રો અ'નેને સમાન ગણવામાં આવતા હતા.

ખૌહ પરંપરામાં પણ નારીને મુક્ત સ્થાન નહેાતું મળ્યું. મહાતમા ખુંદ્ર અનિચ્છાથી પાતાના પ્રિય શિષ્ય આનંદના ખહું જ આગ્રહથી નારીને સંઘમાં દીક્ષિત કરી અને કહ્યું, "આનંદ, સંઘ વસ્તુતઃ હજારા વર્ષો સુધી જિવિત રહેત, પરંતુ તેમાં નારીના પ્રવેશ થવાથી તેનું આયુષ્ય ક્ષીણ થઈ જશે. અને હવે તે પાંચસા વર્ષોથી વધારે નહિ ચાલી શકે." આ પ્રમાણે ખૌદ્ધ પરંપરામાં પણ નારી ઉપેક્ષિત જ રહી.

જૈન ધર્મમાં નારીને આદિકાળથી જ મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન મળ્યું છે. જૈન ધર્મે નારીના વિકાસના અધા જ માર્ગો ખાલી નાખ્યા. અને ગુલામરૂપે અનેલી નારીનાં અધાં ખધન કાપી નાખી તેને ગૌરવ આપ્યું. પુરુષાના મનને આનંદ આપનારી, તેના દિલને અહેલાવનારી

ચીજ અનેલી નારીને મુક્તિ આપી. લેટ આપવાની ચીજ અનેલી નારીને આત્મવિકાસની ઊજળી તક આપી. ભાગસાધન અનેલી નારીને ભવ્યતા આપી. જડતાની પ્રતિમૃત્તિ ખનેલી નારીને ચૈતન્ય આપ્યું. ભગવાન મહાવીરે તીર્થની સ્થાપના કરી. તે તીર્થનાં ચાર અંગ અનાવ્યાં. સાધ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા, આ તીર્થમાં જેટલું મહત્ત્વ સાધુને છે તેટલું મહત્ત્વ સાધ્વીને પણ છે અને જેટલું મહત્ત્વ શ્રાવકને આપ્યું છે તેટલું શ્રાવિકાને પણ આપ્યું છે. વિશ્વના તમામ ધર્માની અપેક્ષા સાધ્વી અનીને આત્મશુદ્ધિ, આત્મકલ્યાણ તથા આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાના સમાન અધિકાર આપીને જૈન ધર્મ સીઓની પ્રતિષ્ઠા વધારી. આ પ્રમાણે સ્ત્રી-પુરુષની સમાનતા આ તીર્થના આઠશે **ખની. સ**ગવાન મહાવીરના આ સંઘમાં પુરુષની જેમજ યુગયુગથી તિરસ્કાર પામેલી નારીને પણ પુરુષ સમાન દરજ્જો મળ્યાે. તેમણે ગુલામરૂપે વેચાયેલી ચંદનાને પાતાના સંઘમાં લઇને પ્રવર્તિનીનું સ્થાન આપ્યું. અને શ્રમણી સંઘતું નેતૃત્વ એ મહાસતી ચંદનાને સાંપ્યું. આ રીતે જૈન ધર્મમાં સ્ત્રી-સમાજને ધર્મના સંપૂર્ણ અધિકાર આપવામાં આવ્યા છે.

પુરુષ અને નારી વચ્ચે જરા પણ લેદલાવ જૈન શાસમાં જોવામાં આવતા નથી આજકાલની નારી વ્યવસ્થા જેવી રીતે સ્ત્રીને ગવર્નર, પ્રધાન મંત્રી, અને એડવર્ડ તથા જ્યાર્જનું સ્થાન આપે છે તેવી જ રીતે જૈન ધર્મે અવતારી પુરુષામાં પાતાના તીર્થ કરામાં પણ નારીને સ્થાન આપ્યું છે. જૈનોના ચાવીસ તીર્થ કરામાં ૧૮મા તીર્થ કર છે, લગવતી મલ્લિકુમારી જે ધર્મ સ્ત્રીને તીર્થ કર પણ બનાવી દીધી તે સ્ત્રીને બીજો કરો! અધિકાર નહિ આપે ?

સ્ત્રીની સમાનતા અને પ્રધાનતાનાં ઉદાહરણે ાથી જૈનાગામ ભરેલાં છે. આ કાલચક્રમાં સૌથી પહેલાં માેક્ષમાં જનારી એક નારી જ હતી. અને તે હતી પ્રથમ તીર્થ કર ભગવાન ઋષભદેવની માતા મરુદેવી. ભગવાન ઋષભદેવને ભરત અને બાહુખિલ સરખા સા પુત્ર હોવા છતાં તેમણે સૌથી પ્રથમ અક્ષરજ્ઞાન પાતાની કન્યા ભ્રાહ્મી સુંદરીને જ આપ્યું. બ્રાહ્મીના નામથી જ લિપિનું નામ પણ બ્રાહ્મી લિપિ પડી ગયું છે. આ રીતે જૈનધમે નારીને તેનું ઉચિત અને આગળ પડતું રથાન આપ્યું છે, પ્રધાનતા આપી છે.

ખાહું ખિલને માનરૂપી અરાવત હાથી ઉપરથી ઉતારનારી ખાદ્મી સુંદરી જ છે. રહનેમીને ચારિત્રમાંથી વિચલિત થતાં રાજમતીએ જ ખચાવ્યા હતા. રાજમતીએ તેમને કહ્યું હતું, "તમે ચારિત્ર્યમાંથી ચલાયમાન થાવ તેના કરતાં તમારું મૃત્યુ જ શ્રેયસ્કર છે." તેનાં તેજસ્વી વચના સાંભળીને અંકુશ વડે હાથી જેમ વશ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે રહનેમી ચારિત્રમાં સ્થિર થઈ ગયા. રાણી કમલાવતી ઇક્ષુકાર રાજાને જે શબ્દો કહે છે તે શબ્દો પણ નારીની તેજસ્વિતાને સિદ્ધ કરે છે. તે કહે છે કે, બીજાના ત્યાજય કરેલા ધનને લેવું એ તા બીજાનું વમન કરેલું અન્ન ખાવું એ તા

કાગડા અને ફ્તરાનું કામ છે. એક દિવસ તા તમે આ મનારમ લાગતા કામલાગાને છાડીને જરૂર મૃત્યુ પામશા જ. એ વખતે એક ધર્મ સિવાય તમને બીજી કાઈ ચીજ શરહાલ્ત નહિ થાય. તેથી ધર્મનું આચરહા કરા. આ પ્રકારે જૈનધર્મ નારીને અહુજ અગ્રસ્થાન આપ્યું છે. નારીની અંધકારપૂર્લ સામાજિક યાત્રામાં જૈનધર્મ તેને માટે દીપ-સ્તમનનું કામ કર્યું છે.

સ્ત્રી પુરુષની અર્ધાં ગિની કહેવાય છે તે પુરુષનું અર્ધું અંગ છે, તા તેને પુરુષની સમાન જ અધિકાર મળવા જોઇએ. સ્ત્રી અને પુરુષ એ અને જીવનરથનાં ચકા છે. રથનાં ખને ચકા એક સરખાં જ હાેવાં જોઇએ. જો એકો નાનાં માટાં હશે તાે જીવનરથ સારી રીતે ચાલી શકશે નહિ. તેથી પુરુષ જેટલું જ નારીને મહત્ત્વ આપવાની જરૂર છે.

સ્ત્રી શકિત છે. તે અખળા નથી પણ સખળા છે. સ્ત્રીઓને જ્યારે જ્યારે પોતાની શક્તિના વિકાસની તક સાંપડી છે, મોકા મળ્યા છે, ત્યારે ત્યારે તે સર્વ પ્રકારે તેજસ્વિની દેખાઈ જ છે. વીરતાની દૃષ્ટિથી સ્ત્રીઓએ રણ-સંગ્રામ પણ ખેલ્યા છે. રાજ્યશાસન પણ કુશળતાપૂર્વક ચલાવ્યું છે. શિક્ષણ, વિજ્ઞાન, વીરતા, વિદ્વત્તા અને રાજ્યશાસન વગેરે ક્ષેત્રામાં સ્ત્રીઓએ પોતાની વિશિષ્ટતા દેખાડી છે. સહનશીલતા, ત્યાગ, તપશ્ચર્યા, પ્રેમ, કરુણા, સહાનુભૂતિ, સેવા, શ્રદ્ધા અને સમર્પણમાં પુરુષ કહી પણ સ્ત્રીની ખરાખરી કરી શકતા નથી.

' जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गीद्पि गरीयसी ?

માતા અને જન્મભૂમિ સ્વર્ગ કરતાં પણ મહાન છે. જ્યાં સ્ત્રીએાનું અપમાન થાય છે, ત્યાં નરક પેદા થઇ જાય છે. જે કુટુંબામાં વહુ દીકરી દુઃખ પામે છે તે કુટુંખ નાશ પામે છે.

આપણા શરીરમાં મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન નાડીનું રહ્યું છે. નાડી જ્યાં સુધી ખરાખર રીતે ચાલતી રહે છે, ત્યાં સુધી માણસનું સ્વાસ્થ્ય સારું રહે છે. પરંતુ જ્યારે નાડીમાં ગરખડ ઊભી થાય છે ત્યારે સ્વાસ્થ્ય પણ ખગડી જાય છે અને કચારેક કચારેક નાડીના ધખકારા વધારે પડતા થઈ જાય છે, વધી જાય છે અને જિંદગી પણ જેખમમાં આવી પડે છે. આ પ્રમાણે નાડીની સ્વસ્થતા અસ્વસ્થતા પર જ શરીરની સ્વસ્થતા અને અસ્વસ્થતાના આધાર રહેતા આવ્યો છે.

જે સ્થાન શરીરમાં નાડીનું છે, એ જ સ્થાન સમાજમાં નારીનું છે. નારી સંસ્કારી હશે, તા સમાજ પણ સંસ્કારી અનશે. નારી અશિક્ષિત, અસંસ્કારી અને અણુસમજી હશે તા સમાજ પણ એવા જ અનશે. નારીની સ્વસ્થતા ઉપર જ સમસ્ત સમાજના સ્વાસ્થ્યના આધાર રહેલા છે.

એ વાત તેા સૌ કેાઈ જાણે છે કે જ્યારે લાેકાને ધન જોઇએ ત્યારે તેઓ લક્ષ્મીની પૂજા કરે છે, કુબેરની નહિ. વિદ્યાના અભિલાષી લાેકા વિદ્યા માટે સરસ્વતીની ધ-૧૨ પૂજા કરે છે, વિદ્યાગુરુ ખુહસ્પતિની નહિ. શક્તિના ઉપાસકા દેવી દુર્ગાની પૂજા કરે છે, અન્ય કાઈ શક્તિશાળી દેવની નહિ. આ પ્રમાણે ધન, વિદ્યા અને અળ માટે દેવીઓની પૂજા કરવામાં આવે છે. કાઈ દેવની પૂજા કરવામાં આવતી નથી. તેમાં પણ સ્ત્રીપૂજાની વિશેષતા જ જોવામાં આવે છે. દેવાનાં નામ પણ જોઇએ તા તેમાં પણ સ્ત્રીઓને પ્રથમ સ્થાન મળેલું છે. જેમકે ગૌરીશંકર, રાધાકૃષ્ણ, સીતારામ, લક્ષ્મીનારાયણ. પશુઓમાં પણ ગાય પૂજાય છે, અળદ નહિ. આ રીતે સર્વત્ર નારીનું સન્માન જ નજરે પડતું હોય છે. માનવ સમાજમાં પણ એવું જ સ્ત્રી–સન્માન હેવું જોઇએ.

પતિ માટે ચરિત્ર, સંતાન માટે મમતા, સમાજ માટે શીલ, વિશ્વ માટે દયા તથા જીવમાત્ર માટે કરુણા-પ્રદાન શક્તિનું નામ જ નારી છે.

નારીની ઉન્નતિમાં સમાજની ઉન્નતિ છે. નારીના જયમાં સમાજના જય છે. નારીના કલ્યાણુમાં સમાજનું કલ્યાણુ છે. જય હાે નારીના!

96

ધર્મ અને સંસ્કૃતિના સ્વર

ધર્મના મૂળ સ્રોત તીર્થ કરા હાય છે. મૂળ સ્રોતમાં પાણી નિર્મળ અને વિશુદ્ધ હાેય છે; પણ જેમ જેમ તે આગળ વધે છે તેમ તેમ વિશુદ્ધતામાં ન્યૂનતા આવે છે. તીર્થ કરયુગમાં પણ ધર્મ વિશુદ્ધ હેાય છે. તીર્થ કરના અભાવમાં એટલી વિશુદ્ધિ નથી રહી શકતી. તેથી બીજા તીર્થ કરાની આવશ્યકતા હાય છે. તેઓ કરીને તેને વિશાદ્ધ કરે છે.

ધર્મનું નિવાસસ્થાન આત્મા છે, નદીનાળાં, મંદિર કે મસ્જિદ નહીં ઘીનું મૂળ ગાય–ભેંસ વગેરેનું દ્રુધ છે. આકડાનું દ્રધ નહીં.

નવાંગી ટીકાકાર આચાર્ય અભયદેવજીએ ધર્મની પરિભાષા કરી છે: 'જે દુર્ગતિમાં પડનારા જીવાને ધારણ કરે છે અને તેઓને સુગતિમાં પહેાંચાઉ છે તે ધર્મ છે. ^૧ ' ધર્મ આત્માત્થાનના માર્ગ છે. અને પાપ પતનના માર્ગ છે.

२ दुर्गतौ प्रपततौ जीवान् धारयति सुगतौ च तान् म्थापयतीति धर्मः । --स्थानाङ्गसत्र अ-१

આચાર્ય શીલાં કે ધર્મની વ્યાખ્યા કરી છે: "જે સ્વર્ગ અને અપવર્ષના માર્ગા બૂત છે તે ધર્મ છે." સ્વર્ગ ભીતિક સુખની પરાકાષ્ઠા છે અને માેલ આધ્યાત્મિક સુખની. બીજા શખ્દામાં તેમણે કહ્યું: "જેના સ્વભાવ સંસારસમુદ્રમાં ડૂખનારાં પ્રાણીઓના ઉદ્ધાર કરવાના છે તે ધર્મ છે." પાપ સંસારસમુદ્રમાં ડૂબાડે છે અને ધર્મ તેને પાર કરે છે. "સમ્યગ્ દર્શન, સમ્યગ્ જ્ઞાન, સમ્યગ્–ચારિત્રાત્મક જે આત્માના વિશુદ્ધ પરિણામ–વિશેષ છે તે ધર્મ છે." બાકીના બીજા અધર્મ.

આચાર્ય કુન્દકુન્દે ધર્મની વ્યાખ્યા કરી છેઃ "વસ્તુના સ્વભાવ ધર્મ છે."^પઆચાર્ય શચ્ય ભવે કહ્યુંઃ "ધર્મ મંગલ છે અને તે અહિંસા સંયમ અને તપરૂપ છે."^દ

ગણધર સુધર્માએ જમ્ખૂસ્વામીની જિજ્ઞાસાનું સમાધાન કરતાં કહ્યુંઃ "ક્ષમા, માદેવ, આજેવ, સંતાેષ, લાઘવ, સત્ય, સંયમ, ત્યાગ, બ્રહ્મચર્ય તપ આ ધર્મ છે." છ

सूत्रकृताङ्ग, श्रुत २, अ-५

२ स्वर्गापवर्गमार्गभूते धमे - आचाराङ्ग १, अ. ३. उ. १

३ संसारोद्धरणस्वभावे धमे -सूत्रकृताङ्ग श्रु. १, अ-९

४ सम्यन्दर्शनादिकर्मक्षयकारणे आत्मपरिणामे धर्मे

५ वत्थु सहावो धम्मो ।

६ धम्मो मंगल मुक्किट्टं अहिंसा संजमो तवो

दर्शन गा. १. अ. १

७ स्थानाङ्गस्त्र अध्याय-१०

⁽ख) तत्त्वार्थसूत्र सू. ६ अ ९

એક બીજા આચારે ધર્મની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે: "દાન, શીલ, તપ અને ભાવ ધર્મ છે."

એક અન્ય ધર્માચારે કહ્યું: "જ્યારે વિષ**રો માંથી** વિરાગ કષાયોના ત્યાગ, ગુણામાં અનુરાગ અને ક્રિયાએ માં અપવાદ થાય ત્યારે ધર્મ થાય છે.'' એથી વિપરીત પરિષ્યુતિ અધર્મ છે.

શુકદેવ પરિવાજકને આચાર્ય થાવચ્યાપુત્રે ધર્મનું મૂળ ખતાવતાં કહ્યું: '' ધર્મનું મૂળ વિનય છે. વિનયમાં ગૃહસ્થનાં ખાર વ્રતાના અને શ્રમણાનાં પાંચ વ્રતાના સમાવેશ થઈ જાય છે."^{૧૦}

ન્યાયદર્શનના વ્યાખ્યાકાર ગૌતમે ધર્મના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરતાં કહ્યું –''જેનાથી અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસની સિદ્ધિ થાય તે ધર્મ છે. ^{7,8 ૧}

મહર્ષિ વ્યાસે ધર્મનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરતાં કહ્યું છે કે: "જે પાતાને અનુકૂળ છે તે ધર્મ છે અને જે પ્રતિકૂળ છે તે અધર્મ છે આત્માનુકૂળ આચરણ કરવું એ ધર્મ છે,

- ८ सो धम्मो चडमेओ उन्नइट्ठो सयल जिणवरे हिं-पाणं शीलं च तनो भावो विअ तस्सिमे भेया ॥
- ९ जत्थ य विसय विरागो, कसाय चाओ गुणेसु अणुएओ किरियासु अप्पमाओ, सेा धम्मेा सिव सुद्दोवाओ॥
- १० विणय मूलो धम्मो—ज्ञातधर्मकथा
- ११ यतोऽम्युदयनिःश्रेयसः सिद्धिः स धर्मः ।

અને પ્રતિકૂળ આચરણ કરવું તે અધર્મ છે.^{,,,૧}

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે કહ્યું : ''આગ્રામાં ધર્મ છે, અનાગ્રામાં અધર્મ છે.''^{૧૭}

ટૂંકામાં સારાંશ એ છે કે જે આત્માત્થાનના પ્રશસ્ત પથ છે તે ધર્મ છે. તે ધર્મ બહાર નથી પણ અંદર છે.

એક ભિખારી હતા. તે ભીખ માંગીને પાતાનું પેટ ભરતા હતા. ત્રેલી જીર્જીશીર્જ ઝૂંપડીમાં વિરાટ ધનરાશિ દાટેલા પડ્યો હતા પણ તેને એનું જ્ઞાન–ભાન ન હતું. તેથી તે દુઃખી હતા. એનું જ્ઞાન થતાં જ તે તેને પ્રાપ્ત કરીને સુખી થઈ ગયા.

આતમા પણ ભિખારીની પેઠે જ ખહાર શોધખાળ ચલાવી રહ્યો છે, પ્રયાસ કરી રહ્યો છે પણ ધમ રૂપી-અમુલ્ય નિધિ આપણી અંદર જ પડ્યો છે, તેનું આપણને ભાન નથી. ધમે જીવનનું અમૃત છે. ધમે જીવનના સંસ્કાર છે. તે આત્માને પવિત્ર કરે છે. વિશ્વના મૂળ રહસ્યને જાણવાની ભવ્ય ભાવના જગૃત કરે છે. તે આત્માના સ્વભાવ છે. તેના સફભાવથી માણસ શ્રેષ્ઠ અને છે અને અસફભાવથી અશ્રેષ્ઠ અને છે.

१२ श्रूयतां धर्मसर्वस्वं, श्रुत्वा चैवाबधार्यताम् । आत्मनः प्रतिकूळानि परेषां न समाचरेत् ॥—महाभारत १३ आणाए मामगं धम्मं —आचारांगसूत्र

સંસ્કૃતિ :

સંસ્કૃતિ સંસ્કારાના સમૂહ છે. सम् પૂર્વ ક कृज्ञ ધાતુથી સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિ શખ્દા નિષ્પન્ન થયા છે. સંસ્કાર "ઘઝ્" પ્રત્યયાન્ત છે, અને સંસ્કૃતિ क्तिન્ પ્રત્યયાન્ત છે સંસ્કાર પુર્લિશ શખ્દ છે અને સંસ્કૃતિ સ્ત્રીલિંગ શખ્દ છે. અનેના અર્થમાં પણ મહાન અંતર છે. સંસ્કાર જીવમાં પણ મળી આવે છે ને અજીવમાં પણ મળી છે.

જે અજીવમાં સંસ્કાર છે, તેના પરિષ્કાર જો જીવ દ્વારા થતા હાય છે તા તેને જૈન દાર્શનિકાએ પ્રયાગ જ સંસ્કાર કહ્યો છે અને જો સ્વયં પાતાની મેળે જ પરિષ્કાર થાય છે તા તેને વિશ્વસા પરિણ્રતિ કહે છે.

જીવ પ્રયોગથી કડવી વસ્તુને સુસ્વાદુ ખનાવી દે છે. અસુંદરને સુંદર ખનાવી દે છે. જેમકે રાસાયિણક પ્રયોગથી તાંખાનું સોનું ખનાવી શકાય છે પારસમણિના સંસ્પર્શથી લાહાનું સાનાના રૂપમાં રૂપાન્તર કરી શકાય છે. વિષને પણ અમૃતના રૂપમાં પરિવર્તન કરી શકાય છે. આ અધા સંસ્કારા પ્રયોગજ છે, એટલે કે પ્રયોગમાંથી જન્મેલા છે. અને પાતે જ હઅડતાં ઘસાતાં મહાદેવ ખની જલું તે વિશ્વસા છે.

પરિષ્કાર, સંશોધન, પરિવર્ધન, અને ગુણાધાન રૂપ તેના ચાર પ્રસ હોય છે.

પસ્પ્કાર-સજાલીયમાં એક નવીન વિશેષતા ઉત્પન્ન કરી દેવી તે પરિષ્કાર છે. જે પ્રજ્ઞા છારડીના ઝાડ પર ઘાંસ લગાવી દેવાથી વૃક્ષમાં આમૂલ પરિવર્તન આવી જાય છે.

સારોધન: કાઇપણ વસ્તુમાં મળી ગયેલા વિજાતીય દ્રેવ્યને ખહાર કાઢીને ફેંકી દેવું તે સંશોધન છે. જેમકે સાનામાંથી માઢીના અંશ.

પરિવર્ધાન: અનેક વસ્તુએોના સંચાેગથી એક્ નવી શક્તિ ઉત્પન્ન કરવી તેનું નામ પરિવર્ધન છે.

ગુણાધાન : ચિરકાળ સુધી જેના સંસ્કાર ટકી રહે તે ગુણાધાન છે. જેમકે મેદીના રંગ લાંબા સમય સુધી ટકી શકે છે. ધાવાથી પણ જલદી જતા નથી.

વૈશેષિક દર્શનકારે સંસ્કારના ત્રણ લેદ ખતાવ્યા છે: વેગ, ભાવના અને સ્થિતિસ્થાપકતા. વેગ સંસ્કાર પૃથ્વી, જલ, તેજ, અને વાયુમાં મળી આવે છે. ભાવના સંસ્કાર આત્મામાં જોવામાં અથવા અનુભવવામાં આવે છે અને સ્થિતિસ્થાપકતા કેવળ પૃથ્વીમાં જોવામાં આવે છે.

જૈન દાર્શાનિકાએ ભાવના સંસ્કારને ધારણાની અંતર્ગત આવેલા માન્યા છે. ધારણા પણ અવિચ્યુતિ, સ્મૃતિ, અને વાસનાના રૂપે ત્રણ પ્રકારની છે.

સારાંશ એટલા જ છે કે સંસ્કાર આન્તરિક અદશ્ય શક્તિવિશેષ કહેવાય છે, અને વિશ્વમાં જે કંઈ સર્વોત્તમ અને સર્વ શ્રેષ્ઠ વાતા જે જાણવામાં અને કહેવામાં આવી છે તેનાથી પાતાની જાતને પરિચિત કરવી તેનું નામ સંસ્કૃતિ સંસ્કૃતિની જો કે હજી સુધી કાઈ નિશ્ચિત પરિભાષા નથી અની શકી. તેની કાઈ ચાજીસ વ્યાખ્યા નથી થઈ શકી તાેપણ એટલું તાે જરૂર કહી શકાય તેમ છે કે સંસ્કૃતિ જીવનનિર્માણની એક કલા છે. સંસ્કાર જે બીજ છે, તાે સંસ્કૃતિ અંકુર છે. સંસ્કાર વ્યષ્ટિગત હાેય છે અને સંસ્કૃતિ સમષ્ટિગત.

ધમ' અને સંસ્કૃતિ વચ્ચે પણ અન્યોન્યાશ્રય સંખ'ધ છે. ધમ^દરહિત સંસ્કૃતિ સંસ્કૃતિ નહિ પણ વિકૃતિ છે.

96

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ધર્મનું સ્વરૂપ ભારતવર્ષમાં ધર્મ :

ઘણા જ પ્રાચીન કાળથી ભારતની ખ્યાતિ એક ધર્મ પ્રધાન દેશરૂપે રહી છે. અહીં ની સંસ્કૃતિ અને સલ્ય-તાનું પાલન-પાષણ અને વિકાસ ધર્મના મૂલ્યવાન સિદ્ધાંતાના આધાર પર જ થયાે છે. ઋષિમુનિએા તથા તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ તેપાવનમાં રહીને ત્યાગમૂલક જીવન વ્યતીત કરતાં કરતાં જે અનુભૂતિએ ાપ્રાપ્ત કરી તેનું વ્યક્તિકરણ પણ માટે લાગે ધર્મના માધ્યમથી જ થયું છે. ધર્મના સંખંધ ભલે આત્મસ્થ હોય પણ તે એક સામાજિક વસ્તુ છે. સમાજ ઇતિહાસ–અન્દ્ર સંસ્થા છે. જે સ્વયં પાેતા થકી જ એક વિજ્ઞાન છે. તેથી સમાજના અંતરાત્માનું યથાે ચિત પાષણ જો ધર્મ દ્વારા થતું હાેય તાે અહારની આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ વિજ્ઞાન દ્વારા થાય છે તેથી ધર્મ અને વિજ્ઞાનને સમીક્ષાત્મક દેષ્ટિથી ભિન્ન ભિન્ન માનવાં એ ખુન્દ્રિમત્તાનું લક્ષણ નથી. ધર્મ જીવનનું એક એવું મહત્ત્વપૂર્ણ અંગ છે કે જ્યાં માનવી થાડી ક્ષણાને માટે પાતાની જાતને સાંસારિક યંત્રણાએાથી સુક્ત થયેલા જોઈ આધ્યાત્મિક આનં દના અનુભવ કરે છે. તે લોકિક જીવનમાં રહીને પણ ધર્મ દ્વારા આન્તરિક ચિત્તવૃત્તિમાં લીન રહેવાને કારણે લોકોત્તર અથવા અનિવ ચનીય સુખના બાધ કરે છે. વ્યક્તિ, સમાજ અને રાષ્ટ્રની સુખશાન્તિ તેમ સમૃદ્ધિ ધર્મના સમૃદ્ધિ વિકાસ પર અવલ બે છે. અંતર્જ ગતની સાથે સંખંધ રહેવા છતાં તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ વ્યાવહારિક છે, અને તે બાદ્ય કિયાઓ દ્વારા જ જાણી શકાય છે. તેને આચારની સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે.

આચારપર પરાને કારણે જ તેને ઇતિહાસ-સંબંધ માનવા પડે છે. કારણ કે સંસારમાં ચાહે કાેઇપણ વસ્ત ગમે તેટલી આન્તરિક હોય છતાં વ્યવહાર દ્વારા જ અનુમૃત થવાને કારણે તે આચાર-મૂલક હોય છે. અને સામયિક પ્રવાહ અનુસાર તેના આત્મા અપરિવર્ત નશીલ રહેવા છતાં આચારામાં સમય પ્રમાણે ફેરફાર કરવા પડે છે. અથવા તા પાતાની મેળે જ ફેરફાર થઈ જાય છે. ધર્મના આચરણુમૂલક વિકાસને દેષ્ટિ સમક્ષ રાખવા છતાં કહેવું પહે છે કે સમય સમય પર એક જ ધર્મે બાહ્ય સ્થિતિમાં ઘણા અધા ફેરફારા એટલા માટે કર્યા કે તેને છિવિત રહેવું હતું. સામાજિક પરિસ્થિતિના આધારે માટા લાગે વિકસતાં જતાં અને આગળ વધતાં જતાં તત્ત્વામાં ફેરફાર થવા સ્વાભાવિક છે. ફેરફાર અથવા પરિવર્તન જ તેની સંજીવની શકિત છે જ્યારે આપણે ઋતુના ફ્રેરફારા મુજબ કપડામાં પરિવર્તન કરીને મૂળ રૂપમાં આપણા શરીરનું રક્ષણ કરી શકીએ છીએ, તાે વ્યાપક રૂપમાં અદલાઈ ગયેલી પરિસ્થિતિએામાં પણ ખાદ્યા વ્યવહારથી પરિવર્તન કરી આપણી મૂળ વસ્તુની રક્ષા જરૂર કરી શકીએ.

આ પરિવર્તન કેવળ જીવનશક્તિ જ પ્રદાન કરે છે એમ નથી, પરંતુ વિચારામાં પણ ક્રાન્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. ધ્રમ**ેની પરિસાષા** :

અત્યધિક આત્મિક વસ્તુને પરિભાષામાં-વ્યાખ્યામાં ભાંધવી ઘણી મુશ્કેલ હાેય છે; કારણ કે અધિક ચર્ચાસ્પદ વસ્તુના જ્યારે જીવન સાથેના સંબંધ ક્ષીણ થવા લાગે છે, ત્યારે માણસ તેને વ્યાખ્યા દ્વારા સ્થાયિત્વ રૂપ આપવાના પ્રયત્ન કરે છે. ધર્મની લગલગ એ જ સ્થિતિ છે. કારણ કે ધર્મની ચર્ચા શબ્દેા દ્વારા તેા બહુ જ થતી હાેય છે પણ જીવનની સાથે ઊંડાે સંખંધ ખહુજ અલ્પ રહેતા હાય છે. આ જાતના વાણીવિલાસના વ્યાપક પ્રભાવ ત્યાં સુધી ફેલાયેલા છે કે અભણ અથવા ધર્મના સંબંધમાં અત્યંત જ્ઞાન રાખનાર મનુષ્ય પણ પ્રદ્યા, માક્ષ તથા અનેકાન્તવાદની ચર્ચા કરતાં થાકતા નથી.... પ્રમાણિક-પણે જો જોવામાં આવે તાે ધર્મ કેવળ વાણી સુધી જ મર્યાદિત રહેનાર તત્ત્વ નથી, પરંતુ તેના સિદ્ધાંતા દૈનિક જીવનમાં એ તત્રોત રહેવા જોઇએ. ધર્મના મર્મ સુધી અહું જ એાછા માણુસા પહેાંચી શકે છે. ખાકી જેનામાં પહેાંચવાની શક્તિ છે, જે પહેાંચી શકે છે તેઓની વાણી માટે લાગે મૌન રહે છે.

ભારતમાં સાચે જ ધર્મની અહુલતા છે. તેની વ્યાપ્યા કરનારા વ્યાપ્યાકાર પણ અનેક છે. કાઈ દર્શન દ્વારા ધર્મ સમજાવવાની કૈાશિશ કરે છે, તેા કાઈ કેવળ આચાર દ્વારા જ તેની વ્યાખ્યા કરવામાં પ્રયત્નશીલ છે. તેથી ધર્મને ભારત વર્ષમાં પ્રચુર વ્યાખ્યાઓ અને પરિભાષાઓ મળતી હોય છે.

જૈનદર્શનના ઉદ્દલટ વિદ્વાન પ્રજ્ઞાચક્ષુ પંડિત સુખલાલજી સંઘવીએ પાતાના 'દર્શન અને ચિંતન' નામના બ્રંથમાં લાેર્ડ માેલેંના મત અનુસાર એમ ખતાવ્યું છે કે ' ધર્મની લગલગ દસેક હજાર વ્યાપ્યાએા થઈ ચૂકી છે તાે પણ તેમાં બધા ધર્મોના સમાવેશ થયા નથી. છેવટે ખાૈહ જૈન આદિ ધર્મ એ વ્યાપ્યાએાની ખહાર રહી જાય છે." વ્યાપ્યાકાર માત્ર સંપ્રદાય અથવા પાતાના ધર્મ સુધી જ સીમિત રહે છે. કાેઇપણ પ્રકારના વ્યામાહ અથવા પૂર્વ બ્રહ્યી પ્રભાવિત વ્યક્તિ પાસેથી વ્યાપક સર્વ જનગમ્ય વ્યાપ્યાની આશા રાખી શકાતી નથી.

ધર્મ શબ્દની વ્યુપત્તિ આ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે: "ધારળાત્ ધર્મઃ " જે ધારણ કરી શકાય તે જ ધર્મ છે. ધર્મ શબ્દ 'ધૃ' ધાતુમાંથી નીકળેલા છે. જેમાં 'મય ' પ્રત્યય જોડવાથી ધર્મ શબ્દ બને છે. જેનું તાત્પર્ય છે, ધારણ કરવાવાળા. પરંતુ તે શું ધારણ કરે છે? એ એક પ્રશ્ન છે. જ્યાં સુધી ધારણ કરવાના પ્રશ્ન છે ત્યાં સુધી સમસ્ત ધર્મ અને સંપ્રદાય તેની સાથે સહમત છે. પણ જે ધારણ કરવામાં આવે છે— મતલેદ ત્યાં જ છે. કારણ કે દરેક ધર્મ અને સંપ્રદાયના સહ્યાે

પાતાને અનુકૂળ તથ્**યાને** જ ધારણ કરે છે અને તે જ આગળ જતાં તેની દેષ્ટિએ ધર્મ અની જાય છે.

જૈન દર્શન અહું જ વ્યાપક અને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય-મૂલક દર્શનના રૂપમાં ઘણા પ્રાચીન કાળથી પ્રતિષ્ઠિત રહેલું છે. પ્રાણીમાત્રનાે સર્વાદય એ જ આ દર્શનનું કામ્ય છે, લક્ષ્ય છે, ધ્યેય છે. તે માનવ માનવ વચ્ચે ઊંચાપણા અને નીચાપણાની કલ્પનાતું વિરાધી છે. તે પ્રાણીમાત્રના વિકાસના માર્ગ પ્રશસ્ત કરે છે. તે એટલી ક્રાન્તિકારી ઘાષણા કરે છે કે પાતાના ઉ_{ત્}થાન-પતનમાં કાૈઇને સાધક-ખાધક નથી માનતું. તે પાતાની શ્રહા માટે, વિધાસ માટે, ઈશ્વર સુદ્ધાંની પરાધીનતા તે લગીરેય સ્વીકારતું નથી તેમાં શ્રદ્ધા રાખતું ઉત્થાન–પતનની જવાબદારી વ્યક્તિના પુરુષાર્થ પર અવલ ભિત માને છે. વરદાન અથવા અભિશાપ જેવી કાઈ વસ્તુ જૈન દર્શનમાં ઉઝરીને આગળ વધી શકી નથી. અવતારવાદના પણ તે અસ્વીકાર કરે છે. તે મતુષ્યને એટલું વિકસિત પ્રાણી માને છે કે તેને પરમાત્મા બનવા સુધીના અધિકાર મળેલા છે. પરમાત્મા અને માનવીમાં કેવળ એટલાે જ ક્રક છે કે પરમાત્માએ પ્રકાશનું પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે જ્યારે માનવ પાતાની અંદર રહેલા પ્રકાશને આવરણ દ્વારા ઢાંકેલા રાખવાને કારણે જ તે માનવ અન્યેા છે. જો માણુસ ઇચ્છે તેા તે વિશિષ્ટ આ^{દ્}યાત્મિક પુરુષાર્થ દ્વારા અનાવૃત અનીને–આવરણને ફ્રર કરીને પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

જ્યાં ત્યાગમૂલક જીવનયાપન કરનારા મનીષીએ!

ઢારા ધર્મ જેવા પવિત્ર તત્ત્વની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી હાેય ત્યાં કુદરતી રીતે જ સર્વજનાેને ઉપયાેગી વ્યાપક દર્ષિકાણ રહે તે સ્વાભાવિક છે. આચાર્ય કુન્દકુન્દે ધર્મની ખહું જ સુંદર સંક્ષિપ્ત અને સારગર્ભિત વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે " વહ્યુ સહાવા ધમ્મા " વસ્તુના સ્વભાવ જ ધર્મ કહેવાય છે. દરેક પદાર્થ અથવા વસ્તુને પાતાના નિજ સ્વભાવ હાય છે અને તે સ્વભાવ જ તેના મળ ધર્મ છે. દાખલા તદીકે ઠંડાપણં-શીતળતા એ જળના મૂળ ધર્મ છે. અગ્નિના ધર્મ ઉષ્ણત્વ છે. આધ્યાત્મિક દિષ્ટિથી આત્મલાવમાં રહેવું એ આત્માના મૂળ ધર્મ છે. પદ્દગળાના વિકારામાં રમણ કરવું એ અધર્મ છે. અર્થાત્ સાંસારિક વૃત્તિઓામાં લીન રહીને કેવળ વિલાસ અને વૈભવને જ જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય માનીને જીવન ગુજારનું એ તાત્ત્વિક દેષ્ટિથી અધર્મ જ છે. પરિગ્રહ માત્રનું પાષણ ધર્મની કાૈટિમાં આવતું નથી, કારણ કે તેનાથી હિંસાવૃત્તિને પ્રાત્સાહન મળે છે.

પરવર્તા જૈનાચારે એ સમય સમયની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ધર્મની પ્રશસ્ત વ્યાખ્યાઓ તથા તેને જીવનના દૈનિકક્રમમાં કેવી રીને આચારમાં મૂકી શકાય, સમાજ તથા નીતિ સાથે તેના શા સંબંધ છે આદિ અનેક વિષયાનું સાર-ગર્ભિત વિવેચન કરીને ધર્મને અધિક લાેકભાગ્ય બનાવ-વાના અનુકરણીય પ્રયાસ કર્યા છે. પરવર્તા આચારાંની વ્યાખ્યાએ મૌલિક રૂપે ઉપયુક્ત સૂચિત સિદ્ધાંતનુ જ અનુગમન કરે છે.

ધર્મની ઉત્પત્તિ-ધર્મના પ્રાદુર્ભાવ:

ધર્મ સમાજનું એક અતિ આવશ્યક અંગ રહ્યું છે. તેની ઉત્પત્તિના આદિકાળ અતિહાસિક દિષ્ટિથી અજ્ઞાત છે. સમાજ વિજ્ઞાનની દિષ્ટિએ જ્યારથી માનવનું અસ્તિત્વ છે ત્યારથી ધર્મના અસ્તિત્વના સ્વીકાર કરવા જ પડશે. સંસારના કાઇપણ ખૂણામાં શિક્ષિત અથવા અશિક્ષત માનવના સ્વભાવતા કાઇ પણ વર્ગ એવા નહિ હાય જેના પાતાના કાઇ ધર્મ ન હાય. ધર્મ હીન સમાજના જવનમાં સમતુલા નથી રહી શકતી. પછી તે વિચારમૂલક હાય કે આચારમૂલક.

જો કે આ સ્થાન ધર્મની અતિહાસિક સમીક્ષાનું નથી, તેમ ક્રમિક વિકાસના પ્રત્યેક ચરણ પર ગંભીર વિચાર કરવાનું પણ આ સ્થાન નથી. અહીં તા કેવળ પ્રાસંગિક સંકેત કરીને જ સંતાષ માનવા પડશે. કારણ કે ધર્મ એક શ્રદ્ધાચાદ્ધ તત્ત્વ છે. તેથી જ્યારે તેના પર અતિહાસિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે શ્રદ્ધા ઉપર જરૂર ચાંટ પહોંચે છે. નવી વિચારધારા જ્યારે સમાજમાં આવે છે ત્યારે પુરાતન રૃદિવાદી અને વિચાર-પરંપરાનુયાયી તેને પાખંડ અને નાસ્તિક સમજવા માંડે એ અને તેમાં જ તેની ગણના કરે છે.

શ્રદ્ધાનું તાત્પર્ય કેવળ એટલું જ છે કે " વિશેષ પ્રકારના વિચારાના સત્યમાં અટ્ટ વિશ્વાસ જ વર્તમાનમાં શ્રદ્ધાના અર્થ રહી ગયા છે." તેમાં જ્ઞાનના ઉપયાગ બહુ એાછો કરવામાં આવ્યા છે અને જે કંઈ ચાલી આવ્યું છે તેનું જ આંખ મીંચીને સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે. પછી તે પરંપરા ઉન્નત હાેય કે અનુન્નત.

સામાન્ય ભાષામાં શ્રદ્ધાને તર્ક અથવા ખુદ્ધિવાદની હરીક માનવામાં આવી છે, તેનું કારણ મનાવિજ્ઞાન (સાયકાલાજ) વિષયતું અજ્ઞાન છે. શ્રદ્ધા અને વિચારમાં કુદરતી રીતે જ વિરાધ હાેય છે. જૂના શ્રહાન્વિત વિચાર, નવા વિચારાના પ્રકાશમાં અથવા તેની શાેધમાં તપાસમાં હાલવાડાલવા લાગે છે, નવા વિચાર તથા મૂલ્યામાં પાખંડ અથવા નાસ્તિકતા દેખાય છે. ધર્મની સમીક્ષા અથવા આદિકાળ ગવેષણા વિષય વિચારાના પણ તે પાખંડમાં જ સમાવેશ કરે છે. પ્રમાણિકપણે જોવામાં આવે તા સામાજિક ક્રાન્તિનું માજું ત્યારે જ દાેડી શકે છે અને તેને નવજાગૃતિના દ્વારે ત્યારે જ ઊભું રાખી શકાય તેમ છે કે જ્યારે પાખંડ કહેવડાવનારા વિચાર જન્મ લે છે. તેથી કદાચ શ્રદ્ધાજીવીને ધર્મના આદિકાળ પર વ્યક્ત વિચાર પણ અગાહ્ય લાગતા હાય તા તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું શું છે ? આ યુગ જ ભુદ્ધિજીવી ચુગ છે. પ્રખર ખૌદ્ધિકતાની આંચ આગળ જૂની પુરાણી રૂઢિઓ અને વિચાર પીગળવા લાગે છે. ત્યારે તા દર્શનની શાેધ થઈ. જેનું કાર્ય જ ધર્માની સમીક્ષા કરવાતું હતું એવા તત્ત્વજ્ઞાનના અવિષ્કાર થયા. જૈન અને બૌઢ ધર્મના ઘણાખરા વિચાર આ જ વિચાર-ક્રાન્તિનું ફળ છે, પરિણામ છે.

પ્રત્યેક ધર્મના અનુયાયી પાતા થકી આચરવામાં આવતી પ્રણાલી અથવા રહિને જ ધર્મનું મૂળ રૂપ ખતાવે છે અને અપેક્ષિત જ્ઞાનની અપૂર્ણતાને કારણે બીજાના સિદ્ધાંતાને ભૂલભરેલા અથવા ખાટા છે એમ ખતાવે છે. આ કાઈ કંઈ ઐતિહાસિક સમીક્ષા ન કહેવાય. તેને તા સાંપ્રદાયિક વ્યામાહ જ કહી શકાય.

કેંગ કેંગ કમે અસત્ય ઉપર ટકી નથી શકતો. સચ્ચાઈથી લગભગ બધાજ વીં ટળાયેલા છે. જેઓને પાતાની સાધનામાં જેટલે અંશે સફળતા પ્રાપ્ત થઈ તે જ અનુભવને તેમણે વ્યક્ત કર્યો છે. આવા માનવકૃત પ્રયત્નાને સત્યની ચરમ સીમા માનવી એ શું યોગ્ય ગણાશે કે ?

આંતર રાષ્ટ્રીય દેષ્ટિથી ધમેદિય અને તેની સમીક્ષા પર વિચાર કરીએ તો એટલી વાત સ્વીકારવી પડેશે કે ધમે-સમીક્ષાના ઉદય ભારતવર્ષમાં જ થયા. ધમેત્પત્તિ વિષયક જૈન માન્યતા અનુસાર એમ કહી શકાય તેમ છે કે માનવ સમાજમાં સુખ અને શાંતિ કાયમ રાખવા માટે ભગવાન ઋષભદેવે ધમેના સૂત્રપાત કર્યો. તેની મુખ્ય બાજી આધ્યાત્મિક હતી. એહિક બાજી પણ સર્વથા અનુ-પ્રેક્ષણીય રહી ન હતી. માનવી સમષ્ટિગત પ્રાણી હોવાને કારણે તેના પ્રત્યેક વ્યવહારના પ્રભાવ સમાજ પર પડે છે, અને સામાજિક સુખસમૃદ્ધિના વિકાસ વિના ભૌતિક વિકાસ પણ અશક્ય છે. ઋષભદેવ એટલા દીર્ઘદરી હતા કે તેમણે આત્મકલ્યાણની સાથે વિશ્વવ્યવસ્થા પર પણ પૂર્ણ રીતે ધ્યાન આપ્યું. તેમના દ્વારા પ્રવર્તિત ધમે-

પરંપરાતું સમર્થન અધા જ તીર્થ કરેા તથા તેમના અનુગામીઓએ કર્યું.

ત્યારખાદ અમુક અમુક સમયે ધર્મની ઉત્પત્તિ અને રિથતિના સંખંધમાં અનેક વ્યાખ્યાએ ઘડાતી ગઈ. વ્યાસ, કણાદ તથા ગૌતમ તેમજ અઢારમી સદી પછી પાશ્ચિમાત્ય વિદ્રાના દ્વારા પણ ધર્મની અનેકવિધ ભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક વ્યાખ્યાએ થતી રહી. પોર્વાત્ય વિદ્ધ-જજનાએ કહેલી વ્યાખ્યા આધ્યાત્મિક तत्त्वतुं અનુગમન કરે છે. પાશ્ચિમાત્યાતું દૃષ્ટિખિંદુ ભૌતિક રહ્યું છે અને તેઓ અનૈતિહાસિક વ્યાખ્યાતા હતા. ભારતના ચાર્વાક સંપ્રદાય પણ ભૌતિક વ્યાખ્યાતા હતા. પશ્ચિમના પંડિતામાંથી ફાયર, બારન, હેગલ, કાન્ટ, શ્લેરમાકર, જેમ્સ અને જોન હચૂમ વગેરેના ધર્માત્પત્તિ વિષય સંઅ'ધી જે મ'તવ્યા આપ્યાં છે તે લોતિકવાદ પર આધારિત છે. તેઓનું માનલું એમ છે કે ધર્મની પ્રાપ્તિ માનવીને અલૌકિક દિવ્ય વિભૂતિથી મળેલી નથી. માનવે પાતાની સ્વાભાવિક ભાવના તથા આકાંક્ષા દ્વારા તેનું નિર્માણ કર્યું, જેમાં બૌદ્ધિક ચાેગ વિશેષ હતાે. તેઓ એમ પણ માને છે કે ધર્મના અલૌકિક અને દિવ્ય સ્વરૂપનું વસ્તુસ્થિતિના વિપર્યાસમાંથી નિર્માણ થયું છે. ભાેળા મનતું આ કાવ્યમય ગાંડપણ છે. સત્ય નિયમાના અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા આ ભ્રમ છે વગેરે. આમ છતાં તે એટલી વાતના તા સ્વીકાર કરે છે કે ધર્મ માનવ જીવનને ઉદાત્ત અતાવવાના પ્રયત્ન તા જરૂર કર્યો છે.

ધમ⁶ની આવશ્યકતા

ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ધર્મના આન્તરિક રહસ્યથી અપરિચિત આજના અતિશિક્ષિત અથવા ભૌતિક જીવનમાં તર્ક રજૂ કરે છે કે જે ધર્મથી ભારતમાં ભારે માટા રક્તપાત થયા, સાંપ્રદાયિક ભાવનાઓને આશ્રય મળ્યો, માનવમાં જાતિઅળ અને કર્મકાંડને લઇને વૈષમ્ય વિકાસ પામ્યું એવા ધર્મની આજના સુગમાં જરૂર જ શી છે? આ અતિરેક ભરી વિચારસરણીમાં તથ્ય કેટલું છે તે અતાવવાની જરૂર ભાગ્યે જ ગણાય, છતાં પણ એટલું કહ્યા સિવાય રહી શકાતું નથી કે જે ધર્મ વાસ્તવિકતાને સાથે રાખીને જ આગળ ચાલે છે તે ધર્મમાં તેા લય'કર વૈષમ્યમાં પણ સામ્યની સ્થાપના થઈ જાય છે. વિકાર અને વાસનાના જ્યાં ક્ષય થઈ જતા હાય ત્યાં પછી વિસંવાદને માટે અવકાશ જ નથી રહેતા. ખરી વાત તા એ છે કે ધર્મને નામે આપત્તિએા ત્યારે જ ઊલી થાય છે કે જ્યારે આ આત્મિક અને પરમ નિર્મળ વસ્તુની સાથે સાથે પાતપાતાના સ'પ્રદાયને જેડી દેવામાં આવે છે અને ત્યારે જ અસહિબ્હ વૃત્તિના પ્રાત્સાહનમાંથી જ ધર્મ અપયશના લાગી અને છે. આન્તરિક ધર્મ એકત્વના જ પ્રતિપાલક છે, લેકના નહિ.

વ્યવહારમાં આચરવામાં આવતા નિયમામાં ભલે જીદાપણું હાય, મૌલિક તથ્ય તાે ત્રિકાલાભાધિત છે. ધર્મના મર્મને આત્મસાત ન કરવાને કારણે જ સમાજમાં અશાંતિ ફેલાય છે. હું પૂર્ણ વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધાની સાથે કહેવા માગું છું કે આજના ખૌદ્ધિક યુગમાં વાસ્તિવિક જીવનનું સંતુલન જાળવી રાખવા માટે પરમાર્થ વૃત્તિ અને ધર્મનું હોવું અત્યંત આવશ્યક છે. અનૈતિકતા દ્વારા આજે તો રાષ્ટ્રીય ચારિ ચના દિવસે દિવસે હાસ થઈ રહ્યો છે, તેનું એક માત્ર કારણ ધાર્મિક શિક્ષણના અભાવ જ છે. આળકના મનમાં પ્રાથમિક શિક્ષણની સાથે સાથે ધર્મ અને નીતિના સંસ્કાર જો રેડવામાં આવે તો રાષ્ટ્રીય ચારિ ચનું ધરાતલ નીચે પડતું જાય એવા લયને કાંઇ કારણ ન રહે.

અહીં એટલું સ્પષ્ટ કરી દેવું જરૂરી છે કે ધર્મના નામે સામ્પ્રદાયિક વૃત્તિને પાષણ ન મળે. આવી વૃત્તિ જ રાષ્ટ્રીય વિકાસના માર્ગમાં સૌથી માટી આધા છે. સાંપ્રદાયિક ભાવનાએ જ ધર્મને અદનામ કર્યો છે. ધર્મ સમત્વના અમર સંદેશ આપે છે. સારાંશ એ છે ધર્મ અધી જ પરિસ્થિતિમાં અત્યંત આવશ્યક છે. શરત ફક્ત એટલી જ કે તેના પર સાંપ્રદાયિકતાનું આવરણ નહાય.

२०

સભ્યતા, સંસ્કૃતિ અને ધર્મ

સભ્યતા, સંસ્કૃતિ ને ધર્મ આ ત્રણ શબ્દો છે. સભ્યતા માત્ર શરીર સુધી જ 'સીમિત' છે. તે શરીરને શૃંગારિત કરવામાં જ માને છે. શરીરને માટે જરૂરી એવાં પ્રસાધનાને એકત્ર કરે છે. પણ તે મિથ્યા છે. કારણ કે તેના આધાર પણ મિથ્યા છે. જ્યારે વૃક્ષ જ જમીનદાસ્ત થઇ જાય ત્યારે છાયા તા કચાંથી જ ટકે ? શરીર જ વૃક્ષ છે ને સભ્યતા તેની છાયા.

સંસ્કૃતિ સભ્યતાના અંતથી શરૂ થાય છે. જયાં સભ્યતાની મંજિલ પૂરી થાય છે ત્યાં જ સંસ્કૃતિ આગળ વધીને મનનું દ્રાર ખાલે છે. તે શરીરને નહીં પણ મનને ઊજળું કરે છે. સાચા અર્થમાં જોઇએ તો મન ને સંસ્કૃતિ જીદાં નથી. સંસ્કૃતિ સંસ્કારાના પ્રવાહ છે, મન તે સંસ્કારાનું કેન્દ્ર છે. હું મનને જોઈ રહ્યો છું, તેમાં વિચારાના તરંગા આવે છે. વિલીન થઈ જાય છે. પણ સાગર તા વિલીન થતા નથી. વિચાર તરંગ છે તા મન

અક્ષયકાેેે છે. તેમાં લાખા કરાેડા જ નહિ અલ્કે અનન્ય સંસ્કારા ભરેલા છે. તે સંસ્કારાેના જ ખજાના છે.

મનનાં બે સ્વરૂપા છે. એક જાગૃત ને બીજું સુષુપ્ત; એક ચેતન અને બીજું જડ. અચેતન મન સંસ્કારાનું કેન્દ્ર છે. રૂપકની ભાષામાં કહું તા મન રેકાર્ડ છે. જેમાં કંઈ યે દેખાતું નથી. પણ જેમાં ભરેલું બધું જ છે. સાય લાગતાં જ રેકાર્ડ ચાલવા લાગે છે. અસ આવી જ વાત આપણા મનની છે. જેમાં કંઈ દેખાતું નથી. પણ એમાં જ બધું ભરેલું છે. કાઈ પ્રસંગ કે ઘટનાની સાય લાગતાં જ તે પણ એલવા લાગે છે. અધી જ સ્મૃતિઓ સજીવ અની જાય છે.

આપણે સંસ્કારામાં જ જીવીએ છીએ અને સંસ્કારામાં જ વિશ્વના પ્લેટફાર્મ ઉપરથી વિદાય લઇએ છીએ. ખાધ્ય-સ્વરૂપે આપણે ખધું જ છાડી દઇએ છીએ, પણ વાસ્તવમાં સંસ્કારરૂપમાં તે ખધું જ હંમેશાં આપણી અંદર રહે છે. જૈનદર્શન તેને ભાવકર્મ કહે છે. તથાગત તેને વાસના કહે છે. શખ્દ ગમે તે આપીએ પણ વાસ્તવમાં તે સંસ્કાર જ છે.

આપણે જે કંઈ છીએ તે સંસ્કારાનું જ ફળ છે. આપણે કેટલુંક સાથે લાવીએ છીએ, કેટલુંક ગ્રહણ કરીએ છીએ અને તેઓને જેરથી પકડી રાખીએ છીએ. કાઈ તેને રાષ્ટ્રિયતાના નામથી પકડે છે, કાઈ જિત્યતાના નામથી, અમુક પ્રકારનું ભાજન, ભાષા અને વ્યવહાર આપણા સંસ્કારાને અનુફૂળ હાય છે, તા તેને ધમ'ના રૂપમાં સ્વીકારી લઇએ છીએ.

ધર્મ સંસ્કાર નથી. કારણ કે ધર્મ સંસ્કારનું વિસર્જન છે. સંસ્કાર ખહારથી આવે છે. જે ખહારથી આવે છે તે પાતાના નથી થઈ શકતા. તે આપણા સ્વરૂપ પર પડદાનું જ કામ કરે છે. ધર્મ આત્માનું સ્વરૂપ છે.

આચાર્ય કુન્દકુન્દે કહ્યું છે: " वह्यु सहावो धम्मो " કહ્યું છે. સ્વરૂપને પામવા માટે વિરૂપને છેાડલું પડશે. વાસ્તવમાં છેાડવાનું નથી, પણ છૂટી જાય છે. જ્યારે આપણે પાતાતરફ આવીએ છીએ તા જે પર છે તે છૂટીજ જાય છે. માત્ર થાડું જ ઉપર ચઢવાનું છે. એા, સમુદ્રનું ખારું બિંદુ, સૂર્યના કિરણાના સહારાથી પ્રકાશમાં રહેજ જ ઉપર આવી જા, તું ચિરમાધુર્યનું દાન પામી જઈશ. તું તા મધુર જ છે, ખારાશ તા બહારની છે તે ઉપર ઊઠતાં જ ચાલી ગઈ. કારણ કે જે પાતાનું નથી તે ઉપર આવી જ નથી શકતું. ખારાશ છાડવાની છે, અને મધુરતા મેળવવી છે. વાસ્તવમાં છાડવાનું નથી, પણ મેળવવાનું જ છે. કારણ કે જે છાડવાનું નથી, પણ મેળવવાનું જ છે. કારણ કે જે છાડવાનું છે તે બહારનું છે, કચરા છે.

આપણે પણ ઊંચા આવીએ. વિભાવદશાથી બધું જ નીચે રહી જશે અને આપણે જીવનની મધુરતા મેળવીશું. તે બધાં જ પર છે ને પરાયા કદીયે પાતાના નથી થઈ શકતા. આપણા જીવનનું માધુર્ય આપણી પાસે જ છે. તેને છાડવાનું નથી. વાસ્તવમાં જે છાડવામાં આવે છે તે કચરા જ હાય છે. આચાર્ય રજનીદાના શખ્દામાં કહું તાે છાડવું તે પથ્થર છે અને મેળવવું હીરા છે. અધારાર છાડીને પ્રકાશ મેળવવા છે. મૃતને છાડીને અમૃતને મેળવવું છે. સાધનાના પથ પર દેઢ કદમ આગળ વધારતી વખતે આપણી દેષ્ટિ આત્મલક્ષી હો. અને જ્યારે આ દેષ્ટિ હશે તો સહજ રીતે જ પ્રતીતિ થશે કે આત્માના વૈભવ હાસ્ય વેરતા સ્વાગત કરી રહ્યો છે. તમે તેને માટે ઊછળી ઊઠશા. તમને લાગશે કે તમે અનંત આનંદના સાગરમાં છા. પછી તમને યાદ પણ નહીં આવે કે મેં કંઈ છાડ્યું છે. તે નાનું ભાળું વાછરડું જ્યારે પાતાની સ્નેહલ માના અમૃત ભરેલા આંચળ તરફ સરે છે ત્યારે શું તેને લાગે છે કે જે દારડું તેને બાંધી રાખતું હતું તેના તેણે ત્યાગ કર્યા છે? તે માત્ર જુએ છે માની પ્યારભરી આંખા અને અમૃત ભરેલા સ્તના તરફ.

ખસ, તે 'સ્વ'ના અસીમ આનંદ અને અનંત વૈભવ તે જ હું છું. અને તેને મેળવવા તે જ ધર્મ છે. આજના યુગની સહુથી માેટી કાેઈ સમસ્યા હાય તાે આ જ કે માનવ 'સ્વ'ને ખૂલી ગયાે છે ને 'પર'માં જોડાઈ ગયાે છે, અસત્યે તેને ખહારની ખાજી દાેડાવ્યાે છે. તે દાેડમાં તેણે કુડું ખને નિર્માણ કર્યું. સમાજના વાડા અનાવ્યા, રાષ્ટ્ર—વાદના કિદ્ધા તૈયાર કર્યા, તેની રક્ષા માટે અણુશાસ્ત્રો તૈયાર કર્યાં છે, જેણે તેને વિક્ષિપ્તતાની તરફ લઈ જઇને વિનાશનાં દ્રાર પાસે ખડા કરી દીધા છે.

માનવની સૌથી માેટી આવશ્યકતા છે અન્તમું ખી દેષ્ટિ. જે તેને પાેતાની મેળે જ સમજાવી દે છે કે રૂપ ને ધનનાં આનંદથી પણ એક મહાન આનંદ છે. અને તે તારી પાસે છે. તું જેને શાધીશાધીને હેરાન થઈ ગયા છે તે તા તારી અંદર જ બેઠેલા છે. તેને શાધવાની જરૂર નથી.

આંખો ઉઘાડા ને મેળવી લા, પણ તે ખહારની નહીં, આંતરિક હાવી જોઇએ. માનવતાના રાહ પર સ્વજાગૃતિના ચેતનાના નાનકડા દીપક પ્રજ્વલિત કરવામાં આવે તા માનવતાની મહાનતમ સેવા થશે.

२१

બાલવું : એક કળા

બાલવું એ એક કળા છે. સંસારની અન્ય કળાઓથી આ કળા સર્વ શ્રેષ્ઠ છે. પશુ અને પંખીઓને પણ જીલ તા હોય છે, તેઓ બાલે પણ છે પરંતુ બાલવાની કળા તેઓને નથી આવડતી. તે પાતાના વિચાર વાણી દ્વારા અલિવ્યક્ત કરી શકતાં નથી. તેથી જ તા લારતવર્ષના એ મહાન આચાર્યોએ વાણીને સરસ્વતી કહી છે. વાણી સરસ્વતીનું રૂપ છે; સંસારની મહાન શક્તિ છે.

માણસનું મહત્ત્વ શારીરિક સૌંદર્ય શ નહિ, પરંતુ વાણીના સૌંદર્ય શે છે. શારીરિક સૌંદર્ય પ્રકૃતિનું આપેલું હોય છે. આપણે આપણા કાળા રૂપને સામુ ઘસીઘસીને અથવા તા સ્ના-પાવડર લગાવીને પણ ખદલી શકતાં નથી. ભારતીય ચિંતન કહે છે કે રૂપ કાળું ભલે હાય, પણ વાણી કાળી ન હાવી જોઇએ. શ્રીકૃષ્ણનું રૂપ કાળું હતું, પણ વાણી સાકર જેવી મધુર હતી. વાણીના એ જાદુને કારણે જ તે કેવળ ગાપીઓના જ નહિ પરંતુ વજવાસીઓના હૃદયહાર ખની ગયા હતા. દુર્યાધનનું રૂપ સુંદર હતું, પરંતુ વાણીના સૌંદર્યના અભાવે તે કૃષ્ણની પેઠે જનતા જનાદનના

આદર નહિ મેળવી શક્યો. વીર અર્જુન કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં તો પહેાંચી ગયા, પણ તેના પગ થરથરવા લાગ્યા, કાંપવા લાગ્યા, હાંઠ સુકાવા લાગ્યા, માશું ચક્કર ચક્કર ભમવા લાગ્યાં, આખું શરીર પરસેવાથી રેખઝેબ થઈ ગયું, તે ધનુષ્યને એક બાજી મૂકીને કહેવા લાગ્યા કે હવે મારાથી યુદ્ધ નહિ થઇ શકે. તેનું ક્ષત્રિયત્વ આંખું પડી ગયું. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણની મધુર વાણીએ તેના અન્તર્માનસમાં કર્તવ્યની જ્યાત જગાવી. અને ત્યારે જ અર્જુન પાતે બાલી ઊઠ્યો: "હવે મારા માહ નાશ પામ્યા છે. મારી રમૃતિ દર્પણની જેમ સ્વચ્છ થઇ છે." આ હતા શ્રીકૃષ્ણની વાણીના ચમત્કાર. જેણે અર્જુનના જીવનનકશાને બદલી દીધા.

મધુર વક્તા સિસરોને કેાલુ ભૂલી જઈ શકે તેમ છે? જેની અમૃતરસની ભરેલી વાલુીએ ઇટલીના મહાન યુકને રાેકી દીધું હતું અને હજારા નયનામાંથી અવિકલ રૂપે વહેતી અશ્રુધારાને એક ક્ષણમાં અટકાવી શંભાવી દીધી હતી.

વાણી માનવના શુંગાર છે. જીવનને સ્વચ્છ અને ચકચકિત રાખવાનું અમૂલ્ય આભૂષણ છે. તેટલા માટે માણસે પાતાના નકામા શખ્દા જ્યાં ત્યાં નહીં વેડફી નાખવા જોઇએ. નિરર્થક બાલવા કરતાં ચૂપ રહેવું તે નિર્મળતા નથી પરંતુ અહુ જ માટી ખૂબી છે.

કાઈ વિદ્વાને કહ્યું છે કે " જ્યાં કાગડા કાકા કરી રહ્યા હાય ત્યાં કાયલનું પૂજન કાેેે સાંભળે છે ? જ્યાં દુર્જન વાદવિવાદમાં લીન હાેેેય ત્યાં સજ્જને મૌન રાખલું એ જ શ્રેયસ્કર છે.'' બીજા એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે, '' વાદળાના ઘટાટાપ થતાં કાયલ ચૂપ રહી તે સારું જ કર્યું. કારણ જ્યાં દેડકા ડ્રાઉં ડ્રાઉં કરી રહ્યા હાય ત્યાં મૌન રાખવું એ જ શાભાસ્પદ છે."

કુદરતે માણુસને 'એ કાન આપ્યા છે અને જીલ એક જ આપી છે. તેથી એ જ ઉચિત છે કે જેટલું સાંભળીએ તેથી અરધું બાલીએ. પણ આપણા કેટલાયે મહાનુભાવા જીભને નહિ પણ દાંતાને પણ બાલવાનું યંત્ર માને છે. તેઓના સિદ્ધાન્ત છે કે કાન બે છે પણ દાંત અત્રીશ છે, એથી બે સાંભળે તા ખત્રીશ કહે. પરંતુ તેઓના સિદ્ધાન્ત અનુચિત છે.

શિષ્યે ગુરુને પૂછ્યું "ગુરુજી મારે કેમ બાલવું? " कहं मासन्तो?" આચાર્ય શ્રીએ પ્રશ્નના જવાબ આપતાં જિજ્ઞાસાનું સમાધાન કરતાં કહ્યું કે વિવેકથી બાલજે—" जयं मासन्तो!" બાલતાં પહેલાં ઊંડાણથી વિચાર કરા કે હું શું બાલી રહ્યો છું. જો તમારી વાણીથી કાઇના હુદયને ધક્કો પહેાંચ તો એવી વાણી ઉપર પ્રિક લગાવજો. પ્રિક લગાવવાની કિયાને જ જૈન દર્શનની ભાષામાં વચનગુષ્તિ કહી છે. વચનગુષ્તિના અર્થ છે મૌન—સાધના અને અશુભ વાણીને છાંડી, શુભ વાણીના પ્રયાગ કરવા તેને ભાષા-સમિતિ કહી છે. ભાષા-સમિતિ મનુષ્યને બાલવાની કળા શીખવે છે. તે વિવેક પુરઃસર બાલવા માટે ઉત્પ્રેરિત કરે છે અને વાણીને સત્ય, શિવ અને સુંદર અનાવે છે. આનું નામ જ કળા છે.

२२

જૈન સંસ્કૃતિ

સારી રીતિ-નીતિને સંસ્કૃતિ કહે છે. સંસ્કૃતિ શળ્દના અર્થ ઘણા વિશાળ છે. તેમાં એવાં સમસ્ત ધાર્મિક, સામાજિક, રાષ્ટ્રીય અને વૈયક્તિક કર્ત વ્યાના સમાવેશ થાય છે જે ભદ્ર પુરુષો દ્વારા અનુમાદિત છે અને જેનાથી વ્યક્તિ ને સમાજનું હિત થાય છે.

સંસ્કૃતિ એક પ્રકારનું મંજન છે, જેના દ્વારા સમાજ અગર વ્યક્તિ પાતાના દાેષા દૂર કરીને નિદોષ ખને છે.

સાચું પૂછા તા કઇ વ્યક્તિ કેટલી ઉચ્ચ કાેટિની છે અથવા તા નીચી કાેટિની છે, તે પ્રશ્નના ઉત્તર તેની સંસ્કૃતિના ઊંચા કે નીચા સ્તર પર આધાર રાખે છે. આ જ કસાેટી કાેઇપણ સમાજને માટે લાગુ પઉ છે.

ભારત દેશ એક વિશાળ દેશ છે અને આ કારણથી તેમાં અનેકવિધ સંસ્કૃતિઓનું અસ્તિત્વ જોઈ શકાય છે.

દેશની ભૌગાલિક વિશાળતાની સાથે અહીં વિવિધ ધર્મપંથા છે, જીદીજીદી જાતિએા છે. આથી આ કારણાથી પણ ભિન્નભિન્ન પ્રકારની સંસ્કૃતિએા પ્રચલિત છે. શાસ્ત્ર, શાસ્ત્રોની ભાષા, પર્વ'-તહેવારા, તેની સાથે સંબ'ધ રાખ-નારા વિવિધ પ્રકારનાં વિધિ-વિધાન, રીત-રિવાજ જ સંસ્કૃતિનું રૂપ-ધારણ કરે છે.

આપણે અહીં યાં મુખ્ય જૈનસં સ્કૃતિના વિષયમાં જ વિચાર કરવાના છે. તીર્થ કરા દ્વારા જૈનધર્મના ઉપદેશ આપવામાં આવ્યા. ભારતમાં તેના પ્રચાર ને પ્રસાર થયા છે. જૈનસમાજ ભારતમાં જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તેથી ભારતની સંસ્કૃતિના જે સામાન્ય ધારા છે તેની અસર જૈનસમાજ પર થવી સ્વાભાવિક છે. છતાં યે તેની પાતાની ઘણી વિશિષ્ટતાઓ પણ છે. જૈનાચાર્યોના આદેશ છે કે જે લીકિક નિયમ, વિધાન અગર રીતરિવાજથી સમ્યક્તમાં મુશ્કેલી ન આવતી હાય અને વ્રતામાં દોષ ન લાગતા હાય તેનું અનુસરણ કે પાલન કરવામાં જૈનોને કાઈ હાનિ નથી જેમકે:—

यत्र सम्यकत्वहानिर्नो यत्र नो व्रतदूषणम् । सर्व एव हि जैनानां प्रमाणं छौकिको विधिः ॥

જૈનોને માટે તે અધી લૌકિક વિધિઓ, જે જીવનમાં વિવિધ પ્રસંગોએ આચરવામાં આવે છે. પ્રમાણભૂત જ છે. પરંતુ તેના અમલ કરતાં પહેલાં તે વાતની તાે ચાક્કસ ખાતરી કરી લેવી જોઇએ. કે એથી આપણા સમ્યકત્વ અને ચારિગ્ય ધમેમાં કાઈ મુશ્કેલી ઊભી થતી નથીને ? જે વિધવિધાન સમ્યકત્વને દાેષિત કરનારું હાય, અને જે કારણથી અંગીકાર કરેલાં વ્રતભંગ થતાે હાેય, તેનું આચરણ કરવું ઉચિત નથી. પરંતુ જેનાં આચરણથી આવી

કાઇ વાત ન થાય એને માન્ય કરવામાં કાઇ હાનિ નથી. જયારે એક સંસ્કૃતિના લોકા બીજી વિભિન્ન સંસ્કૃતિવાળાઓની સાથે સંપર્કમાં આવે છે, ત્યારે બે સંસ્કૃતિઓનું ઘર્ષણ તથા સમન્વય પણ થાય છે, તેનાં મિશ્રણથી બંનેમાં થાડું પરિવર્તન પણ આવે છે. ને પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓને નવું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ સંસ્કૃતિની ધારા તા અખંડ સ્વરૂપે પ્રવાહિત જ રહે છે. પરંતુ તેનું સ્થળ ને સમય અનુસાર નવું નવું સ્વરૂપ અસ્તિત્વમાં આવતું જ રહે છે.

કાલાનુસાર સંસ્કૃતિનું વિભિન્ન સ્વરૂપામાં પરિવર્તન થતું જ રહે છે અને આજ પણ થઈ રહ્યું છે. અને હકીકત એ છે કે તે પરિવર્તનશીલતામાં જ સંસ્કૃતિની સજીવતા સમાયેલી છે. પરિવર્તન વગર કાઈ વસ્તુ અમર નથી અનતી અને સંસ્કૃતિ પણ આ નિયમમાં અપવાદ-રૂપ નથી.

સંસ્કૃતિમાં પરિવર્તન થતું રહેવું અનિવાર્ય જ છે. પણ તે પરિવર્તન હિતકારી ને સુખાકારી રહેવું જોઇએ. તેનાથી વ્યક્તિના ઉત્થાનના માર્ગ તૈયાર જોઇએ અને સાથે સાથે સમાજ તથા દેશનું પણ કલ્યાણ થવું જોઇએ. આ જ સંસ્કૃતિના ઉદ્દેશ છે. જે વિધિ-વિધાનથી અથવા આચારસમૂહથી માનવતા અને માનવજાતિનું કલ્યાણ ન થાય તેને 'સંસ્કૃતિ'નું ગૌરવ પ્રદાન ન કરી શકાય. સંસ્કૃતિ તો તે મેલ કાપનારી એ ચીજ છે કે જેના પ્રયાગથી સમાજ ને વ્યક્તિના જીવનમાં ઉજ્જવલતા આવે છે.

સંસ્કૃતિની સતત વહેતી ધારાઓમાં કેટલાંક એવાં પણ મૂળભૂત તત્ત્વા છે જે સ્થળ, સમય અને પરિસ્થિતિથી પર હાય છે. તેને જીવનના શાશ્વત આદર્શ કહી શકાય. તે મૂળભૂત તત્ત્વા હંમશાં વિદ્યમાન રહે છે અને તેના આધાર પર વિભિન્ન પરિવર્તના થયા કરે છે.

જૈન સંસ્કૃતિનાં તે મૂળભૂત તત્ત્વા કયાં છે ? સંદ્વેપમાં કહીએ તા આચારના ક્ષેત્રમાં, અહિંસા અને વિચારના ક્ષેત્રમાં અનેકાન્તવાદ જ આવાં તત્ત્વા છે, જેના આધાર પર જ સમગ્ર જૈન સંસ્કૃતિની રમ્ય ને વિશાળ ઇમારત ઊલેલી છે. જૈનોના સમગ્ર ધાર્મિક આચારમાં અહિંસા ઓતપ્રાત થયેલી છે. અને સમગ્ર દાર્શનિક વિચારા પર અનેકાન્તની છાયા દર્શિગાચર થાય છે.

થાડું વિસ્તારપૂર્વ કહીએ તો કહેવાય કે આપણી ધર્મ સંસ્કૃતિનાં બે ચક્રા છે નિશ્ચય અને વ્યવહાર. આ ખંનેના સહારાથી સંસ્કૃતિની ગાડી આગળ ચાલે છે. આ સંસ્કૃતિનું લક્ષ્યખિંદુ છે કે વિભાવદશાને છાડીને સ્વભાવ દશાની સન્મુખ જવું અને અંતે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવું.

કેટલાક લાેકાનું કહેવું છે કે જૈનસંસ્કૃતિ નિવૃત્તિનું જ વિધાન કરે છે. પરંતુ જેણે જૈન સાહિત્યના તળિયે જઇને અવલાેકન કર્યું છે તે આ મન્તવ્ય સાથે સંમત થઇ શકશે નહિ. જૈનધર્મ એક વ્યવહારુ ધર્મ છે. તે કાેરા આદર્શવાદ જ નથી. ફરફરના ભૂતકાળથી જવનશુદ્ધિને માટે તેતું આચરણ થતું આવ્યું છે. અને આજે પણ લાખા તેનાં અતુયાયીએા છે.

શું એકાંત નિવૃત્તિમય કાેઈ ધર્મ વ્યવહારમાં લાવી શકાય છે? જે ધર્મમાં નિષેધ જ નિષેધ છે ને વિધેય સહેજ પણ નથી. પણ જીવનશુદ્ધિની દિષ્ટિએ તાે જૈનધર્મ જ બધાથી ચાેગ્યધર્મ છે.

સાચી વાત એ છે કે સદાચારનાં બે સ્વરૂપાે છે-નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ. અકુશળ કર્મથી નિવૃત્ત થવામાં તેમજ કુશળ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવામાં જ સદાચારની સમગ્રતા છે. આ ખંને બાજી વગર સદાચારનું સ્વરૂપ સ્થિર થઈ શકતું નથી. આથી જૈન સંસ્કૃતિમાં પ્રવૃત્તિ ને નિવૃત્તિના આ સુંદર સ્વરૂપના સમન્વય કરવામાં આવ્યા છે કે તેમાં કાઈ પારસ્પરિક વિરાધ ન રહે. એટલું જ નહિ, પણ ખંને જીવનનાં એક જ પરમ લક્ષ્યનાં સહાયક અની જાય છે. આ આપણી પાતાની કલ્પના નથી, પણ જૈનાચાર્યા કહે છે:

असुद्दा दो विणिक्ती सुद्दे पवित्तीय जाणचारित्तं । અર્થાત્ અશુભમાંથી નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ કરવી તે જ સમ્યક્ ચારિત્ય છે.

આમ જૈન સંસ્કૃતિ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિના સરખાપણાંને સ્થાપિત કરતાં કરતાં જ્યાં હિંસા, અસત્ય વગેરે પાપ- કર્મોમાંથી નિવૃત્ત કરવા માટે અળ દે છે ત્યાં દયા, દાન, ક્ષમા, સંતાષ, સેવા, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન તથા અનેકાન્તમય દિષ્ટિકાણ વગેરેનાં આચરણની પણ હિમાયત કરે છે.

જૈન સંસ્કૃતિમાં જ્ઞાન અને ચારિત્ર્ય આ ખંનેના સરખા આદર કરવામાં આવ્યા છે અને ખતાવવામાં આવ્યું છે કે આ ખંનેના સમન્વયમાં જ જીવની મુક્તિ છે. જ્ઞાન વગર કર્મ આંધળું છે અને કર્મના અભાવથી જ્ઞાન પાંગળું છે.

જૈન સ'સ્કૃતિની એક ખહુ જ માટી વિશેષતા છે કે-ગુણ, પૂજા, જાતિ કે લિંગને કારણે તે કાેઇને ઊંચા કે નીચા નથી માનતી. ભારતમાં એક પ્રભાવશાળી સંપ્રદાય એવા છે કે જેની સંસ્કૃતિ ગુણ-પૂજા પર નહીં, જાતિ-પૂજા પર ટકેલી છે. પણ જૈન સંસ્કૃતિ અત્યંત દઢતાપૂર્ણ શાળ્દોમાં તેના વિરાધ કરે છે. તે વિરાધ કરતી આવી છે અને વિરાધ કરવામાં સફળતા પણ પ્રાપ્ત કરતી આવી છે. આ ગુણમાં તાે તેનાં પાેતાના આ મિ**શન**માં પૂર્ણ સફળતા મળી છે. વાસ્તવમાં જાતિગત ઉચ્ચતા-નીચતાના સ્વીકાર કરવા તે ગુણાના તિરસ્કાર કરવા જેવું છે. જ્યારે એક વ્યક્તિ અજ્ઞાન ને દુરાચારી હાેવા છતાં પણ અમુક જાતિમાં ઉત્પન્ન થવાને કારણે પૂજ્ય માનવામાં આવે અને ખીજો જ્ઞાનવાન તથા સદાચારી હાેવા છતાં યે નીચી કહેવાતી જાતિમાં જન્મવાને કારણે જ તિરસ્કૃત દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તેા તે સફ્ગુણાતુ**ં અપમાન ન**હીં તેા શું છે ? જ્યારે સદ્દુગુણાનું અપમાન થાય છે ત્યારે લાેકા ગુણાની પ્રત્યે ઉપેક્ષાભાવ ધારણ કરે છે. અને તેને પ્રાપ્ત કરવાના તથા વધારવાના પ્રયત્ન નથી કરતા. પરિણામ એ આવે છે કે જીવન નિર્જુણ ખનતું જાય છે. જૈનસંસ્કૃતિને

તે પસંદ નથી. તેના ઉદ્દેશષ છે કે માનવ માનવની વચ્ચે કાઈ લેદ નથી. માનવજાતિ એક જ છે. અધાને સમાન સ્વરૂપે પાતાના વિકાસ કરવાના હક્ક છે. અગર માનવ-માનવ વચ્ચે જે ઉચ્ચતા કે નીચતાની કલ્પના કરી શકાય તાે તે સદ્દગુણાના વિકાસના આધાર પર થઇ શકે. જન્મ પ્રમાણે ઉચ્ચતા યા નીચતાની કલ્પના કરવી તે તાે છળ છે.

જૈન સંસ્કૃતિ જ્યારે માનવજાતિની અખંડ એકરૂપતાના સ્વીકાર કરે છે ત્યારે નારીવર્ગના પણ સમાવેશ થાય છે.

ત્યાં નારીવર્ગને પણ બધા જ અધિકારા પ્રદાન કરવામાં આવ્યા છે, જે પુરુષવર્ગને મળેલા છે. અધિકારના ઉપયાગ પાતાની યાગ્યતા અને પરિસ્થિતિ અનુસાર કરી શકાય. તે વાત જીદી છે. પછી માર્ગ તા બધાને માટે સમાન રૂપથી ખુલ્લા કરવા જ જોઈએ

જૈન સંસ્કૃતિના મહાન સંસ્કારક ભગવાન મહાવીર હતા. તેણે સંસ્કૃતિના નામથી ભેગા થયેલા કૂડા કચરાને સાફ કર્યો અને માનવજાતિને એવી દૃષ્ટિ પ્રદાન કરી કેતે પાતાની વિવેક્ષ્યુદ્ધિ પર જ સત્ય—અસત્યના નિર્ણય કરી શકે. તેમના સમયમાં પ્રચલિત હાનિકર્તા વિધિ–વિધાનાનાં મૂળ ઉખેડીને તેમણે જીવનને નવું સ્વરૂપ આપ્યું, નવા માપદંડ આપ્યા ને જીવનનીતિ નિર્ધારિત કરવાની નવી પદ્ધતિ પ્રકટ કરી.

જૈન સ'સ્કૃતિ વ્યક્તિ અને સમાજના જીવનને પવિત્ર નિર્મલ અને દિવ્ય ખનાવવાના રાજમાર્ગ છે.

23

ધર્મ અને યુવક વર્મ

આજના પ્રવચનના વિષય છે ધર્મ અને આજના સુવક. થેાડીવાર આપણે ધર્મના વિચાર કરીશું ? સુવકાે ગલરાઈ જાય નહિ હું ધર્મ પર બાલીને તેમનું ખાવાનું અને પીવાનું અધ કરવા નથી ઇચ્છતાે. અજારમાંથી કેરી લાવ્યા છીએ તાે છાલ અને ગાેટલા ફેંકી દેવા પડશે. દાડમ લાવ્યા હાઇએ તા તેના દાણા લાવીએ તા તમ જરૂર ખાઈ શકાે છાે. પણ તેના ઉપરથી છાલ તાે ફેંકી દેવી જ પડશે ને ? પણ નાની નાની મીડી દ્રાક્ષમાંથી તા કંઈ જ ફેંકી દેવાનું છે જ નહિ.

ધર્મ પણ દ્રાક્ષ છે. જેમાંથી અધું જ લેવાનું છે, ખાવાનું છે ફેંકવાનું કે છાડી દેવાનું કશું જ નથી. અરધા રતલનું નાનકડું તુંખડું પણ મણની કાયાને નદીને સામે કાંઠે તારીને લઈ જાય છે. અઢી અક્ષરના આ નાનકડા ધર્મ શખ્દ પણ આત્માને ડુખવામાંથી ખચાવી લે છે.

ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ કહ્યું છે કૈ-

पच्छाविते पयाया, खिप्पं गच्छन्ति अमर भवणाइ । जेसि पियो तवो संजमो अ खंतीय बंभचेरं च ॥ જીવનની સંધ્યામાં પણ જે સાધનાના પથ પર અગ્રસર થયા છે; તપ, સંયમ અને પ્રદ્રાચર્ય જેને પ્રિય છે; જેમના જીવનના અણુઅણુમાં ધર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધા જાગ્રત છે તે નરક અને તિર્યાચની અશુભ ગતિઓમાં ભટકતા નથી. પરંતુ સ્વર્યના દિવ્ય ભવનને મેળવે છે.

એ પ્રકારના સમાજ છે. પહેલા સમાજ સમસ્ત વૈજ્ઞાનિક સાધનાથી યુક્ત છે, ભરપૂર છે. જ્યાં પાંચ પાંચ મિનિટમાં રેલગાડીઓ દાંડે છે. સડકા ઉપર માટરા દાંડે છે. પાલીસ હાથ ખતાવીને નિશાની કરે તેટલીવારમાં એક મિનિટમાં તા માટરાની માટી હાર લાગી જાય છે, વ્યાપાર માટે એાક્સામાં ટેલિફાના લાગેલા હાય છે. રેડિયામાંથી સંગીતના મધુર સ્વરા નિરંતર શું જ્યા જ કરતા હાય છે.

ખીજી ખાજુ એક સમાજ એવા પણ છે કે જે ગામ્ય સ'સ્કૃતિમાં ઊછરતા હાય છે, જવતા હાય છે. જયાં નથી ટ્રેન, નથી ટેલિફેન કે નથી તારનાં દારડાં. રેડિયાનું તાં જેમણે નામ પણ નહિ સાંભળ્યું હાય. આવા બે જુદા જીદા પ્રકારના સમાજેના જુદા જુદા નકશાઓ તમારી સામે છે. તમે કચાં રહેવાનું પસંદ કરશા ? તમે જીલશી ભલે ન કહા પણ તમારું દિલ તા જરૂર બાલે છે કે અમે વૈજ્ઞાનિક સાધનાથી ભરપૂર એવા સમાજમાં રહેવા માગીએ છીએ. એ વસ્તુને જ અમે વધારે પસંદ કરીશું. પરંતુ જે પહેલાવાળા સમાજમાં તા સ્વાર્થ, ઘૃણા, ઈન્યાં અને દેષનું સામ્રાજ્ય છે. ચારે ખાજુ અધા જ ખીજાઓને પાડી દઈને કચડી દઈને પાતાની સ્વાર્થની રાટલી પકવવા ઇચ્છે છે.

राेें राें क्यां सूंट अने भून थतां हाें य, छतां पण् तमें त्यां रहें वानुं पसंह करशाे १ ना, ओवा समाक्रमां तमें ओक हिवस पण् रहें वानुं पसंह नहि कराे. थीं जा समाक्रमां लहें रेडिये। नुं संगीत न हाें य, परंतु आत्मानुं ताे छे क. प्रेम अने आत्मीयतानाे सेवानाे प्रवाह वहें छे, ते आम्य संस्कृतिवाणा समाक्रमां रहें वानुं तमे पसंह करशाे युरापियन संस्कृति काे प्रथम श्रेष्ट्रीने। समाक्ष छे. क्यां विज्ञान हन्नतिनी छेंद्री ये सुधी पहेंद्री गयुं छे अने त्यां अणुणाम्यनी हाेंड हांगी रही छे. कारतमां थीं जा प्रकारने। समाक्ष छे. क्यां कीतिक नहि, परंतु आध्यात्मक विज्ञानने। विक्रास थये। छे. धर्मक्रहांने। प्रयार अने प्रसार थये। छे. कारण् कें समस्त क्रहांने। धर्मक्रहांना अभावमां निष्प्राण् छे. ''सव्वकला धम्मकला जिणाइ.''

રામના ઘરમાં ધર્મકલા જિવિત હતી. એટલા માટે તેના ઘરમાં લેવાની નહિ, પણ દેવાની લડાઈ હતી. રામ કહેતા હતા કે અયાધ્યાના રાજમુગટ હું નહિ લઉં, જ્યારે ભરત કહેતા હતા કે હું નહિ લઉં. તમારા ઘરમાં લડાઈ લેવાની છે કે દેવાની ? ધર્મ હુદયમાં પેસી ગયેલી દાનવીય વૃત્તિને ખહાર હાંકી કાઢે છે. અને તેમાં માનવતાની પુષ્ય-પ્રતિષ્ઠા કરે છે. બીજા શખ્દોમાં કહું તા ધર્મ દાનવને માનવ બનાવે છે, અને માનવને દેવ!

હવે આપણે વિચારવાનું તાે એ છે કે ધર્મનું અસલી રૂપ શું છે ? કેવું છે ? આજસુધી ધર્મની સેંકડાે વ્યાખ્યાએા કરી દેવામાં આવી છે. સેંકડાે વ્યાખ્યાએા થઈ

ચુકી છે. તેની પાછળ હજારા........... માદ્ય આડંખર છે આજ ધર્મ એક અગાચર જંગલ ખની ગયેલ છે. જ્યાં તેનું અસલ રૂપ શાેધી કાઢવું મુશ્કેલ બની ગયું છે. એક વેશ્યા કહે છે કે રૂપ વેચી રૂપિયા કમાવા તે મારા ધર્મ છે. સૈનિક, લશ્કરી સિપાહી શત્રુને મારવામાં પાતાના ધર્મ સમજે છે. જલ્લાદ અપરાધીને કાંસીના તખ્તા ઉપર ચઢાવવામાં પાતાના ધર્મ સમજે છે. એક મુસલમાન કુરાનની શરણમાં કાક્રેરાની કતલ કરવામાં ધર્મ માને છે. સતી પતિની પાછળ અળી મરવામાં ધર્મ માને છે. ંતાે વિધવા પતિનાનામ પર એકવરસ સુધી ખૂણો પાળવામાં-ખૂણામાં એસીને આંસુ વહાવી રડવામાં પાતાના ધર્મ માને છે. પાદરી સ્વર્ગના નામે હુંડી લખી દેવામાં ધર્મ માને છે. ખ્રાહ્મણ દ્વધપાક અને પૂરીના લાગ ધરાવી સવા રૂપિયાની દક્ષિણા લેવામાં ધર્મ માને છે. એક મત પાતાના મસ્તક પર સાડા અગિયાર નંખરતું તિલક લગાડી ભક્તિનું પાટિયું લટકાવવામાં ધર્મ માને છે પરંતુ આ ખધા ધર્મ નથી, ધર્મની મશ્કરી છે, ઉપહાસ માત્ર છે જે ક્રિયાઓમાં ધર્મના આત્મા બાલતા નથી તે નિષ્પ્રાણ ક્રિયાએા છે તેમાંથી ધર્મના અહમા વિદાય થઇ ગયેહ હોય છે મુડદાલ શરીર, નિર્જીવ શરીર પડયું <mark>છે</mark>. મુડદું પાતે સડે છે અને સ્વસ્થ મનુષ્યને પણ મુડદું અનાવી કે છે.

જીવિત ધર્મ તે৷ એ છે કે જેમની નાડીઓમાં અહિંસા, દયા અને પ્રેમની ધારા વહેતી રહે છે. પવિત્ર જીવન જીવવાની કલાનું નામ જ ધર્મ છે. જે વિચાર અને આચાર આત્માની ચારિત્યશક્તિના વિકાસ કરે છે, જીવનમાં સફ્વિચાર અને સદાચારની મશાલ સળગાવે છે, તે જ ધર્મ છે. જેમના જીવનમાં સદ્વિચારાના ધર્મની જ્યાત અગમગાટ કરી રહી છે, અળહળી રહી છે તેમના જીવનમાં દુઃખા અને વિપત્તિઓ એટલાં જ દ્વર જાય છે, જેટલાં સિંહથી દ્વર હરણા. જેમના ઘરમાં ધર્મના પ્રકાશ હાય તેને ત્યાં ખિમારી અહી જમાવીને ખેસી રહી શકતી નથી. તેમના ઘરમાં મૃત્યુ કદી કવખતે કટાણે નહિ આવી શકે.

અત્યાર સુધી હું ધર્મ પર બાલ્યાે છું. સારી પેઠે લાં ખું બાલી ગયા છું. હવે આપણે જરા સુવક વર્ગની સાથે વાત કરવાની છે. ધર્મ તત્ત્વ જીવનના પ્રકાશ-સ્તમ્લ છે. ધર્મ આત્માનું પાતાનું નિજ રૂપ છે. ભારતના અધા જ સંતાએ ઋષિ અને મહર્ષિઓએ ધર્મના પ્રકાશ આપ્યા છે. પછી એ જ માટીમાંથી પેદા થયેલા ભારતીય યુવક ધર્મથી કેમ પાછળ હટતા જાય છે? આજ ઉપાશ્રયામાં, મ દિરામાં પ્રૌઢ અને વૃદ્ધ વર્ગ જ વધારે સંખ્યામાં નજર સામે દેખાય છે. પરંતુ કાળા વાળવાળા યુવકા ખહુ એાછા દેખાય છે. પિતા આવીને કહે છે: "મહારાજ છોકરાને જ્યારે એમ કહીએ છીએ કે તું અપાસરામાં જા. મહારાજનાં દર્શન કરી આવુ માંગલિક સાંભળી આવ. સામાચિક કર તા તે એને રુચતું નથી. આ બધું કરવાને ખદલે તે ગ છપે રમવા એસે છે. આખા વખત પત્તાં કૂટશે પણ धर्म स्थान है निद्धे जाय."

આમ કૈમ થાય છે? આજે આ સમસ્યા ઉપર આપણે શાંડા વિચાર કરવાના છે. અધ્યયનમાં, સિનેમામાં, ફિલ્મી—સિતારાને જેવામાં શૂટિંગમાં પિકનિક પાર્ટી ઓમાં, હાેટલા અને કલખામાં ચુવક હંમેશાં આગળ રહે છે, તા ધર્મના ક્ષેત્રમાં પાછળ કેમ છે? શું એ લાેકાના પાછળ પડી જવામાં તમારી પ્રોઢજના અને વૃદ્ધજનાની તાે કાેઈ ભૂલ છુપાયેલી પડી નથીને? જરા એક મિનિટ પાતાની તરફ પણ દૃષ્ટિ કરીને જાેઈ લાે. ચુવકવર્ગને સુધારવા જતા પહેલાં તમને પાતાને સુધરલું જાેઇશે. કારણ કે આળકામાં માતાપિતાના જ સંસ્કારા આવે છે! માટે ભાગે માતાઓ આળકામાં એવા સંસ્કાર રેઉ છે કે જેથી ભવિષ્યમાં તે સંત સંસ્કૃતિની પાસે જ ન જાય.

મારા પાતાના અનુભવ છે. એકવાર ગાંચરી લેવા માટે હું એક ઘેર ગયા. બાળક રિસાઇને તાફાન મસ્તી કરી રહ્યો હતા. મા તેને લાડ પ્યારથી ફાસલાવી રહી હતી. તેને રમકડાં આપીને રીઝવવાના પ્રયત્ન કરતી હતી. પણ તેના આ બધા પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા હતા. મને આવેલા જોઇને તે બાલી ઊઠી: "મુન્ના રડ મા. નહિ તા જો મા'રાજ આવ્યા છે, તે હમણાં જ તને પકડીને લઈ જશે." તા શું અમે બાળકાને ,પકડીને ઉપાડી જનારા બાવા છીએ? એક બાજીથી તા આ માતાએ 'તિકખુતા'ના પાઠ બાલી વંદના કરે છે, અને બીજી તરફ બાળકના કામળ હુદયમાં ઝેરીલા સંસ્કાર રેડે છે. જ્યારે તે બાળક માહું થાય છે ત્યારે તેના મનમાં પડેલા સંસ્કાર પણ

પાંગરીને માટા થાય છે. આળક વિચાર છે કે આ કાઈ પકડવાવાળા છે, તેમની પાસે કહી નહિ જવું જોઇએ. પછી મા કહેશે જ વ્યાખ્યાન સાંભળી આવ, તો તે ગંજીપે રમવા જરૂર બેસશે. અને માતાએ પછી અમારી આગળ ક્રિયાદ કરશે. પરંતુ માતાએ!! આ સંસ્કાર તા તમે જ તેમનામાં રેહ્યા છે!

યુવકવર્ગમાં આજ પણ ધર્મના શુદ્ધ રૂપમાં વિશ્વાસ છે, શ્રદ્ધા છે. અહિંસા, દયા, ક્ષમા વગેરે ગુણાને કાઈ પણ યુવક ખરાબ કહેશે નહિ. હા. રઢ ક્રિયાકાંડ ઉપર અમુક પ્રકારનાં વિશેષ વિધિ-વિધાના ઉપર તેમના મનમાં શ્રદ્ધા એછી છે. તેની પાછળ પણ એક હેતુ છે. આજના આપણા ખુઝર્ગ વર્ગ, વૃદ્ધ અને પ્રૌઢ વર્ગ ઉપાશ્રયમાં ધર્મની માટી માટી ને ઊંચી ઊંચી વાતા કરે છે "મહારાજ સંસાર અસાર છે. બધા જીઠ્ઠો પથારા પાથર્યો છે. એક નવા પૈસા પણ સાથે આવશે નહિ વગેરે" તેઓ ધર્મની વાતા કરવામાં ગરુડની પેઠે ઊંચે ઊડે છે. એમ લાગે છે કે આજના યુવક જંખુકુમાર અને શાલીભદ્ર જાણે એ જ છે. પરંતુ જેવા દુકાને પહોંચ્યા, રૂપાના ખણખણાટ થવા લાગ્યા કે વૈરાગ્યના બધા રંગ કાણ જાણે કયાં ઊડી જાય છે.

પુદ્દગલાને જીઠ્ઠો ફેલાવ માનવાવાળા એક નવા પૈસો છાડવા પણ તૈયાર હોતા નથી. તેના અર્થ એ થયા છે કે ધર્મ કેવળ ઉપાશ્રયમાં છે. અજરની હવાના ઝપાટા લાગતાં જ તે છૂમ તર થઈ જાય છે. આજના બુહિવાદી યુવક આ બધું પાતાની આંખથી જોતા હાય છે કે ઉપાશ્રયમાં રંગ બીજો છે અને બજારમાં રંગ બીજો. તમારા જીવનનું આ બહુરૂપીપણું યુવકના મનમાં ધર્મ પર શ્રહા કેવી રીતે જામવા દેશે ? દઢ થવા દેશે ?

ખીજી ખાજા એક ખુદૃ ડાશી સામાયિક કરે છે. પણ અડતાલીસ મિનિટની મસભાવની સાધનામાં તેનું મન નથી ચાટતું. તેની આંખા ચારે તરફ ફરી વળતી હાય છે. વહુ શું કરી રહી હશે ? છાકરા શું કરી રહો હશે ? સામાયિક પૂરી થતાં જ તેના પહેલા ઘા વહુ પર થાય છે. આ આમ કેમ કર્યું ને તેમ કર્યું ? ખાજામાં જ ઊલેલા યુવક જાએ છે. તેના મનમાં થાય છે કે માજાએ એક કલાક સુધી સામાયિક દ્વારા ધર્મસાધના કરી કે ફરિયાદાનું રજિસ્ટર તૈયાર કર્યું.

આ જ કારણ છે કે આજના યુવક રહે ધાર્મિક ક્રિયાઓથી શા માટે હટી રહ્યો છે, દૂર જઈ રહ્યો છે.

ખીજી બાજી આજના શિક્ષણમાં પણ કંઇક એવાં તત્ત્વો છે કે જે યુવકને ધાર્મિકતાથી દ્વર ધકેલે છે. આજના શિક્ષણમાં ભારતીય સંસ્કૃતિની છાયા નથી. તે છાયા છે યુરાપની. તેમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ બાલી રહી છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં કેળવણી અથવા શિક્ષણના પ્રારંભ ત્રણ વાકચોથી થાય છે.

- '' मातृदेवो भव।
- " पितृदेवो भव ।
- " आचार्यदेवो भव।

આચાર્ય શિષ્યના માનસમાં સ'સ્કારનાં ખીજ રાપતા હતાઃ

> તારી માતા તારે માટે દેવ સ્વરૂપ છે. તારા પિતા તારા માટે દેવ સ્વરૂપ છે. તારા ગુરુ તારા માટે દેવ સ્વરૂપ છે.

આ બીજ છે. જે પલ્લવિત થવાથી માતા, પિતા અને આચાર્યની પ્રત્યે બાળકના મનમાં શ્રદ્ધા અને વિનયની જ્યાત જગાવે છે. પરંતુ પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના આરંભ થાય છે. (ડી. એ. છ.) ડોંગ અને (સી. એ. ટી) કેટથી-એટલે કે ફ્તરા અને બિલાડાથી શરૂ થનારા શિક્ષણમાં માટાંએ પ્રત્યે માન, આદર, વડીલા અને ગુરૂજનાના આદર, અને ધર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધાના અભાવ થશે જ.

બીજી બાજી આ શિક્ષણ મનુષ્યને કૈવળ પેટ સુધી જ મર્યાદિત અનાવી દે છે. વધારમાં વધારે પૈસા એકઠા કરવા અને પાતાના વૈભવવિલાસની વૃદ્ધિ કરવી એ જ એકમાત્ર જીવનના ઉદ્દેશ અની ગયા છે. શિક્ષણનું ધ્યેય પણ એ જ અની ગયું છે. વિદ્યાર્થી વિચાર છે: એ જ શિક્ષણ ઉત્તમ છે કે જે સારામાં સારી નાકરી અપાવે. પૈસાનું આકર્ષણ જ્ઞાનના ઊંડાણમાં ઊતરતાં અટકાવે છે. તેથી આજના શિક્ષિત વર્ગ શાડા પૈસા ભલે એકઠા કરી શકતા હોય, પરંતુ જ્ઞાનના પ્રકાશ તેની પાસે નથી.

વિદ્યાર્થી'ના મગજમાં પૈસા પ્રત્યે આટલું અધું આકર્ષે શુ પેદા કરનારા પણ તમે લેકિક જ છે. આજ समाजमां संपत्तिशाणीनुं पैसाहारे नुं श्रीमंतानुं मान छे. पैसा मनुष्यनुं ७५००वन छे. पण् ते छवन नथी अनी शक्तुं ते साधन कर्ते छे। पण् साध्य नथी अनी शक्तुं ते साधन कर्ते छे। पण् साध्य नथी अनी शक्तुं पैसा ढाथमां रहे छे त्यां सुधी ते पाप नथी पण् पैसा ज्यारे हृहयमां धूसी ज्या छे त्यारे ते पाप अने छे। ढाथमां रहेते। पैसा समाज अने राष्ट्रने माटे ७ पथे। शिष्ण थर्ध शक्ते छे, परंतु हिल्लमां धूसी अथेले। पैसा हु: भथी टणवणतां माणुसा माटे भूलथी पण् काममां आवता नथी, आवी शक्तो नथी। परंतु आज आप सी पैसावाणाने जेटलां आहरमान आपे। छे। तेटलां आहरमान ओक त्याणी, तपस्वी के विद्रानने नथी आपता. ते। पछी समाजमां त्याणी अने सेवाशील युवक पेहा थाय ओवी आशा शी रीते राभी शकाय ?

ળીજી બાજી શ્રીમંતાનાં દુષ્કૃત્યા પૈસાથી ઢંકાઈ જાય છે. પૈસાથી પાપ ઢંકાય છે ધાવાતાં નથી. એક ધનિક ગૃહસ્થે એક પત્ની હાવા છતાં બીજી લગ્ન કર્યું તેના જીવનથી જનતામાં ધૃણા ફેલાઈ રહી હતી. તેણે કેંઈ સંસ્થાના ઉદ્ઘાટનમાં દસહજાર રૂપિયાની થેલી લેટ કરી અને તે સમારંભના પ્રમુખ અની બેઠા અને તે જ સમાલાચક શેઠ સાહેબને સમાજના પ્રાણ તરીકે એાળ-ખાવતાં તેની પ્રશાસામાં દાઢ કલાક વીતાવી દીધા. અને દૈનિક પત્રોમાં ફાટા સાથે માટાં માટાં મથાળાં બાંધીને તેના પરિચય છાપી નાખવામાં આવ્યા. તે સમાજના લોકપ્રિય નેતા અની ગયા. પરંતુ તેની પ્રથમ પત્ની જે

ખૂણામાં એઠીએઠી પાેસપાેસ આંસુએ રડી રહી હતી તેનાં આંસુ કાેેેે લૂઝશે ?

પરંતુ આ પૈસાની કહાણી ચુવકાે ઉપર અહુ જ ખરાબ અસર પાંડે છે. તેનું જીવનધ્યેય એકમાત્ર પૈસા જ ખની જાય છે, પછી ધર્મના પગ ત્યાંથી ઊખડી જાય તાે તેમાં આશ્ચર્યની વાત શી હશે ?

ખેર, યુવકવર્ગનું ધર્મ પ્રત્યે આકર્ષણ કરતું હાય તા પાતાના ધાર્મિક જીવનનું અહુરૂપીપણું દ્ભર કરે, શિક્ષણમાં પરિવર્તન કરે અને પૈસાનું પ્રભુત્વ પણ એાછું કરે ત્યારે તમે જોશા કે ધર્મના કાર્યક્ષેત્રમાં યુવકવર્ગ આપણાથી પણ આગળ છે.

२४

ભારતીય–સંસ્કૃતિના દિવ્ય સંદેશ

ભારતવર્ષ ને જગફ્શુરુ પદનાં સર્વોન્નત ગૌરવ શિખર ઉપર ખિરાજમાન કરનારી તેની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ છે. દરેક દેશની મહત્તાનું મૂલ્યાંકન તેની સંસ્કૃતિ દ્રારા કરવામાં આવે છે. ભારતીય સ'સ્કૃતિની પરમ–પાવન સરિતા યુગાેથી પ્રવાહિત થતી સારીયે માનવજાતને હરીભરી બનાવીને નવજીવન પ્રદાન કરતી આવી રહી છે. ઉન્નત. વિકસિત તથા સુસંસ્કૃત આચારવિચારના સમૂહને સંસ્કૃતિ કહે છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણના અનુસાર 'સમ્' પૂર્વ'ક 'કુ' ધાતુથી ભૂષણ અર્થમાં 'સુટ્ર'ના આગમ કરવાથી 'ક્તિન્' પ્રત્યય લગાડવાથી 'સ'સ્ક્રુતિ' શખ્દની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેના અર્થ છે–આભૂષણ જેવી સમ્યક્ કૃતિએાના સમૂહ સ સ્કૃતિના સંખ'ધ માનવકૃતિએા છે. કારણ કે માનવજાતિ કમ'ચાેનિ હાેવાથી સમ્યક્-અસમ્યકૃકૃતિનાે તથા આચાર-વિચારાેનાં નિર્ણય કરવામાં સર્વ રીતે સ્વતંત્ર છે. તે અસમ્યક્ वृत्तिक्योने। त्याग अने सभ्यक् वृत्तिक्योने। स्वीक्षार करवामां પૂર્ણ સમર્થ છે. પશુજગતની કેાઈ સ'સ્કૃતિ ઉદ્દલવી શકતી નથી.

डारण है ते सत्-असत्थी विवेडणुद्धिथी सर्वथा श्न्य छे. पशुक्रति प्रृहितनी स्वाकाविङ बढ़रामां ॐव्ये क्य छे. प्रृहितना प्रवाढ्थी प्रतिकृत शारीरिङ, मानसिङ इःणाना प्रतिकार डरीने अक्षिष्ट बह्य प्राप्तिनी क्षमता तेमां नथी. आवी मानव संस्कृति क मानवसमाकमां आचारिवचाराने परिस्कृत तथा परिमार्कन डरीने तेने 'सत्यम् शिवम् सुन्दरम् ''ना हि०य संस्डाराथी अक्षंकृत डरे छे.

પ્રત્યેક દેશની સંસ્કૃતિના ઝગમગતા ચંદ્ર, સૂર્ય અને તારાઓ મહાપુરુષ હોય છે. સંસ્કૃતિના સર્જનકર્તા અને પ્રાથુ માનવરત જ છે. યુગ-યુગમાં જે મહાપુરુષ અવતરિત થાય છે તે પાતાની અપૂર્વ વિજ્ઞાનશક્તિથી નવ્ય, ભવ્ય ને દિવ્ય સંસ્કૃતિનું નિર્માણ કરે છે. તેના પ્રત્યેક આચાર-વિચાર તથા વ્યવહારમાં સંસ્કૃતિની સુંદર ઝલક હોય છે. જેવી રીતે એક ચતુર ચિત્રકાર વિવિધ રંગ અને પીંછીથી એક દર્શનીય ચિત્રનું નિર્માણ કરે છે અને કલાકાર વશુ-ઘડાયેલા પથ્થરમાંથી નયનરમ્ય મૂર્તિનું સર્જન કરે છે, તેવી જ રીતે મહાપુરુષ પણ પાતાને તથા માનવસમાજને જીવન જીવવાની કળા શીખવે છે.

ગ્લેસ્ટન, પિટ, મિલ્ટન, સુકરાત વગેરે વિદ્વાના વગર યુરાપ તથા બીજા દેશાની સંસ્કૃતિનું શું અસ્તિત્વ રહેશે ? અને રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, ભગવાન મહાવીર તથા મહાત્મા ગાંધી વગરનાં ભારત અને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શું બાકી રહેશે ? શું તે આંકડા વગરનાં શૂન્ય અને પ્રાણ વગરના ધ-૧૫ हें केवी नहीं भनी जय ? अरे संस्कृतिनी महान ने अभर होसत ते। भानव क छे. युगयुगमां ઉत्पन्न थनारा महापुरुषानी छवननिधिकाथी संचित भनीने संस्कृतिनी तिजेरी वधारे समृद्ध भने छे. आ यमकता-हमकता महापुरुषाना हिन्य वियाराना प्रकाशपुरुषाना क्यान तथा हिंसा वगेरे हुण्कृत्यानां गाढ अधिकारथी न्यापेसी मानव-जितनुं भाग हर्शन थाय छे.

सारतीय संस्कृति सर्वात्कृष्ट संस्कृति छे. तेनामां विश्वसंस्कृति अनवानी अजोऽ क्षमता छे. जो हे मौि कि हिष्टिथी सारी ये मानव संस्कृति એક छे अने तेने। એક अ उद्देश छे: मानव समाक नुं इत्याण, उद्दय अने उद्धर्भ. अत्येष्ठ माण्यसना छवनने शिक्षण तथा शिक्ष द्वारा विक्रसित इरीने संहर संस्काराथी असिस्त इरीने संख्य अनाव वं परंतु जुहान्तुहा स्थण ने काणनां मानवीओना विचार अने हिष्टि है। खुनी सिन्नताथी अनेक संस्कृतिओ। अनी छे. अने आ विचारसेहथी ते संस्कृतिओ। मां हिवस-रात अने आकाश-पाताणनं अंतर थर्छ गयुं छे. केवी रीते पूर्वनी संस्कृति, पश्चिमनी संस्कृति, कीन संस्कृति, औद संस्कृति, विहिष्ठ संस्कृति, धिसार्ध संस्कृति, धिस्ताम संस्कृति वगेरे. आले अनेकानेक संस्कृति, धिसार्ध संस्कृति, धिसाम संस्कृति वगेरे. आले अनेकानेक संस्कृति, धिसार्ध संस्कृति, धिसाम संस्कृति वगेरे. आले अनेकानेक संस्कृति, धिसार्ध संस्कृति, धिसाम संस्कृति वगेरे. निमनामां आचार-विचारने कारखे छो। सेहसाव थर्छ गये। छे. तेमनामां आचार-विचारने कारखे छो। सेहसाव थर्छ गये। छे.

ભારતીય સંસ્કૃતિ એક વિરાટ મહાસાગર છે જેના વિશાળ અન્તરમાં વિભિન્ન સંસ્કૃતિએાની સરિતાએા આવીને અભિન્ન સ્વરૂપથી મળી ગઈ છે. આ એક એવું સંગમસ્થાન તથા પાવન તીર્થધામ છે કે અહીં યાં અધી જ સંસ્કૃતિઓનું સન્માન સમાન છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની એક મહાન વિશેષતા છે કે તે પાતાની વિશિષ્ટતાના ત્યાગ ન કરીને પણ અન્ય સંસ્કૃતિઓને તથા તેની સારી બાજુઓને આત્મસાત્ કરી લે છે. જો આ ઉદારતા તથા વિશેષતા અન્ય અધી જ સંસ્કૃતિઓમાં હાત તા આ માનવસંસાર સ્વર્ગ અની શકત.

'' वसुधेव कुटुम्बकम्'' આ ભારતીય સંસ્કૃતિની આંતર વીષાના મધુર ઝંકાર છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશ્વશાન્તિના મૂળ આધાર છે. અહીંની સંસ્કૃતિ ''સવેદિય''ના મહાન લક્ષ્યને પૂર્ષ કરે છે.

" सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।" आ कारतीय संस्कृतिने। भूण भंत्र छे.

પાશ્ચાત્ય ને પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિમાં પૂર્વ-પશ્ચિમનું અન્તર છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ ભૌતિકતાપ્રધાન છે, તો પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિ ભૌતિકતાપ્રધાન છે, તો પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિ ભોગપ્રધાન છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ ભાગપ્રધાન છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું લક્ષ્ય શરીરસુખ છે, તો પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિનું લક્ષ્ય આત્મસુખ છે. પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિ અનુસાર માનવજીવનના મુખ્ય ચાર પુરુષાર્થો છે: ધર્મ, અર્થ, કામ ને માક્ષ. કામ અને અર્થ શરીરસુખને માટે સાધ્યસાધન છે અને ધર્મ અને માક્ષ આત્મસુખને માટે સાધ્યસાધન છે. કામ સાધ્ય છે તો અર્થ તેનું સાધન છે. અને માક્ષ સાધ્ય છે તો ધર્મ તેનું સાધન છે. પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિ કામ અને અર્થને ગૌણ તથા ધર્મ છે. પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિ કામ અને અર્થને ગૌણ તથા ધર્મ

અને માેક્ષને જીવનનું પ્રમુખ લક્ષ્ય માને છે અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ શરીરસુખને પ્રમુખ લક્ષ્ય માને છે. તેથી કામ અને અર્થને તેમાં મુખ્ય સ્થાન છે. તથા ધર્મ અને માેક્ષને માત્ર મનારંજન માટેનું ગૌણસ્થાન છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રાણ ધર્મ અને અધ્યાત્મ છે. જે આલીકિક ને પારલીકિક સુખશાન્તિના વિધાતા છે. ધર્મરહિત સંસ્કૃતિ કદી માનવસમાજની ઉન્નતિ અને સુરક્ષા કરી શકતી નથી.

આજે માનવ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની લાેભામણી ઝાકઝમાળથી અકળાઈ ગયા છે. ભીતિક વિજ્ઞાને ધરવી પર સ્વર્ગ સર્જ દીધું છે. આજે શારીરિક સુખનાં અનેક સાધના વીખરાયેલાં પડ્યાં છે. દેવવિમાનાની કલ્પના સાકાર કરનારા ગગનસું બી દિવ્ય મહાલયા; કાનામાં અમૃતવર્ષા કરતા રેડિયા તથા વાદ્યોની સ્વર્ગીય સંગીતની લહરીઓ; શરીરને સ્પર્શસુખ આપનાર રેશમ, મખમલ, નાયલાન વગેરે અનેક પ્રકારનાં વસાલ કાર, તથા ચિકિત્સાનાં નીતનવાં સાધનાની ઉત્પત્તિ થઈ જ રહી છે. પરંતુ આટલાં સાધના હોવા છતાં પણ માનવ-સમાજ સંપૂર્ણ સુખી કે સુરક્ષિત નથી. આના અર્થ એ છે કે જીવનમાં માત્ર શરીર ને ઇંદ્રિયાનાં સુખસાધન પૂરતાં નથી. સ્ટીમરથી વિશાળ સાગરાની ખાઇએાં પાર કરીને અને વાયુયાનાથી અનંત નીલઆકાશની અસીમતાના છેડા લાવીને ચંદ્ર લાક ઉપર વસવાનાં સ્વપ્નાં સફળ કરવાથી જ માનવ કૃતકૃત્ય ને પૂર્ણસફળ નહીં થઇ શકે.

આજે માનવસમાજ માટે પ્રકૃતિજન્ય અને શારીરિક દુઃખ જેટલાં વધારે ભયંકર અને વિનાશક નથી, પણ તેનાથીયે વધારે દુઃખાે ને વિનાશ વધારનાર માનવના આંતરિક વિકાર છે. અત્યા**રે** વિશ્વમાં અખિલ માનવ-જાતિના માથા પર હિંસા, ભાગવાદ અને પરિગ્રહવાદના સર્વ બાહી દૈત્યા ઘુમરાઈ રહ્યા છે જે વિશ્વયુદ્ધની ભૂમિકા નિર્માણ કરી રહ્યા છે. આ શું ખુબ દુ:ખની અને શરમની વાત નથી કે ચંદ્રલાક પર ઊડનારા માનવ પાતાના પગતળે જલતી હિંસાની મહાજ્વાળાને શાંત નથી કરી શકતા.. લક્ષે ભૌતિક વિજ્ઞાન આખાયે વિશ્વને જડપ્રકૃતિ પર વિજયમાળ લહેરાવીને આકાશ-પાતાળને એક કરે. પણ તે એક નાનકડા માનવવિકાર પર વિજય નથી મેળવી શકતા. જ્યાં સુધી માનવ પાતાના જેવાં માનવડાહ્યાં પર વિજય કરીને માનવ–મૈત્રી દ્વારા વિશ્વશાંતિના પાઠ નથી ભણાવી શકતા ત્યાં સુધી ભૌતિક વિજ્ઞાન દ્વારા થયેલા તેના મહાવિજય પણ પરાજયમાં પરિવર્તન પામે છે. અને આ માનવતા તથા માનવજાતની કપરી હાર છે અને છે જ. વિજ્ઞાન તથા માનવ સંસ્કૃતિની ભયંકર અસક્ળતા માનવનાં માનસિક વિકાર, હિંસા, દ્રેષ વગેરેના નાશ કરવા માટે વિશ્વને કરી એકવાર અધ્યાત્મપ્રધાન ભારતીય સંસ્કૃતિનું શરણ લેવું પડશે ત્યારે અખિલ વિશ્વના દરેક માનવનું અને તેની ભિન્ન સંસ્કૃતિએાનું રક્ષણ થશે. આધુનિક જગતમાં ભૌતિક વિજ્ઞાનની શાધા કરતાં ચે આધ્યાતમ વિજ્ઞાનનું મહત્ત્વ વધારે આવશ્યક છે. વિનાશ પંચે આગળ

ચાલતી માનવજાતિના ઉદ્ધાર કરનારી અમૃતમયી સંજીવની ભારતીય સંસ્કૃતિ જ છે.

कारतीय संस्कृतिकामां अध्यातम विद्या क संपूर्ष नैसर्गिक सुणाना स्रोत छे. आ विद्याना अक्षावधी संपूर्ष कीतिक विद्या अने शारीरिक सुणसाधन व्यथे छे, अधिकार-मय छे. कोथी कारतना महान महिषि को के विश्वने दिव्य-संदेश आप्या, "तमसामा ज्यातिर्गमय मृत्यामी अमृतं गमय।"

જે સુખસાધનાની માહિની માયામાં અટવાઇને માનવ માનવના પ્રાણ હરનારા શત્રુ અની જાય છે, તે માયા અર્થાત પરિગ્રહનાં વિષયુક્ત વૃક્ષનાં મૂળા પર ભારતીય અધ્યાત્મવાદીઓએ પ્રહાર કર્યા અને તેના ત્યાગના ઉપદેશ આપ્યા. સંપૂર્ણ વિશ્વના અતુલ વૈભવને પ્રાપ્ત કરીને પછી ચક્રવર્તી સમાટને જેટલું સુખ પ્રાપ્ત ન થઈ શકે તેટલું સુખ એક ત્યાગી મહિષિને થાય છે જે સંપૂર્ણ બાદ્ય સુખસાધનાને ઠાકરે મારીને પ્રકૃતિનાં સ્વાભાવિક સાધના પર નિર્ભર રહે છે. વશ્વના સંપૂર્ણ બાદ્ય ભૌતિક વૈભવથી પણ આધ્યાત્મિક વૈભવનું મૂલ્ય ઘણું વધારે છે. તેથી જ એક ચક્રવર્તી સમાટ પણ ત્યાગી મહિષિનાં ચરણામાં નમે છે અને તેવી જ રીતે અકૃત્રિમ અને અનંત સુખપ્રાપ્તિની કામના કરે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ અતુસાર માનવે પાતાનાં શરીર નિર્વાહ માટેનાં સાધના અત્યંત મર્યાદિત રાખવાં જોઈ એ.

१ तण संथारणिरससन्नो, मुणिवरो भट्टराय मोहस्स जं पावई मुत्तिसहं तंकतो चक्कवट्टी वि॥

અને જો વધારે હોય તો તેના દાનસ્વરૂપે સદ્ઉપયોગ કરવા જોઈ એ. આમ ભારતીય સંકૃતિમાં નૈસર્ગિક રૂપથી સામ્યવાદના સ્વર ઝંકાર કરી રહ્યો છે.

બીજા દેશ ભલે તે આર્થિક, રાજનૈતિક તથા વૈજ્ઞાનિક દેષ્ટિએ સપન્ન હાય પણ ભારતવર્ષના સાંસ્કૃતિક અર્થાત્ આધ્યાત્મક વૈભવ માત્ર ભારતવર્ષની જ નહીં પરંતુ આખાયે વિશ્વની ને માનવમાત્રની બહુમૂલ્ય સંપત્તિ છે.

विश्वमां के वणते विज्ञाननी केम क आध्यात्मिंड विज्ञानने। आहर थवा लागशे ते क वणते मानव समाकनी समस्त द्वःण अने डेलेशानी नरडकवाणां शांत थर्ध कशे. कयारे आध्यात्मिंड विज्ञान विडासनां सर्वे। त्तम शिणर उपर पंढों बंशे ते। राज्यनीति पं ध्य धर्म प्रधान अनशे अने समस्त विश्व क्षेत्र राष्ट्र के वुं अनशे. तथा अधा हेशा क्षेत्र क राष्ट्र ना क्षिन्न आंतानी केम क्षेत्र क राष्ट्र नां अक्षिन्न आंतानी केम क्षेत्र क राष्ट्र नां नागरिक अनशे. क्षेत्र क सत्यने प्रेमना सं अंधि सारी मानवज्ञत अने अधा धर्मी तथा मानव सं स्कृति पं क्षेत्र क थशे. आ क मानवसं सारनी पूर्ण सक्ष्णता छे.

એકવાર સારીયે માનવસૃષ્ટિ જો અહિંસાની સુખદ છાયામાં બેસીને ભારતીય સંસ્કૃતિની અધ્યાત્મરૂપ અમૃત-રસધારાનું પાન કરશે તો તે અભય ને અમર અની જશે. તે સમયે એક જ ધર્મમય શાસનતંત્ર એક જ સવ્શ્લેષ્ઠ મહાત્માની જેમ ધર્મગ્ર–શાસક અને એક જ દેશની પ્રજાના જેવાં અંધુત્વ ભાવથી સમસ્ત માનવજાત રહેશે તો પછી

" કાઇ પરાયું નથી, સમસ્ત સંસાર જ મારું ઘર છે"ની કલ્પના સાકાર થવાથી પરાયા ને શત્ર નહીં રહેવાથી ઝઘડા ને સંઘર્ષ કચાં કાેની સાથે થશે ? "સં યુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ"ની જગ્યાએ એક જ રાષ્ટ્રસંઘ રહેશે. એકવાર માનવજગતના રાજનૈતિક ભાગ્યવિધાતાઓ અને સંપૂર્ણ માનવજાતિને 'અત્યાર'ની પ્રથમ શ્રેણી ઉત્તીર્ણ કરવી પડશે અર્થાત્ જીવન અને જગતના ઉદય કરવા માટે તે દિવ્ય સંસ્કૃતિનું નીચેનું सूत्र शीणवुं परशे. केम " मित्रिमे-सन्त्र भृहसु वैरं-मञ्ज न केणइ '' अर्थात् अधा तारा भित्रो छे, भने डे। ध पर वेर डे દ્રેષ નથી અને મારા કાેઇ શત્રુ નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિની આવી પ્રકાશમાન દિબ્યસૂત્ર વિદ્યા છે જેને વાસ્તવિક વિદ્યા કહી શકાય છે. આ વિદ્યા વિના સંપૂર્ણ વિદ્યા અવિદ્યા છે. અને સંપૂર્ણ જ્ઞાન, विજ्ઞાન तथा कीतिક જગતના ચમતકાર આના વગર વ્યર્થ છે. અસફળ છે. ભલે માનવ ભૌતિક વિદ્યા અર્થાત જડ અવિદ્યાર્થી આકાશમાં હરણફાળ ભરે છતાં પણ માનવ સમાજ વાસ્તવિક ઉત્કર્ષને-સુખને પ્રાપ્ત નહીં કરી શકે. તેથી ભારતીય સંસ્કૃતિ જ વિશ્વમાં સુખશાન્તિ દેનારી અમૃત જેવી મહાન ઔષધિ છે. જ્યારે આ સંસ્કૃતિના સૂર્ય આખાયે વિશ્વમાં પ્રકાશમાન થશે ત્યારે જીવન અને જગતના સંપૂર્ણ દુઃખમય અધકાર નાશ પામશે.

૨૫ માનવ સંસ્કૃતિના આઘ નિર્માતા મહાપુરુષાના દેશ :

कारतवर्ष महापुरुषाने। देश छे. दुनियाने। डेार्डपण् देश अथवा राष्ट्र कारतवर्षनी तुलना इरी शक्टे तेम नथी. आ अवतारानी जन्मक्ष्मि छे, वीरानी क्रमंक्ष्मि छे अने विश्वारकेनी प्रचारक्ष्मि छे. अहीं अनेक नररतन, समाज-रत्न अने राष्ट्ररत्न पेहा थयां छे, जेओओ मानवमननी सूठी धरती पर स्नेहनी सरस सरिता वहावी. जन-જીવનમાં अक्षिनव जागृतिने। संश्वार क्र्यो. जनमनमां संयम अने तपनी ज्येति जगाडी. पाताना पवित्र श्वरित्र क्रारा अने तपः पूत वाण्यी द्वारा क्रवं व्य मार्गमां अञ्जवा माटे अमर प्रेरणा आपी.

યુગ પુરુષ :

ગગનમાં ડલમાં વિચરતી વીજળીના તર ગોને પકડીને જેવી રીતે ખેતારના તાર (વાયરલેસ) એ વિદ્યુત તર ગાને साषित ३५ आपे छे, अव्यक्त विचार धाराकोने व्यक्त करे छे, तेवी करीते समाकमां अथवा राष्ट्रमां के विचार-धाराको। यासे छे, केना प्रत्येक्त विचारक अनुसव ते। करे छे परंतु अनुसूतिनी तीवताना असावमां ते तेने असिव्यक्त करी शक्ती नथी. युग पुरुषनी अनुसूति तीव देव छे अने असिव्यक्ति पण् तीव देव छे ते कनता-कनाईननी विचारधाराकोने छेतार तारनी (वायरसेसनी) माइक भुणरित करे छे. तेनी विभस वाण्डीमां युगनी वाण्डीने। अंकार देव छे। अने केना कर्मन्तं कर्म क्रियाशीस देव छे अने केना ते चिंतनमां युगनुं चिंतन चमक्तं देव छे.

યુગપુરુષ પાતાના યુગનું સફળ પ્રતિનિધિત કરે છે. જનજનના મનનું અધિકાર સહિત નેતૃત્વ કરે છે, અને તે યુગની જનતાને સાચું દિશા–દર્શન. માર્ગ–દર્શન આપે છે. ભૂલા પડેલા ભટકતા જીવનમાર્ગના પ્રવાસીઓને પથપ્રદર્શન કરે છે તેથી તે સમાજરૂપી શરીરનું મુખ પણ છે અને મસ્તિષ્ક પણ છે.

ભગવાન શ્રી ઋષભદેવ એવા જ યુગપુરુષ હતા, જેમણે પાતાના યુગની ભાળી-ભાળી સીધી સાદી જનતાને સત્યં, શિવં અને સુંદરંના પાઠ પઢાવ્યા. જન જીવનને નવા વિચાર, નવી વાણી અને નવું કમે આપ્યું. ભાગ-માર્ગથી હટાવીને કમેમાર્ગ, પ્રવૃત્તિમાર્ગ અને ચાગમાર્ગ તરફ વાળ્યા. અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાંથી હટાવી જ્ઞાનના વિમલ પ્રકાશપ્રદીપ પ્રજ્વલિત કર્યો માનવ સંસ્કૃતિનું

નવનિર્માણ કર્યું. એટલા માટે અનન્ત અતીતની ધૂળ પણ તેમના જીવનની ચમક અને દમકને ઢાંકી ન શકી.

ભારતીય સંસ્કૃતિના આઘ નિર્માતા મહામાનવ ભગવાન શ્રી ઋષભદેવને કાેેે ઘુ નથી જાણતું ? કાેેે ઘુ નથી ઓળખતું? તે વર્તમાન અવસર્પિણી કાલચક્રમાં સર્વપ્રથમ સમ્રાટ, સર્વપ્રથમ પરિવાર અને સર્વપ્રથમ કેવલી અને સર્વપ્રથમ તીર્થકર થયા છે. રતેમના પિતાનું નામ નાભિ હતું, અને માતાનું નામ મરુદેવી હતું. ર

જન્મની પૂર્વે

ભગવાન શ્રી ઋષભદેવ એવા યુગમાં અવનીતલ ઉપર અવતર્યા, જ્યારે આયોવર્ત કેાઈ મહાપુરુષની પ્રતીક્ષામાં વ્યથ્ર અની રહ્યો હતા. નિષ્ક્રિય ભૌગાેલિક કાળ સમાપ્ત થઇ ને સક્રિય કર્મ યુગનાે આરંભ થવાની તૈયારીમાં

१ (क) एत्थणं उसहे णामं अरहा कोसलिएपढम राया, पढम जिणे, पढम केवली पढम तित्थयरे पढम धम्मवर चक्कवट्टी समुप्पिक्जित्था। ०४२७५६ी ५

⁽ख) उसमे ह वा पढमराया ह वा पढम त्रिक्खाचरे ह वा पढमजिणे ह वा पढमितत्थ करे ह वा - ४९५ सूत्र पुष्य सू. १५४ पृ. ५७

હતા. પ્રતિપળ, પ્રતિક્ષણ મનુષ્યની જરૂરિયાતા તા કાળી માતાની જીલની જેમ વધી રહી હતી, પણ કલપવૃદ્ધાની શક્તિ ક્ષીણ થવાથી જરૂરિયાતાની પૂર્તિ અરાખર થઈ શકતી ન હતી. સાધનના અભાવથી સંઘર્ષ થવા લાગ્યા. વાદવિવાદ, લૂંટફાટ, અને ઝૂંટાઝૂંટ ચારે ખાજી થવા લાગ્યાં. સંગ્રહેખુ હિ પેદા થવા લાગી. સ્નેહ, સરલતા, સૌમ્યતા, સૌહાદ વગેરે સદ્દગુણામાં પરિસ્થિતિની વિવશતાથી પરિવર્તન આવવા લાગ્યું. અપરાધી મનાલાનાનાં બીજ અંધુરિત થવા લાગ્યાં.

શાસન વ્યવસ્થા

विण्यात राजनैतिक विचारक टामस पेने बण्युं छे कें '' मानवी पेतानी जूरी प्रवृत्तिको ७पर स्वयं नियंत्रणु न राणी शक्यो केटले शासनने। जन्म थये। शासनतुं कार्यं छे कें ते मनुष्यनी जूरी प्रवृत्तिको पर नियंत्रणु राणे. सारी प्रवृत्ति कूलनी बता छे, क्लनुं वृक्ष छे. जेने जूरी प्रवृत्तिनी अडिका घेरी ले छे, क्रने तेथी तेने वधवा हेती नथी. ते तेना विकासने इंघे छे. शासनतुं काम का आडिकाने कापी नाणवानुं छे. ''

આ સંદર્ભના પ્રકાશમાં આપણે જૈન સંસ્કૃતિની દર્ષિએ જોઈએ તા પણ શાસન વ્યવસ્થાનું મૂળ અપરાધ અને અબ્યવસ્થા પર નિયંત્રણ મૂકવાના હૈતુથી જ સામૂહિક જીવન જીવવા માટે માનવ વિવશ થયા. આ સામૂહિક બ્યવસ્થા જ 'કુળ ' કહેવાણી.

કુળાના મુખી, સરદાર જે પ્રકૃષ્ટ પ્રતિભાસ પન્ન રહેતા તે 'કુલકર' કહેવાવા લાગ્યા. ને એ કુળાની સુવ્યવસ્થા કરતા. કુલકરાની સંખ્યા

કુલકરાની સંખ્યાના સંબંધમાં જીદાજીદા મત છે. સ્થાનાંક, આવશ્યક ચૂર્ણિ આવશ્યક નિર્ગુક્તિ ' તથા ત્રિષષ્ટિ-શલાકા પુરુષમાં સાત કુલકરાનાં નામ મળી આવે છે. પઉમચરિય ' મહાપુરાણ અને સિદ્ધાન્તસ' શહમાં ચૌદનાં તથા જમ્બૂદ્ધીપ પ્રજ્ઞમિમાં પંદરનાં નામ મળે છે. સંભવ છે કે વાચનાભેદથી આ પ્રમાણે અન્યું હોય.

કુલકરાને આદિપુરાણમાં મનુ પણ કહ્યા છે. કવૈદિક

१ पढमेत्थ विमलबाहण चक्खुम जसमं चउत्थमभिचंदे तत्तो य पसेणइए, मरुदेव चेव नाभीय,

આવ. નિ. ણુલ–વૃત્તિ–ગા–૧૫૨ પૃ. ૧૫૪

- २ पडम चरियं उदे. ३ इलो पू०-५५
 - (१) सुमति (२) प्रतिश्रुति (३) सीमंकर (४) सीमंधर
 - (५) क्षेयंकर (६) क्षेमंकर (७) विमलवाहन (८) चक्कुष्मान (९) यशस्वी (१०) अमिचन्द्र (११) चन्द्राभ (१२) प्रसेनजित (१३) महदेव (१४ नाभि)
- ३ तीसे समाएे पिन्छमेतिभाए पिलञ्जोव मद्ध भागावसेसे एत्थणं हमे पण्णरस कुछगरा समुष्पिन्जित्था तं जहा समइ, पिडिस्सुई, सीमंकरे, सीमंघरे खेमंकरे, विमल्जाहणे चक्खुमं, जसमं, अभिचन्दे, चंदाभे, पसेणइ, मरुदेवे णाभी उसभेत्ति।

कम्णूहीय अज्ञिसियत्र १३२

સાહિત્યમાં કુલકરાની જગાએ 'મનુ 'શખ્દ જ ઉપયોગમાં લેવાયા છે. મનુસ્મૃતિમાં સ્થાનાંગની જેમ મનુના ઉલ્લેખ છે તે બીજ જગાએ ચૌદ મનુના પણ ઉલ્લેખ છે. દૂં કામાં ચૌદ અથવા પંદર કુલકરાને સાતમાં સમાવી શકાય છે. ચૌદ અથવા પંદર કુલકરાના જ્યાં ઉલ્લેખ છેર તેમાં પ્રથમ છ સાવ નવા છે અને અગિયારમા કુલકર ચન્દ્રાલના પણ ઉલ્લેખ નથી. ખાકીના સાત તા તેના તે જ છે.

દહુકનીતિ

અપરાધી મનાવૃત્તિ જ્યારે વ્યવસ્થાનું અતિક્રમણ કરવા લાગી ત્યારે અપરાધાના નિરાધ કરવા માટે કુલકરાએ સર્વ પ્રથમ દશ્ડનીતિ³ ચાલુ કરી.

ઇંગ્લિશ હિકસનરી પૃ. ૭૮૪

३ दण्डः अपराधिनामनुशासनं तत्र तस्य वा स एव वा नीतिः नयो दण्डनीतिः ॥ स्थानां । ४. ३५५-१

१ स्वायम्भू (२) स्वारोंचिष, (३) उत्तम, (४) तामस (५) रैवत (६) चाक्षेष (वैवस्वत),

[–]મનુસ્મૃતિ અ. ૧, શ્લા. ૬૨–૬૩

२ (१) स्वायम्भुव (२) स्वारोचिष (३) ओत्तमि (४) तापस

⁽५) रैवत (६) चाक्षुस (७) वैवस्वत (८) सावर्णि

⁽९) दशसावर्णि (१०) ब्रह्मसावर्णि (११) धर्मसावर्णि

⁽१२) रुद्रसावर्णि (१३) रौच्यदेवसावर्णि (१४) इन्द्रसावर्णि -भान्ये।र-भान्ये।र-विलियम-स'स्कृत

હાકાર નીતિ

સાત કુલકરની દિષ્ટિથી પ્રથમ કુલકર વિમલવાહનના સમયમાં હાકાર નીતિનું પ્રચલન થયું. એ યુગના માનવી આજના યુગના માનવીની પેઠે અમર્યાદિત અને ઉચ્છૃંખલ ન હતા. તે સ્વભાવથી જ સંકાચશીલ અને લજ્જાશીલ હતો. અપરાધ કરનાર અપરાધીને કૃક્ત એટલું જ કહેવામાં આવતું હતું કે "અરે! આ તેં શું કર્યું"?" આ શખ્દ-પ્રતાડના એ યુગના સૌથી માટા દંડ હતા. અપરાધી એટલાથી જ પાણી પાણી ચઈ જતા પ્રસ્તુત નીતિ હિતીય કુલકર "ચલ્લું માન"ના સમય સુધી ચાલી.

માકાર નીતિ

જ્યારે "હાકાર" નીતિ નિષ્ફળ જવા લાગી ત્યારે "માકાર" નીતિના પ્રયોગ શરૂ થયા. 3ત્રીજા અને ચાથા કુલકર "યશસ્વી" અને "અભિચન્દ્ર"ના સમય સુધી લઘુ અપરાધ માટે "હાકાર"નીતિ પ્રચલિત થઈ. "મા કરા. ન કરા."એ નિષેધાજ્ઞા મહાન દંડ ગણાવા લાગ્યા.

१ ह इत्यधिक्षेपार्थस्तस्य करणं हकारः

[–]સ્થાનાંગ સૂત્ર-વૃત્તિ ૫. ૩૯૯

२ तेणं मणुआ हक्कारेणं दंडेणं हयासमाणा छिज्जिआ, विछिण्जिआ वेट्टा भीआ तुसिणीआ विणओणया चिट्टं ति –०४२५५ हादाधिहार अभादण, ५ ७६

३ मा इत्यस्य निवेधार्थस्य करणं अभिधानं माकारः

⁻સ્થાનાંગ વૃત્તિ પ. ૩૯૯

ધિક્કાર નીતિ

માકાર નીતિ પણ અસફળ થવાથી "ધિક્કાર''નીતિના પ્રાફુર્ભાવ થયા. 'અને આ નીતિ પાંચમા " પ્રસેનજિત '' તથા છઠ્ઠા ' મરુદેવ ' તથા સાતમા કુલકર " નાભિ " સુધી ચાલતી રહી. આ રીતે ખેદ, નિષેધ, તિરસ્કાર મૃત્યુદં ડથી પણ અધિક પ્રભાવશાળી સિદ્ધ થયાં. કારણ કે માણસ સ્વભાવથી જ સરળ માનસથી જ કાેમળ સ્વયંશાસિત અને મર્યાદાપ્રિય હતા. ર

જન્મ અને નામ

અન્તિમ કુલકર નાભિના સમયમાં યોગાલિક સંરકૃતિ (સભ્યતા) ક્ષીણ થવા લાગી અને માનવીય સભ્યતા સ્મિત વેરવા લાગી એ સંધિકાળમાં અગવાન શ્રી ૠષભદેવ મરુદેવ માતાની કુખમાં આવ્યા. માતાએ ચૌદ સ્વપ્ના નિહાળ્યાં તેમાં સવ^દ પ્રથમ ઋષ્ય હતા. ⁸ અને જન્મ પછી

१ धिगधिक्षेपार्थ एव तस्य करणं उच्चारणंधिक्कारः ।

२ तेणं मणुआ पगइ उवसंता, पगइ पयणु कोहमाण-माया छोहा मिड मद्दव सम्पण्णा अल्लीणा भद्दगा विणीआ, अप्पिच्छा असंणिहिसंचया विडमंतर परिवसणा जहिच्छअ काम कामिणो

⁻ જ २ णूही प अज्ञिस वक्ष २ डा. १४

३ जं णं रयणि उसभेणं अरहा कोसृष्ठिए महदेवाए देवीए कुच्छिंसि गब्भताए वक्कंते तंणं रयणि सा महदेवा देवि तंसि तारियगंसि सयणिङ्जंसि तं चेव णवरं पढमं उसभं मुहे अतितं पासित सेसाउगयं--

ખાળકની છાતી ઉપર પણ વૃષભનું ચિક્ષ હતું. ^૧તેમનું નામ વૃષભનાથ-ઋષભદેવ રાખવામાં આવ્યું. ચૈત્ર વદ આઠમને દિવસે ભગવાનના જન્મ થયા. ^૨આ સુવર્ણ દિવસ ભારતીય સ ૨૬ તિના ઇતિહાસમાં સાનેરી અક્ષરાથી અ કિત કરવામાં આવ્યા છે.

ભગવાન શ્રી ઋષભદેવ જૈન સંસ્કૃતિની દેષ્ટિથી પ્રથમ તીર્થ કર છે. શ્રીમદ્ ભાગવતની દેષ્ટિએ તે વિષ્ણુના અવતાર છે. ભગવાન શ્રી વિષ્ણુ મહારાજા નાભિનું પ્રિય કરવા તેના અંતઃપુરની મહારાણી મરુદેવીના ગર્ભમાં આવ્યા. તેમણે આ પવિત્ર શરીરના અવતાર વાતરશના શ્રમણ ઋષિઓના

१ तत्र भगवतो नामनिवन्धनं चतुर्विशतिस्तवे वङ्यति ऊरूसु उसभलंछणमुसभं सुमिणंमि तेण उसभजिणो स्थाप-भि-भक्षपृत्ति पृ. १८२, १

२ चेत्त बहुलट्टमीए जातो उसभो असाढनक्खते व्याव. न. भक्ष. वृत्ति गा. १८४, पृ. १६३

(ख) उसभे अरहा कोललिए जेसे गिम्हाणं पढमे मासे पढमे पक्षे चित्तबहुले तस्सणं चित बहुलस्स अट्टमीपक्षेणं नवण्हं मासाणं वहुपडिपुण्णाणं अद्धटुमाण य राइंदियाणं जाव आसाढा हिं नक्खेत्तेणं जोगमुवागएणं आरोग्गा आरोग्गं पयाया।

કલ્પસૂત્ર સૂ. ૧૯૩, પૃ. ૫૬, પુષ્ય.

ધ-૧૬

ધર્મ ને પ્રગટ કરવાની ઇચ્છાથી ગ્રહણ કર્યા. ધ

શિવપુરાણમાં લખ્યા મુજબ ભગવાન શ્રી ઋષભદેવ શિવના અઠ્ઠાવીસ યાગાવતારમાં છે. રે તેમણે ઋષભદેવના રૂપે અવતાર કર્યો. પ્રભાસ પુરાણમાં પણ એવા જ ઉલ્લેખ છે. ^૪

ડેં કિટર રાજકુમાર જૈને "घृषभदेव तथा शिव सम्बन्धी प्राच्य मान्यताएं" ^પ શીષ ક લેખમાં વેદ ઉપનિષદ ભાગવત

१प्रसादितो नाभेः प्रियचिकीर्षया तद्वरोधायने मरुदेव्यां धर्मान् द्रीयतुकामो वातारशनानां श्रमणानां ऋषीणाम् ऊर्ध्वमन्थिनां शुक्लया तनुवावतारः ।।

- શ્રીમદ્ ભાગવત પંચમ સ્કંધ

- ર શિવપુરાણુ ૭, ૨, ૯
- ३ इत्थं प्रभाव ऋषभोऽवतारः शंकरस्य मे । सतां गतिर्दीनबन्धुर्नवतमः कथितस्व ॥ ऋषभस्य चरित्रं हि परमं पावनं महत् । स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं श्रोतव्यं च प्रयत्नतः ॥

–શિવપુરાણ ૪–૪৩-૪૮

४ कैलासे विमले रम्ये घृषभोऽयं जिनेश्वरः। चकार स्वावतारं च सर्वज्ञः सर्वगः शिवः॥

–પ્રભાસ પુરાણ ૪૯

ય મુનિ શ્રી હજારીમલ સ્મૃતિ ગ્રન્થ પૃ. ૬૦૯

પ્રભૃતિ ગ્રંથાનાં સાે કરતાંચે વધારે પ્રમાણા દઇને એ બાબત સિદ્ધ કરવાના પ્રયાસ કર્યા છે કે ઋષભદેવ અને શિવ એક જ છે, જીદા જીદા નથી. શ્રમણ અને બ્રાહ્મણ એ બંને પરંપરાના તે અહિં પુરુષ છે.

વંશ-ઉત્પત્તિ

જ્યારે ઋષભદેવ એક વર્ષથી પણ થાડા નાની ઉંમરના હતા, તે વખતે તે પિતાના ખાળામાં બેસીને ક્રીડા કરી રહ્યા હતા. શકેન્દ્ર હાથમાં ઇક્ષુ એટલે કે શેરડી લઇને આવ્યા. ઋષભદેવે લેવા માટે હાથ લંખાવ્યા. એથી ઇક્ષુ+આકુ (ભક્ષણાર્થે) ઇફ્લાકુવંશના નામથી તે જાણીતા થયા. ર

વિવાહપરમ્પરા

યૌગલિક-પરમ્પરામાં ભાઈ અને અહેન જ પતિ અને પત્નીના રૂપમાં ફેરવાઈ જતાં હતાં. સુનન્દાના ભાઇનું અકાળ મૃત્યુ થઈ જવાથી * ઋષભદેવે સુનન્દા તથા સહજાત સુમંગલાની સાથે પાણ્યિહણ કરી નવી વ્યવસ્થાના

१ देसूणगं च वरिसं सक्कागमणं च वंसठवणा य । –ऱ्याव. नि. जा. १८५ भक्षष्टित्त पृ. १६२/१

२ सको वंसट्टवणे इक्खु अगूतेण हुंति इक्खागा ।
-आव. नि. गा. १८६ मक्ष. पृ. ६६२/२

३ पढमो अकालमच तिहं तालफलेण दारको उ हतो । कन्ना य कुलगरे हि य सिट्ठे गहिया उसमपत्ती ॥ –आवः नि. गा. १५० म. वृ. १५३

સૂત્રપાત કર્યા. ^૧ સુમ ગલાએ ભરત અને બ્રાહ્મીને તથા સુન-દાએ ભાહુંબલી અને સુન્દરીને જન્મ આપ્યાે. ^૨ ત્યારખાદ સુમ ગલાને ક્રમશઃ અઠ્ઠાશુ બીજા પુત્રા થયા. ^૩ સર્વ**ે પ્રથમ રાજા :**

શ્રી ઋષભદેવના પિતા ' નાભિ ' છેલ્લા કુલકર હતા. જ્યારે તેના નેતૃત્વમાં જ ધિક્કારનીતિનું ઉલ્લંઘન થવા લાગ્યું, પ્રાચીન મર્યાદાઓ વિચ્છિન્ન થવા લાગી, ત્યારે તે અવ્યવસ્થામાંથી યૌગલિક ગભરાઇને શ્રી ઋષભદેવ પાસે ગયા અને તેમને સમસ્ત પરિસ્થિતિથી માહિતગાર કરાવ્યા. ઋષભદેવે "કહ્યું–જેઓ મર્યાદાઓનું અતિક્રમણ કરે છે તેમને

(भ) त्रिषष्ठि १-२-८८१

- २ देवी सुमंगल्लाए भरहो बंभीय मिहणगं जायं ।
 देवीए सुनंदाए बाहुबली सुंदरी चेव ।।
 -आवश्यक भूसकाज्य
- (स्त्र) छप्पुव्वसयसहस्सा पुव्विजायस्स जिणवरिंदस्स । तो भरहवैभि सुंद्रि बाहुवली चेव जायाइं। —स्थाव. नि. गा. १५२, भ. १. १५४-१
- ३ अउणापन्नं जुयले पुत्ताण सुमंगला पुणो पसवे । २४. नि. गा. १६३, म. वृ. १६४–१
- ४ नीतीण अइक्कमणे निवेयणं उसभसामिस्स आव. नि गा. १८३ म. वृ. प. १८४

१ भोग-समत्थं नाउं वरकम्मं तस्स कासि देविंदो । दोण्डं वरमहिलाणं बहुकम्मं कासि देवीतो ॥ –२०१० नि. गा. १८-१, ५. १८-३

દંડ મળવા જોઇએ અને તે વ્યવસ્થા રાજા જ કરી શકે છે. કારણ કે શક્તિના અધા સ્રોત તેનામાં જ કેન્દ્રિત હોય છે. " સમયને આંળખનારા નાભિએ યોગલિકાની વિનમ્ર પ્રાર્થના સાંભળીને ઋષભદેવના રાજ્યાભિષેક કરી તેમને રાજા ઘાષિત કરવામાં આવ્યા. * ઋષભદેવ રાજા અન્યા અને આંકીની જનતા પ્રજા. આ રીતે પહેલેથી ચાલી આવેલી. 'કુલકર' વ્યવસ્થાના અન્ત આવ્યા અને એક નવા જ અધ્યાયના પ્રારંભ થયા.

રાજ્યાભિષેકના સમયે યુગલ-સમૃહ કમલપત્રોમાં પાણી લાવીને ઋષભદેવના પાદ-પદ્મોનું પ્રક્ષાલન કરવા લાગ્યા. તેમના વિનીત સ્વભાવને ધ્યાનમાં રાખીને નગરીનું નામ વિનીતા રાખ્યું. રે તેનું બીજું નામ અચાધ્યા પણ છે એ પ્રાન્તનું નામ વિનીત ભૂમિ^ક અને ''ઇક્ખાગ ભૂમિ''⁸ રાખ્યું. થાડા સમય પછી પ્રસ્તુત પ્રાંત મધ્યપ્રદેશના નામથી પ્રખ્યાત થયેા. ^પ

१ राया करेइ दंडं सिट्ठे ते वेंति अम्हिव स हे। । मगह य कुछगरं से। य वेइ उसभा य भे राया स्थाव. नि. ગા. १५४ भ. वृ. १५४

२ भिसीणीयत्तेहियरे उद्यं घेत्तुं छुहन्ति पाएसु साहु विणीया षुरिसा, बिणीयनयरी अह निविद्वा ॥ –स्थाव. नि. गा. १८६, भ वृ. १८५-१

૩ આવશ્યક સૂત્ર મલવૃત્તિ ૫. **૧૫**૭−૩

૪ (ક) આવશ્યક સૂત્ર મ વૃ. ૫. ૧૬૩

⁽ખ) આવ. નિ. હારિલદ્રીય ટીકા ૫, ૧૨૦–૨ ૫ આવ. નિર્કેક્તિ હારિ. ટીકા ગા. ૧૫૧ ૫, ૧૦૯–૨

દંડ અને વ્યવસ્થાના વિકાસ

માનવજાતિને વિનાશના ખાડામાં પડતી ખચાવવા માટે અને રાજ્યની સુવ્યવસ્થાના હેતુથી આરક્ષકદળની સ્થાપના કરી જેના અધિકારી 'ઉગ્ર' કહેવાયા. મંત્રી–મંડળ ખનાવ્યું જેના અધિકારી 'ભાગ' નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. સસ્રાટના નજીકના જેના જે પરામશે પ્રદાતા હતા, જે સલાહ આપતા હતા તે 'રાજન્ય'ના નામથી વિખ્યાત થયા અને ખીજ રાજકમૈચારી 'ક્ષત્રિય' નામથી આંળખાવા લાગ્યા. '

રાજ્યશક્તિના સંરક્ષણ માટે ચાર પ્રકારની સેના તથા સેનાપતિઓનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું.^ર

સામ, દામ દંડ, અને ભેદ નીતિનું પ્રચલન કર્યું. ચાર પ્રકારની દંડ-વ્યવસ્થા નિર્મિત કરી: ૧ પરિભાષ, ૨ મણ્ડલખન્ધ, ૩ ચારક, ૪ છવિચ્છેદ. ક

પરિભાષ :

અપરાધી વ્યક્તિને થાેડા સમય માટે આક્રાેશપૂર્ણ શબ્દાેમાં નજરભંદીના દંડ દેવાે.

१ उमा भोगा रायण्ण खत्तिया संब्रहे। भवे चउहा । आरक्ख गुरुवयंसा सेसा जे खत्तिया ते उ ॥ स्थाय. नि. भा. १९८ भ. वृ. ५. १९५-१

⁽ખ) ત્રિષષ્ઠી ૧/૨/૯૭૪–૭**ફ** ૨ ત્રિષ્ઠષ્ઠી ૧/૨/૯/૨૫–૯–૩૨ ૩ સ્થાનાંગવૃત્તિ ૭–૩–૫૫૭

મંડલ બંધ :

સીમિત ક્ષેત્રમાં રહેવાના દ'ડ દેવા.

ચારક :

અન્દીગૃહમાં અધ રાખવાના દંડ દેવા. એટલે કેદમાં પૂરવાના દંડ દેવા.

છવિચ્છેદ :

કર એટ**લે** કે હાથ વગેરે અંગાનું છેદન કરવાના દંડ દેવા.

આ ચારે નીતિઓાનું કચારે ચલણ શરૂ થયું તે બાબતમાં વિદ્વાનાના જીદાજીદા મત છે. કેટલાક જાણકાર વિદ્વાનાની માન્યતા છે કે પ્રથમ એ નીતિઓ ઋષસના સમયમાં ચાલી. અને એ ભરતના સમયમાં. આચાર્ય અભયદેવના મંતવ્ય પ્રમાણે આ ચારે નીતિઓ ભરતના સમયમાં ચાલી. આચાર્ય ભદ્રબાહુ અને આચાર્ય મલય— ગિરિના અભિમત પ્રમાણે બન્ધ (બેડીના પ્રયાગ) અને ઘાત (ડંડાના પ્રયાગ) ઋષભનાશના સમયમાં શરૂ થઈ ગયા હતા. ક

–સ્થાનાંગવૃત્તિ ૭-૩-૫૫૭

–આવ. નિ. ગા. ૨૧૭

१ आद्यद्वयमृषभकाले अन्ये तु भरतकाले इत्यन्ये । –स्थानांगवृत्ति ७–३–५५७

२ परिभाषणाउ पढमा मंडल बंधाम्मि होइ बीयातु । चारग छविछेदाविभर हस्त चउविहा नीई

३ निगडाइजमो बन्धो, घाता दंडादितालणया

અને મૃત્યુદંડના આરંભ ભરતના સમયમાં થયાે. ધ ખાદ્ય સમસ્યા

કન્દ, મૂલ, પત્ર, પુષ્પ અને ફળ આ ઋષભદેવના પૂર્વ જોના-પૂર્વ જ-માનવીઓના આહાર હતા. પરંતુ જન- સંખ્યામાં વધારા થવાથી કન્દમૂલ પૂરતા પ્રમાણમાં ન મળી શકવાથી અન્ન વગેરેના ઉપયાગ શરૂ કરવામાં આવ્યા. પણ પકાવવાનાં સાધન ન હાવાથી કાચું અન દુષ્પાચ્ય હાવાથી મુશ્કેલીથી પચતું. આથી ઋષભદેવે હાથથી ખાવાની સલાહ આપી. અથારે તે પણ દુષ્પાચ્ય મુશ્કેલીથી પચે

⁻बन्धाः निगडादिभिर्थमः-संयमनं, घाता दण्डादिभिस्ताडना, एतेऽपि अर्थशास्त्रबन्धघातास्तत्काले यथायागं प्रवृत्ताः । आव. नि. भक्ष. वृत्तिः ५. १८६-२

⁻मारणं जीववधा-जीवस्य जीविताद् व्वयरे।पणम् तच्च भरतेदवरकाले समुत्पन्नम् ।

⁻આવ. નિ. ૨૧૮ નિ. મલ. વૃત્તિ **૫. ૧૯**૯-૨

३ आमंऽपाहारे ता अजीरमाणंभि ते जिणमुवेति । हत्थेहि घंसिऊणं आहारे हत्ति ते भणिया ॥ --आ. नि. आ. २०५

એલું થઇ ગયું તા પાણીમાં ભીંજવીને અને મુઠ્ઠી અથવા વાળમાં રાખીને ગરમ કરીને ખાવાની સલાહ આપી. જ્યારે તેનાથી પણ અજી ના વ્યાધિ સમાપ્ત ન થયા ત્યારે લાકડીઓને ઘસીને અમિને પેદા કર્યા અને પાત્રનું નિર્માણ કરી તથા પાકવિદ્યા એટલે કે રાંધવાની કળા શીખવીને ખાદ્ય સમસ્યાનું—ખાવાના પ્રશ્નનું નિરાકરણ કર્યું. રે કદાચ એટલા માટે જ અથવે વેદે ઋષભસૂક્તમાં ભગવાન ઋષભને અન્ય વિશેષણાની સાથે " जातवेदस (અગ્નિ)ના રૂપે સ્તુતિ કરી છે."

કળાનું અધ્યયન

જં ખૂદીય પ્રજ્ઞપ્તિની વૃત્તિ અનુસાર સમ્રાટ ૠષલ– દેવે પાતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ભરતને ખેતેર કળાઓ શીખવી અને નાના પુત્ર ખાહુખલીને પ્રાણીના લક્ષણનું જ્ઞાન

१ आसीय पाणिघंसि तिम्मिय तंदुलपवालपुडभेाई ।
हत्थयल पुडाहारा जइया किलं कुलगरेा उसभेा ॥
घंसे उणं तिम्मण घंसणतिम्मणपवाल पुडभेाइ ।
घंसणतिम्मपवाले हत्थउडे कक्स्तसेए य
—आव. नि. आ. २०६–२०७

२ पक्खेवडहणमे।सिंह कहणं निगामण हित्थसीसिम्म । पर्यणारंभपवित्ती ताहे कासीय ते मणुया ॥ —आव नि. गा. २०६

३ अथव वेह ६-४-३

કરાવ્યું. ^૧ પ્રિય પુત્રી ખ્રાહ્મીને અઢાર વિષ**યા**નું અધ્યયન કરાવ્યું. ^૨ અને સુન્દરીને ગણિત વિદ્યાનું પરિજ્ઞાન કરા^{વ્}યું. ^૭ વ્યવહાર સાધનને માટે માન (માપ), ઉન્માન (તાેલા, માસા વગેરે વજન), અવમાન (ગજ, ફૂટ, ઇંચ) તથા પ્રતિમાન (અધાળ, નવટાંક, શેર, મણ વગેરે) શીખવ્યું. ^૪ મણિ વગેરે ઓળખવાની કલા પણ ખતાવી. ^૫

આ પ્રમાણે સમ્રાટ ઋષભદેવે પ્રજાના હિતને માટે, તેના અભ્યુદયને માટે, પુરુષાની બાતેર કળાઓ, સ્ત્રીઓની

- ૧ કલ્પસૂત્ર સુબાેધિકા. ટીકા સારા. ન. પૃ. ૪૯૬
 - (ख) भरहस्स रुत्रकम्मं, नराइलक्खणमहे।इमं बलिणा।

–આ. નિ. ગા. ૨૧૩

- २ लेहं लिबीबीहाणं जिणेणं बंभीए दाहिणकरेणं --आ. नि. गा. २९२
 - (भ) विशेषावश्यक साध्यष्टित १३२
 - (ગ) ત્રિપષ્ઠી ૧
 - (ઘ) કલ્પસૂત્ર સુખાે. સારા. ન. પૃ. ૪૯૬
- ३ गणियं संखाणं सुंदरीए वामेण उवइट्टं

–ઑવ. નિ. ગા. ૨૧૨

- (ખ) વિશેષા. ભાષ્યવૃત્તિ ૧૩૨
- ४ माणुम्माणवभाणंपमाणगणिमाइ वृत्थुणं

–આવ. નિ. ગા. ૨૧૩

५ मणियाइ देशराइसु पेशता तह सागरंमि वहणाई । ववहारेश छेहवणं कञ्जपरिच्छयणत्थं वा ॥

–આવ. નિ. ગા. ૨૧૪

ચાસઠ કળાઓ અને સા શિષ્યાનું પરિજ્ઞાન કરાવ્યું. ધ અસિ, મિલ અને કૃષિ (સુરક્ષા, વ્યાપાર અને ઉત્પાદન)ની વ્યવસ્થા કરી. કલાઓનું નિર્માણ કર્યું. પ્રવૃત્તિઓના વિકાસ કરી જીવનને સરસ, શિષ્ટ અને વ્યવહાર યાગ્ય બનાવ્યું. ર

છેવટમાં પાતાના ઉત્તરાધિકારી ભરતને અનાવી અને બીજા નવાશું કુમારાને-પુત્રાને જીદું જીદું રાજ્ય આપીને ક પાતે સાધનાના પથ પર આગળ વધવા માટે તૈયાર થઈ ગયા.

(ખ) જમ્ખૂદ્ધીપ પ્રજ્ઞપ્તિ સુ. ૩**૬** પૃ. ૭૭ અમાલક ઋષિ.

२ कलाशुपायेन प्राप्तसुखष्टतिकस्य चौर्यादिव्यसनासक्तिरिप न स्यात् कर्माणि च कृषिवाणिच्यादीनि जघन्यमध्यमेात्कृष्ट-भेदभिन्नानि त्रीण्येतानि प्रजाया हितकराणि निर्वाहाभ्युद्य-हेतुत्वात्।

-જમ્ખૂદ્ધીય પ્રજ્ઞપ્તિ ટીકા વક્ષસ્કર

(ख) पहुणा उ देसियाइं सन्वकलासिप्पकम्माइं-

–આવ. નિ. ગા. ૨૨૯

३उवदिसत्ता पुत्तसयं रज्जसए अभिसंचई

–કલ્પસૂત્ર, સૂ. ૧૯૫ પૃ. ૫૭ પુષ્ય.

(ख) उविदिसत्ता पुत्तसर्य रज्जसए अभिसंचई
-अभ्भू. स. ३६ ५. ७७ अभै। सभ.

१रज्जवासमज्झेव समाणे छेहाइयाओ गणियप्पहाणाओ सउणरुयपञ्जवसाणाओ बाहत्तरिं कळाओं चेाविंह मिहळा-गुणे सिप्पसर्यं च कम्माणं तिन्नि वि पयाहियाए उतेदिसइ। ४९५२, सू १८५ पृ ५७ पुष्य.

ભરત ઉપરથી ભારત વર્ષ[ા]

અહીં એ વાત યાદ રાખવી જરૂરી છે કે પ્રતાપપૂર્ણ, પ્રતિભાસ પન્ન ભરત એક અભિજાત પુત્ર હતા. પિતાદ્વારા મળેલી રાજ્યશ્રીને તેણે ઘણી વધારે વિસ્તૃત કરી અને પાતે છ ખંડના અધિપતિ ચક્રવર્તી સમ્રાટ અન્યા. કેવળ લાકાના તન પર જ નહિ પણ મન પર પણ શાસન કર્યું. તેની પુણ્ય સ્મૃતિમાં જ પ્રકૃત દેશનું નામ ભારતવર્ષ પડ્યું.

વસુદેવ હિંડી,^ર જમ્ળૂદ્ધીપ પ્રજ્ઞપ્તિ,^૭ શ્રીમદ્ ભાગવત,^૪ વાચુપુરાણુ^પ અગ્નિપુરાણ,^૬

१ ० भ्र्दीप अज्ञप्ति अरताधिकार

२ तत्थ भरहे। भरहवास चूडामणी।

्तस्सेव नामेण इहं भारहवासं ति पव्वुचित

–વસુદેવ હિણ્ડી પ્ર. ખ પૃ. ૧૮૬

३ भरतनाम्नद्रचिक्रणा देवाच भारतनाम प्रवृत्तं भरतवर्षाच तयानीम - अभ्यूद्धीप प्रश्नि वृत्ति

४ येषां खलु महायागी ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीद्येनेदं वर्षे भारतमिति व्यपदिशन्ति ।

–શ્રીમદ્ લાગવત પુરાણ સ્કન્ધ ૫ અ ४-૯

६ हिमाऱ्वयं दक्षिणं वर्षं भरताय न्यवेदयत् ।
 तस्माद् भारतं वर्षः तस्य नाम्ना महात्मनः ।।

–વાસુપુરાણ અ^{દે}યા. ૩૩. શ્લાે. પર

६ भरताद् भारतवर्षं भरतात् सुमतिस्त्वभूत्।

–અગ્નિ. અધ્યાય ૧૦, શ્લા. ૧૨

નારદપુરાણ, ૧ વિષ્ણુપુરાણ, ૧ ગરુડપુરાણ, ૭ પ્રદ્માંડપુરાણ, ૪ માર્કન્ડેયપુરાણ, ૫ વારાહપુરાણ, ૬ સ્કન્ધપુરાણ, ૭

- १ आसीत् पुरा मुनिश्रेष्ठेा भरते। नाम भूपतिः । आर्षभा यस्य नामेदं भारतं खण्डमुच्यते ॥ –नारदपुराणु અધ्याय ४८ १दे॥ प
- २ ऋषभाद् भरते। जज्ञे ज्येष्ठः पुत्रसुताम्रजः ।
 ततस्र भारतं वर्षभेतले।केषु गीयते ॥
 -विष्णुपुराणु अंश २, अध्याय १ १दी। 33
 अध्याय १ १दी। १3
- ४ सेाऽभिषिच्यर्षभः पुत्रं महाप्रात्राज्यमास्थितः । हिमाह्वयं दक्षिणं वर्षं तस्य नाम्ना विदुर्बुधाः ॥ – श्रद्धाः अ. १४, १दे।. ६१
- ५ अग्निन्ध्रसूनोर्नाभेस्तु ऋषभे।ऽभूत् सुते। द्विजः ऋषभाद्भरते। जज्ञे वीरः पुत्रशतात् वरः । से।ऽभिषिच्यर्षभः पुत्रं महाप्रावाज्यमास्थितः । तपस्तेषे महाभागः पुल्रहाश्रमसंशयः ॥ हिमाह्वयं दक्षिणं वर्षं भरताय पिता ददौ । तस्मात्तु भारतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः । –भार्षकः उथ पुराष्टु ६३–३८-४०
- ६ हेमाद्रेर्दक्षिणं वर्षं महद् भारतं नाम शशास --वाराঙ्युराख् अध्याय ७४.
- ७ तस्य नाम्ना त्विदं वर्षं भारतं चेति कीर्त्यते

 -२४-६५५२। २७ थे. ३७ थे. ५७

લિંગપુરાણ, શિવપુરાણ, વિશ્વકે તા, કે પ્રભૃતિ વગેરે ગ્રન્થાનાં ઉદ્ધરણાના પ્રકાશમાં પણ એટલું તા તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે ઋષભપુત્ર ભરતચક્રવર્તીના નામથી જ પ્રસ્તુત દેશનું નામ ભારતવર્ષ પડ્યું. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન શ્રી જે. સ્વીવેન્સ મેના પણ એ જ અભિમત છે અને પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકારા શ્રી ગંગાપ્રસાદ એમ. એ. તથા શ્રી રામ-ધારીસિંહ દિનકર નું પણ એ જ મંતવ્ય છે.

- ३ तत्रापि भरते ज्येष्ठे खण्डेऽस्मिन् स्पृह्लीयके । तन्नामा चैव विख्यातं खण्डं च भारतं तदा ॥ —शिवपुराषु २५६थाः पर
- ४ "नामिके पुत्र ऋषभ और उनके पुत्र भरत थे। भरतने धर्मानुसार जिस वर्षका शासन किया उनके नामानुसार वही भारतवर्ष कहलायाः।"

–હિન્દી વિશ્વકાષ

- y Brahmanical Puranas Prove Rishabha to be the father of that Bharat, from whom India took to name Bharatvarsha.
 - -Kalpasutra Introd-P. XVI
- ६ ऋषियोंने हमारे देशका नाम प्राचीन चक्रवर्ती सम्राट् भरतके नाम पर भारतवर्ष रखा था ।

-પ્રાચીન ભારત પૃ. ૭૪

२ तस्मात्तु भारतं वर्षे तस्य नाम्ना विदुर्बुधाः –क्षिंगपुराष्ट्र २४. ४७ १द्देाः २४

જે વિદ્વાના દુષ્યાંતના પુત્ર ભરત ઉપરથી ભારતવર્ષ નું ' નામ સંસ્થાપિત કરવા ઇચ્છે છે. પણ પ્રખળ પ્રમાણાના અભાવે તેમની વાત કઈ રીતે માન્ય કરી શકાય ? તેમણે સાંપ્રદાયિક અભિનિવેષ છાંડીને આ સત્ય-તથ્ય સ્વીકારી લેવું જોઈએ કે ઋષભપુત્ર ભરતના નામથી જ ભારતવર્ષ પ્રસિદ્ધ થયા. ર

દાન

અભિનિષ્ક્રમણની પહેલાં ઋષભદેવે પ્રભાતની પુષ્ય પળામાં એક વર્ષ સુધી એક કરાેડ આઠ લાખ સુવર્ણ-મુદ્રાએ પ્રતિદિન દાનમાં આપી. આ પ્રમાણે એક વર્ષમાં ત્રણ અરખ અઠચાશી કરાેડ અને એ'શી લાખ સુવર્ણ-મુદ્રાએાનું દાન કર્યું'. દાન આપીને જન જનના અ'ત-મીનસમાં ભવ્ય ભાવના પેદા કરી.

१ भरत ऋषभदेवके ही पुत्र थे जिनके नाम पर हमारे देशका नाम भारत पडा"

[–]સંસ્કૃતિકે ચાર અધ્યાય પૃ. ૧૨૯

२ एगा हिरण्णकेाडी अट्ठेव अणूणगा सयसहस्सा । सूरेादयमाईयं दिज्जई जा पायरा हासाओा ॥ —आव. निर्शु. गा. २३८

३ तिण्णेव य केाडिसया अट्टासीई अहोंति केाडीओ। । असियं च सयसहस्सा एयं संवच्छरे दिण्णं ।। -आव. नि. गा. २४२

મહાભિનિષ્ક્રમણ

लारतीय ઇतिહासमां चैंग वह अष्टमीना हिवस ढंमेशां स्मरणीय रहेशे हे के हिवसे सम्राट^१ ऋषले राज्यवैलवने ठांडर मारीने, लेगिविदासने तिदांक ि आपीने परमात्मतत्त्वने जायत हरवा माटे "सन्वं सावन्जं नोगं पच्चक्खामि" अधी क पाप प्रवृत्तिओने। परित्याग हरुं छुं ओवी लव्य लावना साथे विनीता नगरमांथी नीहणीने सिद्धार्थ ह्यानमां अशाहवृक्षनी नीचे षष्टम लह्तना तपथी युक्त थर्धने सर्व प्रथम परिवाद अन्या. लगवानना प्रेमथी प्रेरित थर्धने ह्यवंश, लोगवंश, राजन्यवंश अने क्षत्रियवंशना चार ढेकार साधिहाओ पण्च साथे साथे क

-કલ્પસૂત્ર સૂ. ૧૯૫ પૃ. ૫૭

-આવ. નિ. ગા. ૩૩૬

-કલ્પસૂત્ર સૂ. ૧૯૫ પૃ. ૫૭

(ખ) જમ્બૂદ્ધીય પ્રજ્ઞસિ. સૂ. ૩૬ પૃ. ૮૦-૮૧ અમા.

१ जे से गिम्हाणं पढमे पक्खे चेत बहुले तस्सणं चेत्त-बहुलस्स अट्टमीपक्खेणं ।

⁽ख) चेत्तबहुल्टरुमीए चडहिं सहस्सेहिं से। उ अवरण्हे । सीया सुदंसणाए सिद्धत्थवणाम्मि छटेणं ॥

२ जाव विणीयं रायहाणि मज्झं मज्झेणं निगाच्छइ निरत्ता जेणेव सिद्धत्थवणे उज्जाणे जेणेव असेगगवरपायने तेणेव उवागच्छइ, तेणे^२ता असेगगवर पायवस्स अहे जाव सयमेव चडमुद्दियं छायं करेइ^२ रत्ता छट्ठेण भत्तेणं अप्पाणएणं...

સંયમ ગ્રહેણુ કર્યો. જે જે કે એ ચાર હજાર સાધકાને ભગવાનનું અનુકરણ કરી સ્વયં લુંચન આદિ ક્રિયાએ કરી. ર ભગવાન શ્રમણ ખન્યા પછી અખંડ મૌનવ્રતી ખનીને એકાન્ત શાન્ત સ્થાનમાં ધ્યાનસ્થ ખનીને રહેવા લાગ્યા. ક દ્યાર અભિગ્રહાને ગ્રહેણ કરી અનાસક્ત ખની ભિક્ષા અર્થે

- १ उग्गाणं भोगाणं रायन्नाणं च खतियाणं च । चडहिं सहस्सेहुसभा सेसा उ सहस्स परिवारा ॥ –आव. नि. गा. २४७
 - (ख) उम्माणं भोगाणं राइन्नाणं च खत्तियाणं च चउहिं सहस्सेहिं सद्धिं एगं देवदूसमादाय मुंडे भवित्त । आगाराओ अणगारियं पब्वइए

-કલ્પસૂત્ર સૂ. ૧૯૫ પૃ. ૫૭

- (ग) उमाणं भागाणं रायण्णाणं च खत्तियाणं च । चडिं सहस्सेहिं ऊसहे। सेसा उ सहस्स परिवारा। -स्रभवायां २ १ ५
- (घ) उग्गाणं भोगाणं राइन्नाणं चडहिं सहस्सेहिं सिद्धं।
 -- अभ्यूद्धीप सू. ३६, पृ. ८०-८९, अभै।.
- २ चडरे। साहस्सीओ लेायं काडण उपणा चेव। जं एस जहा काही तं तह अम्हे वि काहामे।।। -आव. नि. आ. ३३७
- ૩ મહાપુરા**ણ ૧૮**–૨
 - (ख) णित्थणं तस्स भगवन्तस्स कत्थइ पिडवंघे। જમ્ખૂ. પ્રજ્ઞપ્તિ વક્ષસ્કાર સ્ત્રુ ૩૯

ધ-૧૭

ગામ પછી ગામ એમ વિચરણ કરતા કરતા પરિભક્ષા તથા તેની વિધિથી જનતા જનાંદન અજાણ્યા હોવાથી ભિક્ષા મળતી ન હતી. તે ચાર હજાર શ્રમણા લાંખા કાળ સુધી એમની રાહ જોઈ રહ્યા કે ભગવાન મૌન છાંડીને અમારી સુધ-બુધ લેશે. અમારા સુખના સગવડના વિચાર કરશે. અમારી સંભાળ લેશે પણ ભગવાન આત્મસ્થ હતા. તે કંઈ બાલ્યા નહિ. તે શ્રમણા ભૂખતરસથી ત્રાસી જઇને સમાટ ભરતના ભયથી કરીને ગૃહસ્થ ન ખનતાં વલ્કલધારી તાપસ વગેરે થઈ ગયા. ભગવાનના પૌત્ર

–આવ નિ. ગા. ૩૩૮

- २ निव ताव जणा जाणइ का भिक्खा केहिसा ब भिक्खयरा ? -स्थाव. नि. गा. ३३६
- ३ भरतलञ्जया गृहगमनमयुक्तम् आहारमन्तरेण चासितुं न शक्यते ।

આવ. નિ. મલગિરિવૃત્તિ પૃ. ૨૧૬

४ ते भिक्खमलभमाणा वणमज्झे तावसा जाता।

–આવ. નિ. ગા. ૩૩૯

(ख) केचिद् वल्किकेने, भूत्वा, फलान्याद्न् पपुः पयः। परिधाय परे जीर्णं कौपीनं चक्रुरीिष्सतम्। अपरे भस्मनेद्गुण्ठ्य, स्वान् देहान् जिटने। भवन्। एक दण्डधरा केचिन् केचिचासंश्चिदण्डितः।। प्राणैरार्तास्तदेत्यादि वेषैर्ववृतिरे चिरम्।

१ उसभे। वरवसभगई घेत्तूण अभिगाहं परमघारं। वासदृचत्तदेहे। विहरइ गामाणुगामं तु ॥

મરીચિથી યાગશાસ્ત્ર અને સાંખ્યશાસ્ત્રનું પ્રવર્તન થયું. ધ લગવાન ઋષભદેવ અમ્લાન ચિત્તથી, અવ્યથિત મનથી ભિક્ષા માટે નગર તથા થામામાં પરિભ્રમણ કરવા લાગ્યા. રભાવનાશીલ માનવીઓ ભગ્રવાનને જોઇને ભક્તિભાવનાથી વિભાર ખનીને, પાતાની રૂપવતી કન્યાઓને, સારાં સારાં વસ્ત્રોને, અમૂલ્ય આભૂષણોને થહેણ કરવા માટે પ્રાર્થના કરતા, પણ કાઇપણ ભિક્ષાને માટે વાત ન કરતા! ભગવાન એ વસ્તુઓ થહેણ કર્યા વિના જ પાછે પગલે પાછા ફરી જતા. તાં તેઓ એ સમજ શક્યા નહિ કે ભગવાનને કઇ વસ્તુની જરૂર છે. તેથી તેઓ મૂંઝવણમાં પડી જતા.

वन्यैः कशिपुभिः स्वच्छैः जलैः कन्दादिभिक्ष ते। भरताद् बिम्यतां तेषां देशत्यागः स्वतीभवत्। ततस्ते वनमाश्रित्य, तस्थुस्तत्र कृतोटजाः तदासंस्तापसाः पूर्वं, परिव्राजश्च केचन पाषण्डिनां ते प्रथमे बभूवुमेहिदूषिताः।।

–મહાપુરાણ ૧૮–૨૫–૨૯

- १ मरीचिश्च गुरेार्नप्ता, परिवाङ्भूयमास्थितः तदुपइमभूद्यागशास्त्रं तन्त्रं च कापिलम् । येनायं माहिता लेाकः सम्यग्ज्ञानपराङ्मुखः ।
 - -મહાપુરાણ ૧૮- ૧- ૧૨
- २ भयभवदीणमणसे। संबच्छरमणसिओ विह्रमाणे। कन्नाहि निमंतिज्जइ वत्थाभरणासणेहिं च ।।
 -आव. नि. आ. ३४९
 - (ગ) ત્રિષષ્ઠી ૧–૩

આ રીતે એક વર્ષ પૂરું થયું કુરુજનપદીય ગજપુરના અધિપતિ બાહુખલીના પુત્ર સામપ્રભ રાજાના પુત્ર શ્રેયાંસે સ્વપ્ત જોયું કે સુમેરુ પર્વત શ્યામ વર્ણના થઈ ગયા છે. તેના ઉપર મેં અમૃતકલશથી અભિષેક કરીને કરી ચમકાવ્યા.'

સુબુ હિ નગર શ્રેષ્ઠીએ સ્વમ જોયું કે 'સૂર્ય'નાં હજાર કિરણે પોતાના સ્થાનેથી ચલાયમાન થઈ રદ્યા હતાં ત્યાં જ શ્રેયાંસે એ કિરણે ને એ રશ્મિયાને એ સૂર્યમાં જ ક્રેરીને સંસ્થાપિત કર્યાં.'ર રાજા સામપ્રભે સ્વમ જોયું કે 'એક મહાન પુરુષ શત્રુએ સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યો છે. શ્રેયાંસે તેને મદદ કરી. જેનાથી શત્રુનું ખળ નાશ પામ્યું.' ક

ુ આવ. નિર્યું. મલ. વૃત્તિ ૫. ૨૧૭ ર

(ખ) ત્રિષષ્ટિ ૧–૩

२ नगरसेट्टी सुबुद्धि नाम, से। सुभिणे पासइ-सुरस्स रिस्स-सहस्सं ढाणाते। चिलतं नविर सेड्जंसेण हुक्खुत्तं, तते। से। सूरे। अहिय यरतेयसंपन्नो जाते।

અાવ. સૂ. મલય વૃત્તિ પ. ૨૧૭–૨૧૮

(ખ) ત્રિષષ્ઠિ ૧/૩

३ राइणा एक्का पुरिसा महत्पमाणा महया रिखबलेण जुड्झंता दिट्टो, सेडजसेण साहड्जं दिण्णं, तता तेण तडबलं भगांति ।
—आव. सू. भक्ष. वृत्ति ५. २१८-१

(ખ) ત્રિષષ્ઠી ૧/૩

१ कुरुजणवए गयपुरं नाम नगरं, तत्थ बाहुबिलपुत्तो से।मप्प भाराया, तस्स पुत्तो सेड्जंसा जुवराया, सा सुमिणे मंदंरं पव्ययं सामवण्णयं पासइ, तता अणेण अभय कलसेण अभिसित्तो अत्यहियं सामितुमाढत्तो।

સવાર પડતાં જ અધા સ્વપ્નના સંઅધમાં ચિંતન મનન કરવા લાગ્યા. ચિંતનના સાર એ નીકળ્યો કે અવશ્ય શ્રેયાંસને વિશિષ્ટ લાભ થશે.

ભગવાન એ જ દિવસે વિચરણ કરતા કરતા ગજપુર પધાર્યા ચિરકાળ ખાદ ભગવાનનાં દર્શન કરી નગરજના ખૂબ જ આનંદ પામ્યા. શ્ર્યાંસને પણ ખૂબ જ પ્રસન્નતા થઈ. ભગવાન પણ પરિભ્રમણ કરતા કરતા શ્ર્યાંસને ઘેર પધાર્યા. રે ભગવાનનાં દર્શન અને ચિંતનની પહેલાં જ પૂર્વભવની સ્મૃતિ એકદમ ઉદ્દ્ર ખુદ્ધ એટલે કે પેદા થઈ. રે સ્વપ્તનું ખરું તથ્ય જાણવામાં આવ્યું. તેણે પ્રેમથી ભરપૂર હાથથી તાજા આવેલા શેરડીના રસના કલશ શ્રહણ કરી ભગવાનના કરકમળામાં રસ વહારાવ્યા. ભગવાને પણ વિશુદ્ધ આહાર જાણીને એ રસ શ્રહણ કરી ભગવાન શ્રી ઋષભદેવને એક સંવત્સર પછી ભિક્ષા પ્રાપ્ત માત્ર

१....कुमारस्स महंतो काऽविलाभा भविस्स इत्ति । –भाव सू. भ. वृ. ५. २१८/१

२ भगवंपि अणाउछे। संवच्छरख्नमणंसि अडमाणे।, सेर्यंसभवण महगते।।

[–]આવ. સૂ. મ. વૃ. ૨૧૮

३ जाइस्सरणं जायं।

⁻આવ. સૂ. મ. વૃ. ૨૧૮

४ गयपुर सेज्जस खायरसदाण वसुहार पीढ गुरुपूथा। –२भा. निर्शुक्ति गा. ३४५

થઇ.^૧ અને સર્વપ્રથમ શેરડીના રસનું પાન કરવાના કારણે તે કાશ્યપ નામથી પણ એાળખાવા લાગ્યા.^૨

- (ख) उस्सभस्स उ पारणए इक्खुरसे। आसि छे।गणाहस्स। -श्यावः नि. गा. ३४४
- (ग) उस्सभस्स पढिभक्खा खायरसा आसि छागनाहरस। -सभवायां ॥

एएसिं णं चडव्वीसाए तित्थगराण चडव्वीसं पढम-भिख्खादायारे। हेात्था तजहा सिङ्जंस।

–સમવાયાંગ

- १ संवच्छरेण भिख्ला छद्धा उसभेण छेाग नाहेण। सेसेहिं बीयदिवसे, छद्धाओ पढम भिक्लाओ ॥ –आ. नि. गा. ३४२
 - (ख) संवच्छेरेण भिक्खा स्रद्धा, उसभेण स्नायणाहेण। —सभवायां २
- २ कासं-उच्छू, तस्स विकारा-कास्यः रसः सा जस्स पाणं सा कासवा उसभ स्वामी।
 - -દશવૈકાલિક-અગસ્તસિંહ ચૂર્ણિ
 - (ख) काशो नाम इक्खुभण्णइ, जम्हा तं इक्खु पिबंति तेन काश्यपा अभिधीयंते।
 - –દશવૈકાલિકા-જિનદાસ ચૂર્ણિ પૃ. ૧૩૨
 - (ग) वर्षीयान् घृषभा ज्यायान् पुरुराद्यः प्रजापितः।

 ऐक्ष्वाकुः (कः) काश्यपो ब्रह्मा गौतमा नाभिने।ऽगुजः।

 —धन'लयनाभभाक्षा ११४ भृ. ५७

હરિવંશ પુરાણે શ્રેયાંસના સ્થાને 'શ્યામ' નામ આપ્યું છે^૧

પ્રસ્તુત અવસર્પિણી પક્ષમાં સર્વપ્રથમ વૈશાખ સુદ ત્રીજને દિવસે શ્રેયાંસે ભગવાનને ઇક્ષુરસનું–શેરડીના રસનું દાન આપ્યું તેથી તે ત્રીજ 'અક્ષય તૃતીયાના પર્વ'રૂપે પ્રસિદ્ધ થઈ. રદાન વડે તિથિ પણ અક્ષય ખની ગઈ.

એક હજાર વર્ષ સુધી શ્રી ઋષભદેવ શરીરથી મમત્વ રહિત થઇને, વાસનાઓના ત્યાગ કરીને, આત્મઆરાધના, સંયમસાધના અને મનામન્થન કરતા રહ્યા.³ જ્યારે

–કલ્પસૂત્ર, સૂ. ૧૯૬ પૃ. ૫૮ પુષ્ય.

(स्न) सेणं भगवं वासावासक्तं हेमंत गिम्हासु गामे एगराइए नगरे पंचराईए, ववगय हास सेगा अरइरह भयपरितासे, णिम्मभे णिरहंकारे लहुभूए अंगथे वासी तत्थणं अदुट्ठे चंदणाणु लेवेणं अरत्ते लेट्ट मिकंचणंभि अमभे, इहलेए पर-लेए अपडिबद्धे, जीविअ मरणे निखकंखे संसार पारगामी कम्मसंघणिग्धायणहुाए अब्भुद्दिए विहरइ त्तस्सणं भगवंतस्स एएणं विहारेण विहरमाणस्स एगेवास सहस्से विइक्कंते ॥ -अभ्णुद्धीय सू. ४०-४१, भृ. ८४ अभे।

૧ હરિવ શપુરાણ

२ वैशासमासे राजेन्द्र, शुक्छपक्षे तृतीयका । अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता, कृत्तिकारेाहिणीयुता ॥ (भ) त्रिषष्ठि १-३

३ उसभे णं अरहा केासिलए एगं वाससहरसं निच्चं वेास-हकाये चियत्तदेहे जाव अप्पाणं भावेमाणस्य एकं वाससहरसं-विइम्कतं ।

ભગવાન અષ્ટમતપની સાધના કરતાં કરતાં પુરિમતાલ નગરની ખહાર શક્ટમુખ ઉદ્યાનમાં વડના ઝાડ નીચે ધ્યાન-મુદ્રામાં એઠા હતા, ત્યારે ફાગણ વદ અગિયારશના દિવસ હતા. પૂર્વાદ્યના સમય હતા. આત્મમંથન ચરમ સીમા સુધી પહેાંચ્યું, આત્મા ઉપરથી ઘનઘાતી કર્માનું આવરણ ખસ્યું. ભગવાન કેવલગ્રાન અને કેવલદર્શનના ધર્તા અની ગયા.

ભગવાનને કૈવલજ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ વટવક્ષની એટલે કૈ વડના ઝાડની નીચે થઈ હતી તેથી તેને આજ પણ આદરની દર્ષિથી જોવામાં આવે છે.

तित्थयराणं पढमे। उसभिसरी विहरिओ निरुवसमां। अट्टावओ नगवरे। अगा भूमी जिणवरस्स छडमत्थप्परिआओ वाससहस्सं तओ पुरिमताछे। निग्गोहस्स य हिट्टा उप्पन्नं केवलं नाणं फग्गुण बहुले इक्कारसीह अह अट्टमेण भत्तेण। उपम्नेमे अणंते महत्वया पंच पन्नवए

–આવ. નિ. ગા. ૩૩૮ થી ૩૪૦

१ तओणंजेसे हेमंताणं चउत्थे मासे सत्तमे पक्रवे फग्गुणबहुले तस्सण फग्गुण बहुलस्स एक्कारसी पक्खेणं पुटवण्हकाल समयंसि पुरिमतालस्स नयरस्स बहिया सगडमुहंसि उज्जाणंसि नग्गोहवरापायवस्स अहे अट्टमेणं भत्तणं अपाणएणं आसाढाहिं नक्खत्तेणं जागमुवागहणं झाणंतरियाए बद्धमाणस्स अणंते जाव जाणमाणे वासमाणे विहरइ ।

—४९५२,२ २५ १६६ ५ ५८ ५९४.

પ્રથમ ધર્મ ચક્રવતી[°]

જિન અન્યા પછી ભગવાન પાતે તેા કૃતકૃત્ય થઈ ચૂક્યા હતા. તેઓ ઇચ્છતા તો એકાંત શાંત સ્થાનમાં પાતાનું જીવન વ્યતીત કરતા, પણ તે મહાપુરુષ હતા. તેથી સમસ્ત પ્રાણીઓની રક્ષારૂપ દયા કરવા માટે તેમણે પ્રવચના કર્યાં. કર્યાં કાગણ વદ અગિયારશને દિવસે સવધ્યથમ તેમનું આધ્યાત્મિક પ્રવચન થયું. જે સાંભળીને સસાટ ભારતના પાંચસા પુત્રા અને સા પ્રપીત્રાએ તથા પ્રાહ્મી આદિએ પ્રવશ્ના થહેણ કરી. લગત વગેરેએ શ્રાવક વત શહેણ કર્યું...

- (ग) फरगुण बहुलेक्कारसि उत्तरसाढाहिं नागमुस्सभस्स । —स्थाव. नि. शा. २६३
- (ঘ) त्रिषष्ठि ९/३
- (ડ) જમ્બૂદ્ધીપ પ્રજ્ઞપ્તિ પૃ. ૮૫ અમા.
- १ सटव जग्ग जीव रक्खण दयद्रयाए पावयणं भगवया सुक्तहियं -प्रश्नुव्याप्तरुषु संभरद्रार
- २ फग्गुण बहुलेइकारम्सीह अह अह अहुमेण भत्तेण । उपन्नमे अणंते महत्वया पंच पन्नवए ॥ -स्थावः नि. सा. ३४०
- ३ सह मरुदेवीइ निग्गओ कहणं पव्यक्त उसभसेणस्स । बंभी मरीडदिक्खा सुंदरि ओरोह सुअदिक्खा ॥ पंच य पुत्तसयाइं भरहस्स य सत्त नत्तुअसयाइं । सयराहं पव्यइआ तम्मि कुमारा समासरणे ॥ –आ. नि. आ. ३४४-३४५

અને સુન્દરીએ પણ તેમ કર્યું. આ પ્રમાણે શ્રમણ, શ્રમણી, શ્રાવક, શ્રાવિકાર્ય અતુર્વિધ તીર્થની સ્થાપના કરીને તે સર્વપ્રથમ તીર્થકર અન્યા. શ્રમણધર્મને માટે પાંચ મહાવત અહિંસા સત્ય, અચૌર્ય, ખ્રદ્મચર્ય તથા અપરિચહના ઉપદેશ આપ્યા. અને ગૃહસ્થધર્મ માટે દ્રાદશ વતાનું નિરૂપણ કર્યું.

ભગવાનના પ્રથમ ગણુધર ભરતના પુત્ર ઋષભસેન થયા.^૩ તેમણે જ સર્વપ્રથમ ભગવાને આત્મવિદ્યાનું પરિજ્ઞાન કરાવ્યું. વૈદિક પરંપરાની દેષ્ટિએ પણ આત્મ-વિદ્યા ક્ષત્રિય પરંપરાની અધીનતામાં રહી છે. પુરાણેાની દેષ્ટિથી પણ ક્ષત્રિયાના પૂર્વજ ભગવાન શ્રી ઋષભદેવ જ

१ भरहे। सावगे। जाओ सुंद्री पव्वयंती भरहेण इत्थीरयणं
 भविस्सइत्ति निरुद्धा साविया जाया एस चउव्विहे।
 समणसंघे। ।।

આવ. સૂ. મલય વૃત્તિ ૫. ૨૨૯

२ अहिंस सच्चं च अतेणगं च तते। य बंभं च अपरिगाहं च।
पडिविज्ञिया पंच महत्वयाई चरिज्ज धम्मं जिणदेसियं विज्ञ।।
- ७ तराध्ययन २१-२२

३ उस्सभस्यणं अरहओ कासिलयस्य उसमसेण पाभाक्खाओ च उरासीइं समणसाहस्सीओ उक्कोसिया समणसंपया होत्था।

—४६५२५७ सू. १६७, ५. ५८, ५९५

(भ) कम्भूद्वीय प्रज्ञिस

છે. ૧ શ્રીમદ્ ભાગવતકારના મંતવ્ય અનુસાર ભગવાન સપલદેવ જ માેક્ષમાર્ગના પ્રવર્તક અવતાર છે. ર જૈન પરંપરામાં જે સપલસેનને જ્યેષ્ઠ ગણુધર કહ્યા છે, સંભવ છે કે વૈદિક પરંપરામાં તેમને જ માનસપુત્ર અને જ્યેષ્ઠ અર્થવવન કહ્યા છે. અને તેમને જ ભગવાને સમસ્ત વિદ્યાઓમાં મુખ્ય બ્રહ્મવિદ્યા આપીને લાેકમાં પાતાના ઉત્તરાધિકારી અનાવ્યા છે.

- (ख) नामिस्त्वजनयत्पुत्रं मरुदेव्यां महाद्युतिः । ऋषभं पार्थिव-श्रेष्ठं सर्व-क्षत्रस्य पूर्वजम् ॥ –वाश्च महापुराष्ट्रषु, पूर्वार्धं स्म. ३२, १द्धे। ५ ५०
- २ तमाहुर्वासुदेवांशं मेशक्षधमेविवक्षया । अवतीर्णं सुतशतं तस्यासीद् ब्रह्मपारगाम् ॥ -श्रीभइ सागवत ११-२-१६
- ३ ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गाप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्या प्रतिष्ठामथर्वीय जेष्ठपुत्राय प्राह ॥ भु९८डै।पनिषद १-९
 - (ख) स्वर्तितनयाय गातं विदद्''

-ऋग्वेह १-६६-४

१ ऋषमं पार्थिव-श्रेष्ठं सर्व-क्षत्रस्य पूर्वजम् । ऋषभाद् भरते। जरे वीरः पुत्र-शतायजः ॥ – श्रह्मांऽपुराष्ट्र, पूर्वार्धं छनुषंग्रपाद २४. १४, १द्धे।४ ६०

ભગવાનના પાવક પ્રવચનથી પ્રેરિત થઇને ચારાસી હજાર શ્રમણ બન્યા. ^૧ ત્રણ લાખ શ્રમણીઓ બની. ^૨ ત્રણ લાખ પાંચ હજાર શ્રાવકાે અન્યા. ^૭ અને પાંચ લાખ

-કલ્પસૂત્ર સૂ. ૧૯૭ પૃ. ૫૮

(ગ) જમ્ખૂદ્રીપ (ઘ) ત્રિષષ્ઠિ, ઉ. ૧–६ ઉ. આવ. નિ.

२....बंभीसुंद्रिपामे।क्खाणं अिजयाणं तिन्नि सयसाहस्सीओ उक्रोसिया अख्जियासंपया होत्था

કલ્પસૂત્ર સુ. ૧૯૭, પૃ. ૫૮

- (ખ) આવશ્યક મલ. વૃત્તિ, પ. ૨૦૮ ગા. ૨૮૨
- (ગ) ત્રિષષ્ટિ ૧-૬
- (ઘ) જમ્ખૂકીપ પ્રજ્ઞપ્તિ, પૃ. ૮૭, અમા.
- इसस्भसणं सेञ्जंसपामाकृत्वाणं समणावासगाणं तिन्निसय-साहम्सीओ पंच सहस्सा उक्कोसिया समणावासयणंपया हेात्था।

કલ્પસૂત્ર સૂ. ૧૯૭ પૃ. ૫૮

(ખ) જં ખૂદ્ધીપ પ્રજ્ઞસિ અમા. પૃ. ૮૭

૧ આવ. નિ. ગા. ૨૧૮ મલ. વૃત્તિ ૫. ૨૦૯

⁽ख) उसभसेणपामाक्खाओ-वउरासीइं समणसाहस्सीओ उक्कोसिया समणसंपया हेात्था ।

ચાપન હજાર શ્રાવિકાએ ખની. જૈનદેષ્ટિથી લગવાનના સાેએ સાે પુત્રાએ તથા બ્રાહ્મી, સુન્દરી ખંને પુત્રીઓએ શ્રમણ્ત્વ સ્વીકારીને કૈવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. ર શ્રીમદ્ ભાગવતના મત પ્રમાણે સાે પુત્રામાંથી નવ પુત્ર વાતરશન શ્રમણ અન્યા. અને તેઓ આત્મવિદ્યાવિશારદ હતા. ક

ભગવાન શ્રી ઋષભદેવ સર્વજ્ઞ થયા પછી જીવનની સંધ્યા સુધી આયોવર્તમાં પગપાળા ક્રીક્રીને આત્મ-વિદ્યાની અખંડ જ્યાત જગાવતા રહ્યા. દેશનારૂપી જળ વડે જગતના દુઃખરૂપી અશ્વિને ખુઝાવતા રહ્યા, તેનું શમન કરતા રહ્યા. જનજનના અંતર્માનસમાં ત્યાગનિષ્ઠા તથા સંયમપ્રતિષ્ઠા ઉત્પન્ન કરતા રહ્યા.

ત્રીજા આરાના ત્રણ વર્ષ અને સાડા આઠ મહિના ખાકી રહ્યા ત્યારે ભગવાન દસ હજાર શ્રમણાેની સાથે

કલ્પસૂત્ર સ્. ૧૯૭ પૃ. ૫૮

-શ્રીમદ્ ભાગવત ૧૧-૨-૨૦

४ वर्षेति सिंचति देशनाजलेन, दुःखाग्निना दग्धं जगदिति।

१ उसभस्स णं. सुभद्दापामेक्खाणं समणावासियाणं पंच सय-साहस्सीओ-चउपन्नं य सहस्सा उक्केासिया समणावासियाणं संपाया होत्था।

<mark>૨ આવ. નિ. ગા. ૩૪૮–૩૪૯ મ. પ. ૨૩૧</mark>–૨૩૨

त्रवाभवन् महाभागा मुनया ह्यर्थशंसिनः ।
 श्रमणवातरशना आत्म-विद्या विशारदाः ॥

અષ્ટાપદ પર્વત પર ચહ્યા. ચૌદ ભક્તોથી આત્માને તાપિત કરતા કરતા અભિજિત નક્ષત્રના ચાગમાં પર્વે ક આસનમાં સ્થિત થઇને, શુકલ ધ્યાન દ્વારા વેદનીય કર્મ, આયુષ્યકર્મ નામકર્મ અને ગાત્રકર્મને નષ્ટ કરીને સદા સર્વદાને માટે અક્ષર, અજર, અમરપદને પ્રાપ્ત કર્યું. જેને જિન પરિભાષામાં નિર્વાણ કહ્યું છે તે પદ તેમણે મેળવ્યું. ભગવાન શ્રી ઋષભદેવની નિર્વાણતિથિ જમ્બૂદીપ

–કલ્પસૂત્ર સૂ. ૧૧૯ પૃ. ૧૯

(ख) निव्वाणमंत किरिया सा चौइसमेणपढमनाहस्स सेसाण मासिएनं वीर्सर्जाणदस्य छट्ठेणं

--આવ. નિ. ગા. ૩૨૮

अट्टावय-चंपु-ब्जेतं-पावा-सम्मेयसेळसीहरेसु । उसभ वसुपुर्ज्जं नेभी वीरेा सेसा य सिद्धि गया ॥ –आव. नि. गा. ३२६

दर्शाहें सहस्सेहुसभे सेसा उ सहस्सपरिवुडा सिद्ध। -थाव. नि. गा. ३३३

१ चउरासीइं पुव्वसयसहस्साइं सव्वाउयः पालइत्ता, रवीणे वेयणिङजाउयनामगात्ते इमीसे ओसीप्पिणीए सुसमदूसमाए सामाएबहुवि इक्कंताए तिहिं वासेहिं अद्धनवमेहि य मासेहिं सेसेहिंउप्पं अट्ठावयसेलासिहरंसि दसहिं अणगार सहस्सेहिं सिद्धियाहसमेणं भत्तेणं अप्पाणहणं अभिइणा नखत्तेणं. जागमुवागएणं पुव्वण्हकालसमयंसि संमयंसि संपलियं किनसन्ने कालगए विइक्कंते जाव सत्वदुक्खप्पहीणे॥

પ્રજ્ઞિ^૧, કલ્પસૂત્ર^ર ત્રિષષ્ઠિશલાકા પુરુષચરિત્ર પ્રમાણે મહા વદ તે**રશ છે, અને** તિલ્**લે**ાયપણ્ણાત્તી તથા મહા– પુરાણુ^૪ અનુસાર ચૌદશ છે.

વિજ્ઞાનું મ'તવ્ય' છે કે તે દિવસે શ્રમણાએ શિવ ગતિ પ્રાપ્ત થયેલા એવા ભગવાનની સ'સ્મૃતિમાં દિવસમાં

(ग) दसिं अणगार सहस्से हिं सिद्धं सपिरवुडे अट्टावय सेलिसेंहरासि चौइसमेणं भत्तेणं अप्पाणहणं संपिलिअंका सन्ने निसण्णे पुटवण्ह काल समयंसि अभीईणं णक्रक्तेणं जागमुवागएणं सुसमदुस्समाए एगूण णवइण पक्खेहि सेसेहिं कालगए वीइक्कंते जाव सटव हुक्खप्पहीणे ॥

–જમ્બૂફીય પ્રજ્ઞપ્તિ પૃ. સૂ. ૪૮ પૃ. **૯૧**

१ जे से हंमताणं तच्येमासे पंचामेपक्खे माहबहुळे तस्सणं माहबहुळसा तेरसीपक्खेणं।

-જમ્ખૂ. સૂ. ૪૮ પૃ. ૯૧

२ जे से हेंमंताणं तच्ये मासे पंचमे पक्खे माहबहुले तसाणं माहबहुलसा तेरसीपक्खेणं।

–કલ્પ. સૂ. ૧૯૬ પૃ. ૫૯

ત્રિષષ્ઠિ. પર્વ[°]. ૧ સ. ૬

३ माघसा किण्हि चेाइसि पुटवण्हे णियव जम्मणऋखते । अट्टावर्याम्म उसहा अजुईहेण समं गओज्जोमि तिले।यापण्णती

४घणतुहिणकणाडेल माहमासि सूरग्गमिकसणचल्रहसीहि णिब्बुइ तित्थंकरि पुरसिसीहि॥ --भक्षःपुराधु--३७/३. ઉપવાસ રાખ્યા અને રાત આખી ધર્મજાગરણ કર્યું. આથી તે રાત્રી શિવરાત્રીના નામે પ્રસિદ્ધ થઈ. ''શિવ,'' ''માેક્ષ,'' ''નિર્વાણ'' આ બધા પર્યાયવાચી શખ્દો છે.

ઇશાન સંહિતામાં લખ્યું છે કે મહા વદ ચૌદશની મહારાત્રિએ કાટિ સૂર્ય પ્રભાષમ ભગવાન આદિદેવે શિવગતિ પ્રાપ્ત કરી તેથી શિવ એ લિંગમાંથી પ્રગટ થયા. જે નિર્વાણ પહેલાં આદિદેવ કહેવામાં આવતા હતા તે હવે શિવપદને પ્રાપ્ત કરવાથી "શિવ" કહેવાવા લાગ્યા.

ઉત્તર પ્રાન્તમાં શિવરાત્રી પવે ફાગણ વદ ચૌદશને દિવસે તો દક્ષિણમાં મહા વદ ચૌદશને દિવસે ઉજવવામાં આવે છે, આ લેદનું મૌલિક કારણ ઉત્તર પ્રાંતમાં માસના પ્રારંભ કૃષ્ણપક્ષ—વદીથી થાય છે. અને એ જ રીતે તેને માનવામાં આવે છે અને દક્ષિણ પ્રાંતમાં માસના પ્રારંભ શુકલ પક્ષથી એટલે કે શુદીથી થાય છે. આ દૃષ્ટિએ દક્ષિણ પ્રાન્તીય મહા વદ ચૌદશ ઉત્તર પ્રાન્તમાં ફાગણ વદ ચૌદશ થઈ જાય છે. કાલમાઘવીય નાગરખંડમાં પ્રસ્તુત માસવૈષમ્યના સમન્વય કરતાં કરતાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે દાક્ષિણાત્ય માનવના મહા માસના છેવટના ભાગ અથવા અંતિમ પક્ષની અને ઉત્તરપ્રાંતીય માનવના ફાગણના

१ माद्ये कृष्णचातुर्देश्यामादिदेवा महानिशि । शिविछिंगतयाद्भूतः काटिसूर्यसमप्रभः ॥ तत्कालव्यापिनी माह्या शिवरात्रिवते तिथिः ॥

[–]ઇશાનસ હિતા

પ્રથમ માસની વદ ચૌદશને શિવરાત્રી કહેવામાં આવી છે. ૧

ભગવાન શ્રી ઋષભદેવનું મહત્ત્વ કૈવળ પ્રમાણ પરંપરામાં જ નથી, પરંતુ બ્રાહ્મણ પરંપરામાં પણ રહ્યું છે. ત્યાં તેમને આરાધ્યં દેવ માનીને તેમનાં મુક્તક કૈ ગુણાનુવાદ કરવામાં આવ્યા છે. ઋગ્વેદમાં તેમને પૂર્વ જ્ઞાનના પ્રતિપાદક અને દુઃખાના નાશ કરવાવાળા અતાવતાં કહ્યું છે કે "જેવી રીતે જળથી ભરેલા મેઘ વર્ષાના મુખ્ય ઓત છે, જે પૃથ્વીની તરસને છીપાવી દે છે તેવી જ રીતે પૂર્વી જ્ઞાનના પ્રતિપાદક વૃષભ (ઋષભ) મહાન છે, તેમનું શાસન વર દા.

તેમના શાસનમાં ઋષિપર'પરાથી પ્રાપ્ત પૂર્વનું જ્ઞાન આત્માના શત્રુઓ ક્રોધાદિકનું નાશ કરનારું હેં જે. અંને (સંસારી અને મુક્ત) આત્માઓ પાતાના જ આત્મગુણાથી ઝગમગતા રહે છે, ચળકતા રહે છે તેથી તેઓ રાજા છે. તેઓ પૂર્ણ જ્ઞાનના આગાર છે અને તે તે આત્મપત્તન થવા નથી દેતા."?

१ माघमासस्य होषे या प्रथमे फाल्गुनस्य य । कृष्णा चतुर्देशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तिता ॥

⁻કાલમાધવીય નાગરખંડ

२ असूतपूर्वो घृषभे। ज्यायनिमा अरय शुरुघः सन्ति पूर्वीः। दिवा न पाता विद्थस्य धीभिः क्षत्रं राजाना प्रदिवा द्धार्थे।।

⁻ૠગ્વેદ પર-૩૮

વૈદિક ઋષિ ભક્તિભાવનાથી વિભાર ખનીને તે મહાપ્રભુની સ્તુતિ કરતાં કરતાં કહે છે, " હે આત્મદ્રષ્ટા પ્રભો! પરમ સુખ મેળવવા માટે હું તારે શરણે આવવા ઇચ્છું છું. કારણ કે તારા ઉપદેશ અને તારી વાણી શક્તિશાળી છે. તેને હું અવધારણ કરું છું, તેને હું ઝીલું છું. હે પ્રભો! ખધા મનુષ્ય અને દેવામાં તમે જ પહેલા પૂર્વયાવા (પૂર્વગત જ્ઞાનના પ્રતિપાદક) છેા. 1

આતમા જ પરમાતમા છેર એ જૈન દર્શનના મૂળ સિહાન્ત છે. આ સિહાન્તનું ઋગ્વેદના શખ્દામાં લગવાન શ્રી ઋષભદેવે આ રૂપમાં પ્રતિપાદન કર્યું. મન, વચન, કાયા ત્રણે યાગાથી ખહ (સંયત) વૃષભે દેવણા કરી કે મહાદેવ પરમાતમા મત્યોમાં નિવાસ કરે છે.

- (ख) मगगण-गुण ठाणेहि य चडदसहिं तह असुद्धणया। विण्णेया संसारी सब्वे सुद्धा हु सुद्धनया॥ - ५०थस अर्ड १, १३
- ्(ग) सदामुक्तं....कारणपरमात्मानं जानाति । –नियभसार, तात्पर्यंवृत्ति गा. ८६
- ३ त्रिधा बद्धो वृषभे। रेारवीती महादेवा मर्त्या आविवेश''॥ -ऋ॰वेड ४-५८-३

१ मरवस्य ते तीवषस्य प्रजूतिमियत्रिं वाचमृताय भूषन् । इन्द्र क्षितीमामास मानुषीणां विशां दैवी नामुतपूर्वयाया ॥ - ऋऽवेह २ – ३४ – २४

२ अप्पा सा परमप्पा

તેઓએ સ્વયં કઠાર તપશ્ચર્યારૂપ સાધના કરીને તે આદર્શ લાકેની નજર સમક્ષ રાખ્યા. તેટલા માટે જ ઋવેદના મેધાવી મહર્ષિએ લખ્યું કે '' ઋષભ સ્વયં આદિ પુરુષ હતા. જેમણે સૌથી પહેલાં મત્ય દશામાં દેવત્વની પ્રાપ્તિ કરી હતી.

અથવ વેદના ઋષિ માનવાને ઋષભદેવનું આહ્વાન કરવાની પ્રેરણા આપે છે: "પાપાથી મુકત પૂજનીય દેવતાઓમાં વૃષભ અથવા સર્વ શ્રેષ્ઠ, અહિંસક આત્મસાધ કામાં સર્વ પ્રથમ તથા ભવસાગરની નાવને હું હૃદયથી આહ્વાન કરું છું. હે સહચર ખંધુઓ! તમે આત્મીય શ્રદ્ધા દ્વારા તેના આત્મભલ અને તેજને ધારણ કરા. ર કારણ કે તે પ્રેમના રાજા છે. તેમણે એવા સંઘની સ્થાપના કરી છે કે જેમાં પશુ પણ માનવની સમાન માનવામાં આવે છે અને તેઓને કાઈપણ મારી શકતું નથી. 3

१ तन्मर्त्यस्य देवत्वं सजातमग्रः ।

[–]ૠગ્વેદ-૩૧-૧૭

२ अहे। मुचं वृषमं यदियानं विराजन्तं प्रथममध्वराणाम् । अपां न पातमिक्चनां हुवे धिय इन्द्रियेण तमिन्द्रियं दत्तभे।जः ॥ -अर्थ ववे ६ १६-४२-४

३ नास्य पश्चन् समानान् हिनस्ति।

[–]અથવ'વેદ

શ્રીમદ્ ભાગવત અનુસાર ઋષભાવતારના જન્મ રજોગુણી જનને કેવળ જ્ઞાનની કેવલ્યની શિક્ષા દેવા માટે જ થયા હતા. આ રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે ભાગવત, કૂમ પુરાણ, માર્ક હડેયપુરાણ આદિ વૈદિક ગ્રન્થામાં એમના જીવનની મહત્ત્વપૂર્ણ ગાથાએ અંકિત થયેલી છે.

ખૌદ ગ્રન્થ " આર્ય મંજુશ્રી મૂલકાયમાં ભારતના આદિ સમાટામાં નાભિપુત્ર ઋષભ અને ઋષભપુત્ર ભરતની ગણના કરી છે. તેમણે હિમાલયમાંથીર સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી. તે વૃત્તોના પાલનમાં દઢ હતા તે જ નિર્ગન્થ તીર્થ કર ઋષભ જૈનોના આત્મદેવ હતા.

હિમાલય નથી-લેખક

२ प्रजापतेः सुते। नाभि तस्यापि आगसुच्यति । नाभिने। ऋषभपुत्रो वै सिद्धकर्मदृढवतः ॥ तस्यापि मणिचरे। यक्षः सिद्धो हैमवते गिरौ । ऋषभस्य भरतः पुत्रः सोऽपि मैजतान तदाजपेत ॥

નિગ્ર'થ તીર્થ'કર ઋષભ નિગ્ર'થ રૂપી ~આર્ય મંજીશ્રી મૂલકલ્પ શ્લાે. ૩૯૦-૩૯૧–૩૯૨

२ अयमवतारेा रजसोपप्छतकैवल्यापशिक्षणार्थम् ॥
-श्रीभइ सागवत, पंचम २५-६, अध्याय ६

૧ જૈનદેષ્ટિથી સિદ્ધિ–સ્થળ અષ્ટાપદ છે.

सारत ઉपरांत आहा देशामां पण श्री सगवान अस्तिषदेवनुं विराट व्यक्तित्व विविध इपे समझ्युं छे. अथम तेमण्डे कृषिक्रसानुं परिज्ञान कराव्युं तेथी ते 'कृषि देवता' छे. आधुनिक विद्वान तेने '' स्थ्रेशीक्ष्यरस्थे अ'' माने छे. हेशना इपी वर्षा करवाथी ते वर्षाना '' देवता'' कंडेवाया छे. केवण ज्ञानी हे।वाथी सूर्यं देव इपे ते मान्य छे. र

આ રીતે ભગવાન ઋષભદેવનું જીવન વ્યક્તિત્વ અને કૃતિત્વ વિશ્વના કાેંદિ કાેંદિ માનવાને માટે કલ્યાણુરૂપ, મંગળરૂપ અને વરદાનરૂપ રહ્યું છે. તે શ્રમણ સંસ્કૃતિના આદિ પુરુષ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના જ નહિ, માનવ સંસ્કૃતિના આઘ નિર્માતા છે. તેમના હિમાલય જેવા વિરાટ જીવન પર નજર દેષ્ટિપાત કરતાં કરતાં માનવનું શિર ઊંચું થઈ જાય છે અને અને અંતરભાવ શ્રહાથી નમી જાય છે.

૧ વેાઇસ એાક અહિસા –ભ. ઋષભ વિશેષાંક લે. ડા. સાંકલિયા ૨ આ. ભિક્ષુસ્મૃતિ ગ્રંથ–દ્વિતીય ખંડ પૃ. ૪

ગુજરાતી સાહિત્યનાં લેાકપ્રિય પ્રકાશના

ઝાંસીની રાણી	વૃ ંદા વનલાલ વર્મા ભા.	૧-૨	98-00
આ ધરા, આ માનવી	લલિતકુમા	ર શાસ્ત્રી	4-00
હદય પિયાસી	,,	,	4-00
અમૃત અને આસવ	. ,,	,,	90-00
તૂટયા તં ખૂગના તાર	,,	19	૧૦–૫૦
રંગ, રેખા અને રૂપ	,,	,,	4-00
ર્ધિ શિતા	,,	,,	६-५०
ઇન્દ્રધનુષના ડુકડા	હરીશ	નાયક	9-00
મધુરજની	,,	,,	ξ-00
કાજળરેખા		,,	8-00
ભાવનપત્તે	,,	**	૭–૫૦
એક બકરાની આત્મકથા	**************************************	,,	3−€0
ચાંદના ડાધ	વિ <i>ષ</i> ્ણુકુમાર	મહેતા	७-५०
અશ્રુવન	**		७–५०
વિરાટ પ્રશ્ન, શેષ ઉત્તર	બલવ 'ત	દવે	90-40
અ'તર ખાલી આંખડી છલ	કાય ",	,,	0-00
અત્રયરી	ચંદ્રકાન્ત અ		१०-५०
ઉષાના ર 'ગ	્ નાનુભાઈ ડી. ન		10-00
મહારાજ ચક્રપાલિત શ્રી	નૌતમકાન્ત 'સાહિત્યવિ	ાલાસી'	&-c0
અવળ ખૂણેથી	ચિતુભાઈ પ	યટવા	9-00
ગારખ અને મચ્છિન્દ્ર	ş »	••	૫–૫૦
કાચી માટીનું ક્રાેડિયું	પ્રફ્લાદ વ્યક્ષ		6-00
જીવનની ધરી ૧–૨	ગજેન્દ્ર લાલશંકર પ		96-00
સૌંદ્રય અને લાલસા	દિનેશ િ		6-00
નમિતા	યાદવેન્દ્ર શર્મા '	યન્દ્ર'	9-00
ખમ્મા અન્નદાતા	**	19	4-00

ભાગ્યદીવડા	વિનુભાઇ પટેલ	4-00
લક્ષ્મીના લેખે	,,, ,,	/-00
ધરતી લાલ ગુલાલ	હરિલાલ ઉપાધ્યાય	&-00
કાઈ તનભૂખ્યાં કાઈ ધનભૂખ્યાં	,, ,,	६ –७५
આંધી અને તુકાન	ડાે. સુમ'ત મહેતા	૫ -00
અંગારા	,, ,,	3-Yo
જા ગે अंકार सितारना	કનૈયાલાલ જોષી	9-00
ઐૌશિનરી	,, ,,	8-00
દેવદા સી	મૃ ણાલિની સારાભા ઈ	9-00
હૈયાનાં દાન	રતિલાલ સાં. નાયક	4-00
પ્રેમપ્રભાવ	તા. પાે. અડાલજા	§-00
સૌરાષ્ટ્રની પ્રેમકથાએા	,, ,,	६–२५
દંભી દુનિયા	,, ,,	૭–૫૦
શર્તિ	,, ,,	8-00
પ્રિયસ ગિ ની	અનિતા ચંદોષાધ્યાય	૫-૦૦
આપણી આસપાસ	વિષ્ણુકુમાર પંડચા	४– २५
સાનચ પા	મ. ળા. બ્રહ્મભદ્ર	3-00
ખાવાયેલી દુનિયા	રાહુલ સાંકૃત્યાયન	8-00
નાના	એમિલ ઝાેલા	8-00
કાયર	રાજેન્દ્ર શર્મા	8-00
વિધિના લેખ—	ધુ વકુમાર કચ્છી	ર –ર ૫
કલ્પના	ડાે. બિપીન ઝવેરી	3 - ર્પ
લીના	અધિતકુમાર વ્યાસ	४–२५
શરણાઇના સૂર—	ચુનીલાલ મહિયા	૪–૨૫
રૂપ અરૂપ	,, ,,	४– २ ५
નવું લેહી	પત્રાલાલ પ ટલ	9-00
સાઇકલ ચાેર	લૂઇજી વાર્તોલિ ની	3-40

આ છે અમારાં ઐતિહાસિક કથા–પ્રકાશના

,,	,,	3-4o
,,	,,	4-00
,,	99 .	8-00
,,	,,	७–५०
ધનશ ક	ર ત્રિપાઠી	૫–૨૫
વિવિ	ધ લેખકા	१८-००
હર	ીશ નાયક	3-00
ધીરજલા	લ ગજજર	૧–૫૦
ો. મ ં જીલ	ા વડગામા	£-00
રાહુલ	સાંકૃત્યાયન	૫–૫૦
દિનુ ૯	તાઈ એ ષી	ર-૫૦
ລ	મશાક હવ [°]	૧ - ૦ ૦
	" " ધનશંક વિવિ હર ધીરજલા . મ ં જુલ રાહુલ દિનુલ	;; ;;

ધમ[°]ગ્ર[.]થેા

રામાય ્	દિનુભાઇ જોષી	૬-૨૫
મહાભારત	,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,	१०–२५
શ્રીમદ્ ભાગવત	37 37	८-२५
ભક્તિસાગર ભા. ૧–૨	સં. અભરામ ભગત	४-२५
શારદા ભજનસિંધુ))	२-००
વીર ની વાતા ૧ થી ૪	તા. પાે. અડાલજા	२ ५—००
વીરાંગનાની વાતાે ૧–૨	"	૧૫–૦૦
ખાંડાના ખેલ))))	७–५०
નરખંકા	,, ,,	£-00
વીર જગદેવ	,, ,,	8-00
_		

શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તક ભ'ડાર ૬૪/૧ ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૧

आ छे अभारां प्रधाराने।

2	अभृत अने आसव	લિલતકુમાર શાસ્ત્રી	20-00
	आ धरा, आ भानवी	"	4-00
3	હે દયપિયાસી	1)))	§-00
Y	त्रूथे। तंभूराने। तार	,, ,,	20-40
ય	ઇશિતા	",	₹-00
*	रंग, रेभा अने ३५	"	4-00
U	પ્રેમ ન ગર	विष्णुकुमार महिता	9-00
(અમુવન	22 21	७-५०
6	ધરતી લાલ ગુલાલ	હरिसास एपाध्याय	6-00
90	हार्ध तनभूभयां हार्धधनभूभय	i ,,,,,	६-७५
11	અંતર ખાલી આંખડી છલકા	य असवंत हवे	9-00
22	निभता य	हिवेन्द्र शर्भा 'यन्द्र'	9-00
93	લક્ષ્મીના લાભે	વિનુભાઈ પટેલ	4-00
98	लगे अंधार सितारना	કનૈયાલાલ જોશી	9-00
94	ઔશિનરી	", "	8-00
25	આંધી અને તૂકાન	ડાે. સુમંત મહેતા	4-00
20	અંગારા	"	3-40
24	ज्यननी धरी १-२ ³	किन्द्र सासशंकर पंउया	28-00
26	अंडे इंयुं यौवन, अंडेश रात	હरीश नायक	20-00
50	મધુરજની	12 11	5-00
२१	थावन पत्ते	" "	७-५०
	કાજળરેખા	2), 2)	8-00
	એક ખકરાની આત્મકથા	,, ,,	3-60
२४	હૈયાનાં દાન	रितलाल नायक	4-00
२५	કાચી માટીનું કાેડિયું	પ્રહ્લાદ વ્યદાભદ	6-00
58	हे वहासी	મૃણાલિની સારાભાઇ	9-00

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર : ગાંધીમાર્ગ : અમદાવાદ-૧